SLIKE

IZ

OBĆEGA ZEMLJOPISA.

Marko Benedik

Prosinac 1893. –

POUČNA KNJIŽNICA „MATICE HRVATSKE."

KNJIGA XVII.

SLIKE

IZ

OBĆEGA ZEMLJOPISA.

NAPISAO

DR. IVAN HOIĆ.

KNJIGA TREĆA.

ZAGREB.

TISAK KARLA ALBRECHTA.

1892.

Kraljevski trg u Berlinu. (Stup «Pobjede».)

(Str. 177.)

ℳ.

SLIKE
IZ
OBĆEGA ZEMJOPISA.

NAPISAO

DR. IVAN HOIĆ.

KNJIGA TREĆA.

EVROPA:

SKANDINAVSKI POLUOTOK (ŠVEDSKA I NORVEŽKA). DANSKA. NJEMAČKA.

SA 74 SLIKE I TRI ZEMLJOPISNE KARTE.

NAGRADJENO IZ ZAKLADE GROFA IV. NEP. DRAŠKOVIĆA
ZA GODINU 1891.

ZAGREB.
NAKLADA „MATICE HRVATSKE".
1892.

Evropa!
Visovac

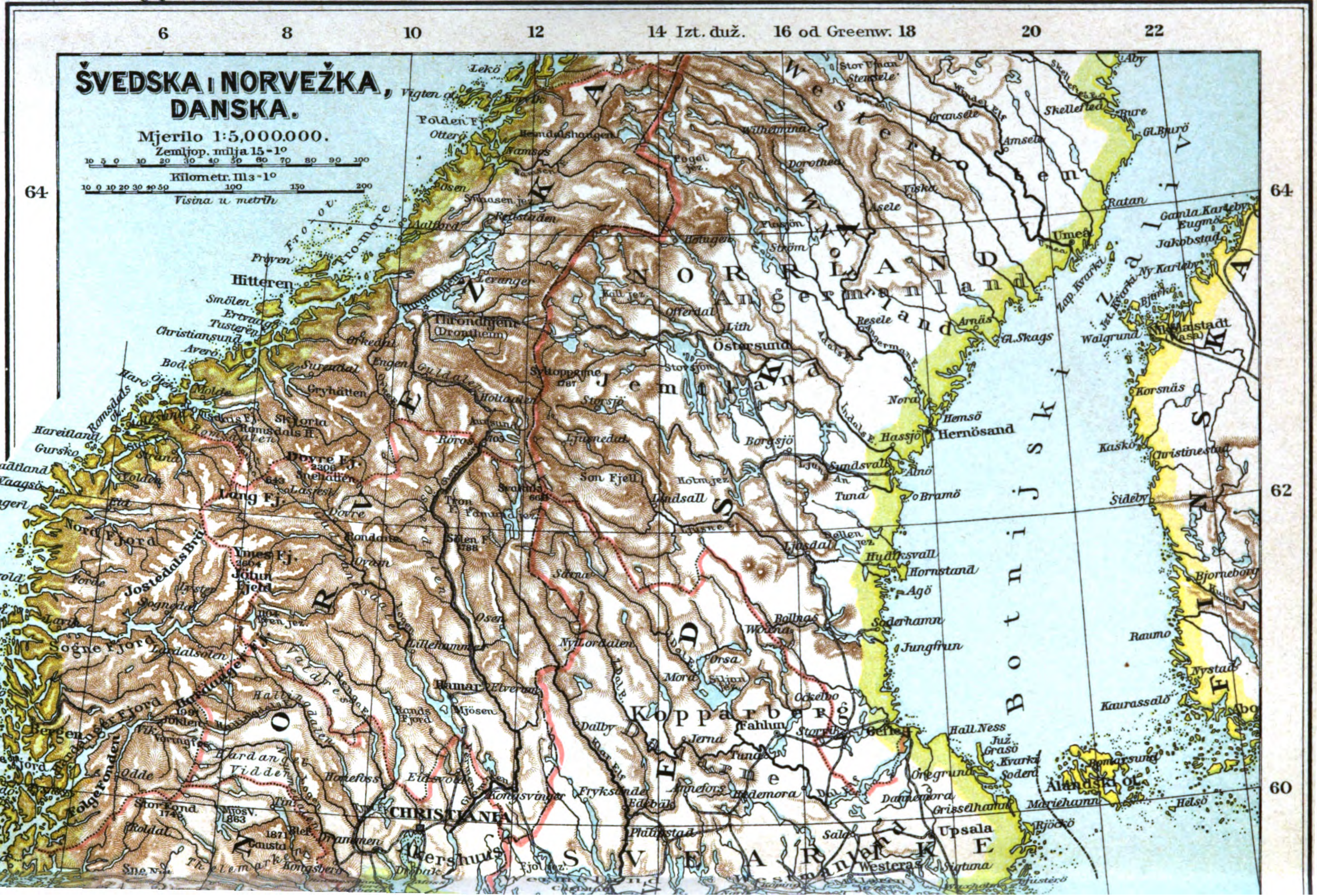
ŠVEDSKA I NORVEŽKA, DANSKA.
Mjerilo 1:5,000.000.
Zemljop. milja 15 = 1°
Kilometr. 111 = 1°
Visina u metrih
6
8
10
12
14 Izt. duž.
16 od Greenw.
18
20
22
64
62
60
Botnijski zaliv
Westerbotten
Norrland
Angermanland
Jemtland
Kopparberg
Christiania
Throndhjem (Drontheim)
Upsala
Hernösand
Östersund
Fahlun
Umeå
Hitteren
Bergen

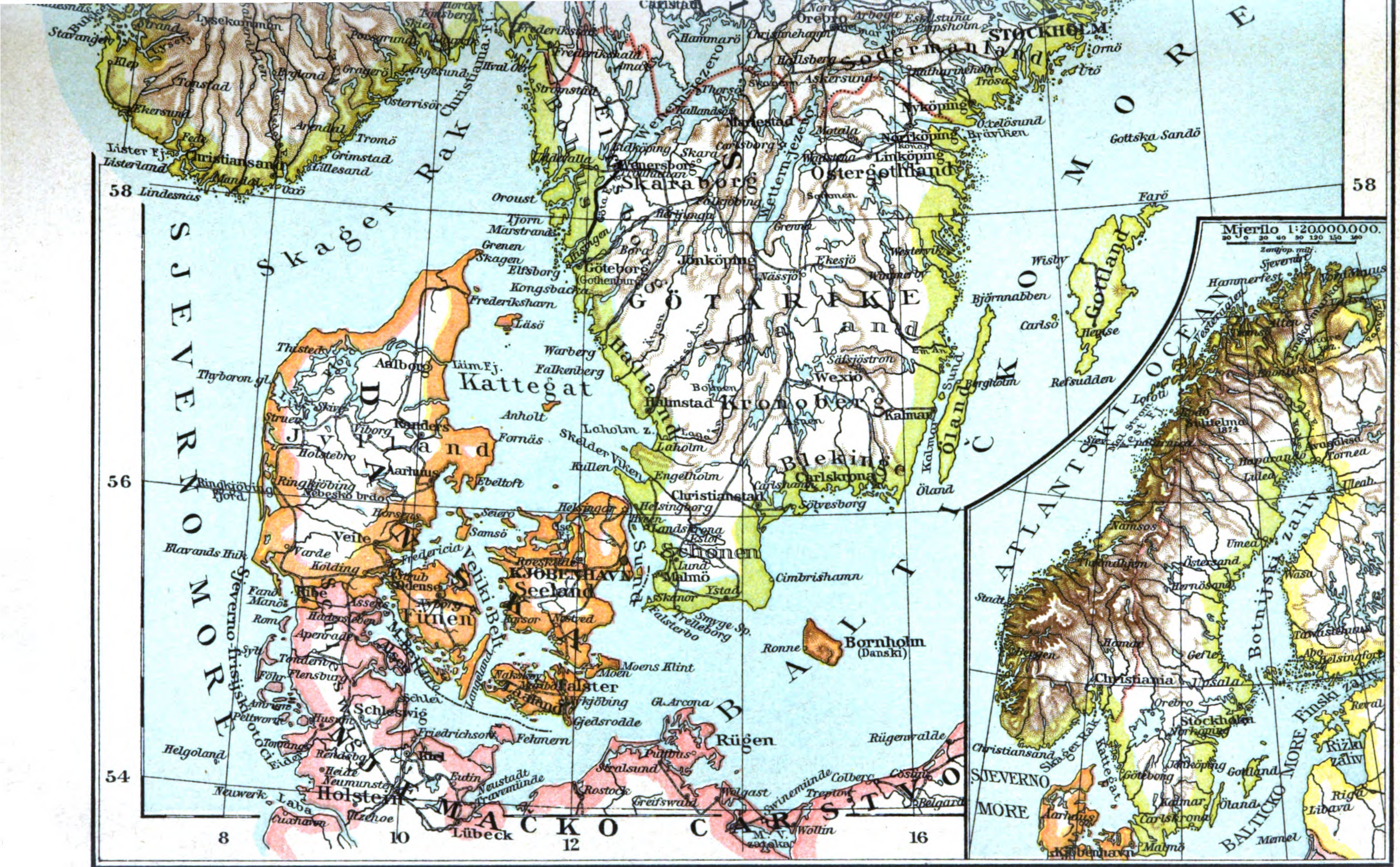

Kamenotisak G.Freytaga i Berndta u Beču.

SKANDINAVSKI POLUOTOK

(ŠVEDSKA I NORVEŽKA).

I.

Slika tla.

Ime poluotoka. — Proteg i svjetski položaj. — Horizontalna i vertikalna razgrana. — Ponoćno sunce. — Trollhaettski slapovi. — Göta-konao.

Ime Skandinavija *(Scandia, Scandinavia)*, poznato već u Rimsko doba, značilo je prvobitno južni šilj Švedske, t. j. onaj priedjel, koji se danas zove Schone (Skone). Kasnije se to ime proteglo na cielu Švedsku i Norvežku, zatim i na etnografijski srodnu Dansku. kao i na Finsku, koja je politički dugo sa Švedskom spojena bila. Danas se pod imenom Skandinavije razumieva cieli poluotok, koji zaprema dvojnu kraljevinu Švedsku i Norvežku.

Skandinavski je poluotok neobično duga protega. Nema države u Evropi osim Rusije, koja bi se tolikimi širinskimi stupnjevi protezala kao Skandinavija. Osnovica je toga poluotoka još jedanput tako duga kao osnovica Englezke, Francuzke ili Španjolske. Ona ne ide kao ni kod Italije meridionalno, već se stere od sjevero-iztoka prema južnom jugo-iztoku. Varanger-fjord, najiztočniji priedjel, stoji gotovo na istom meridijanu sa Petrogradom (t. j. nedaleko 31.° izt. duž. po Greenwichu), dok je najzapadnija tačka Norvežka u istom meridijanu sa gradom Amsterdamom (5.° izt. duž. po Greenwichu). Dakako, obični zemljovidi ne daju nam pravoga pojma o veličini prostranoga Skandinavskoga poluotoka. Istom onda, kad ga promatraš u većem mjerilu, ili pak, kad ga sâm prodješ od juga k sjeveru, uvjerit ćeš se, kako je vanredno duga Švedska i Norvežka. Tâ od Malmö-a ili od

2017534

Ystada do Stockholma treba da prevališ put, koji je tako dalek, kao od Ljubljane do Praga, makar da je Stockholm još u južnoj polovici Švedske. Kaniš li doći do najsjevernije tačke Švedske, treba da još od Stockholma prevališ k sjeveru 10 širinskih stupnjeva, a to je daljina kao od Napulja do Dresdena. Tko je nakanio parobrodom oploviti Norvežku obalu od Christianije do Varanger-fjorda, neka se pripravi na dugi put: tek za 14 dana oplove obalni parobrodi primorje od 60° do 71° sjever. šir., a na tom putu mimoidju mnogi fjord i mnogi otok. Za to bi pak vrieme dva puta preplovili Atlantski ocean izmedju Evrope i Amerike. I širok je dosta Skandinavski poluotok, navlastito kad ga porediš sa širinom Italije. Kad je u Stockholmu 12 sati, na Norvežkom je rtu Statu 11 sati 7 časova. Od Stockholma do Trondhjema traje vožnja željeznicom 34 sata; dakako da tu ne juri vlak tako hitro kao na srednjoevropskih prugah. — Švedska zahvata sa jezeri i s otoci 450.000 □ km., a Norvežka 325.000 □ km. Po tom nadvisuje prostorom dvojnu državu Švedsku i Norvežku u Evropi jedina Rusija. Tiekom našega pripoviedanja uvjerit ćemo se, da obje skandinavske države uzprkos velikoga prostranstva poradi nepovoljnih prirodnih prilika dosta neznatno mjesto zauzimlju medju velikimi evropskimi državami.

Promotrimo najprije svjetski položaj Skandinavskoga poluotoka. S trupom Evropskim suvisi on jedino daleko na sjeveru prevlakom, koja je široka oko 500 km. Nu i tu nije prava medja tomu poluotoku, pače se on orografsko-geologijskim sastavom svoga tla nastavlja preko te prevlake daleko prema jugo-iztoku i iztoku do Bieloga mora, do velikih jezera u poriečju Neve i do Finskoga zaliva. Politički dakako tiekom vremena nije samo odpala od Skandinavskoga poluotoka Finska, već i na prevlaci izmedju švedske Laplandije i norvežke Finske marke prodire duboko u skandinavsko tlo uzki komad ruskoga područja. Južnoiztočno od grada Tromsö-a udaljena je ruska medja samo 35 km. od Atlantskoga oceana. Nema sumnje, da je to svakako vrlo pogibeljno po budućnost Švedske i Norvežke.

Kao Finsku isto je tako izgubila Švedska i ostale tačke na iztočnoj i južnoj strani Baltičkoga mora, koje su joj nekoć za sjajnoga procvata u 17. vieku pripadale. Izuzev Laplandsku prevlaku razstavlja danas Baltičko more Švedsku od Rusije. Ålandskim otočjem i Kvarki Švedska je ipak u blizom doticaju sa Rusijom, imenito kad se za jake zime smrzne more. Ni Ålandski otoci niesu danas više švedski, a od Kvarka pripadaju još Švedskoj samo zapadni otoci. —

Švedska je nadalje u uzkom doticaju sa susjednom Danskom, od koje ju razstavlja Sund, doduše uzka, nu iza Kanala najživahnija morska cesta u sjevernoj Evropi. Danska je obala na Sundu bolje napučena nego švedska, pa s toga svi stariji putopisci iztiču opreku medju živahnim Helsingörom i skromnim Helsingborgom. Od otoka u Sundu pripada Švedskoj jedini otok Hveen, koji je izašao na glas po slavnom astronomu Tycho Brachu i njegovoj zvjezdarni u Uranienburgu.

Kao što su izvanjske medje skandinavskoga poluotoka danas posve jednostavne, isto tako ima i u unutrašnjosti toga poluotoka razmjerno malo prirodnih pokrajina. Nema sumnje, da je i ta jednoličnost prirodnih prilika štetno djelovala na svjetski položaj obiju država. Na tom poluotoku ne ćeš naći, kao što smo kod Francuzke i Englezke u predjašnjoj knjizi vidjeli, iza svakih 50—100 km. orografijski i geologijski novo područje. Tko bi putovao skandinavskim poluotokom od juga k sjeveru bilo od Stavangera do Trondhjema, bilo od Eslöfa do Haparande, opazio bi posve neznatne prirodne promjene. Nasuprot putujući od iztočne obale Švedske do zapadne obale Norvežke naići ćeš doduše na razne prirodne pojase, ali nijedan od njih nije tako rodan i bogat, da bi mogao hraniti gusto žiteljstvo. Izuzev skrajnji jug Švedske, koji se bitno razlikuje od ostale zemlje, iztočna je obala od Karlskrone do Haparande posve jednolična, puna malih kršnih otoka i badova, koje razstavljaju drage i konali. Preplovivši pojas grebena „skaera“ (šära) zvanih i prodrievši u suhu zemlju kojom od nebrojenih uzkih draga sa dosta nizkim primorjem, eto pred tobom po cieloj srednjoj i sjevernoj Švedskoj jednoličnih priedjela punih hridi, zabludjeloga kamenja, jezera, močvara i šuma. Tu kano da se ciela priroda uprla, da sprieči kulturni razvitak žitelja, pa tim većma treba da se iztakne, kako su Švedi na tako lošem tlu ipak liepo napredovali. Još manje prijaju kulturi gorski priedjeli na zapadu poluotoka, imenito norvežki visoki ravnjaci „fjeldi“ zvani, koji idu od 60 uzporednice daleko preko sjeverne polarnice. Ni fjeldi u bližih zemljopisnih širinah ne prijaju kulturi, jer su vrlo visoki i prostrani. Putujući od iztočne do zapadne obale Skandinavskoga poluotoka eto nas napokon kod posljednjega pojasa, koji čini norvežka obala sa svojimi vanredno razgranjenimi fjordovi i lomnimi otoci i skaeri. Ovaj je pojas, kao što ćemo još kasnije razložiti, klimatički vrlo sretan, pa već samo more svojim bogatstvom prija kulturi. Nu tu se visočina svojimi vrletnimi stienami tako primakla moru, te je nastavani prostor tako uzak, da se posve gubi prema ostalomu pustomu polu-

otoku. Uvažiš li to, treba da priznaš, kako je i u Norvežkoj valjan i neumoran rad žitelja polučio većih uspjeha nego si se smio nadati.

Norvežka gleda u otvoreni ocean, a na zapadu joj je najbliža Englezka obala. U staro je doba bila u političkom doticaju sa najsjevernijimi dielovi Škotske, a u predpovjestničko doba bile su te zemlje i u geologijskom doticaju. I danas je još dosta živahan promet Norvežke sa Britanskim otočjem, a i s ostalimi zapadno-evropskimi obalami navlastito pak s njemačkimi lukami. Bilo je dapače vrieme, kad su stari Skandinavci smjelo poglédali na Island, a preko njega na Grönland i na američko kopno.

Prema sjeveru otvara se Norvežkoj još uviek plodonosno spicberžko more. Norvežani a i Švedi su svojimi plovitbami na sjever mnogo prinieli za tačnije poznavanje arktičkoga mora. Tako su vrlo znamenita putovanja norvežka u sjeverno Ledeno more, švedska izpitivanja na Spicbergih i nastojanja oko pomorskoga prometa sa Sibirijom, koja su potakla glasoviti Nordenskiöldov put na brodu Vegi. Stari trgovački put u nutarnju Rusku preko Bieloga mora nije već danas tako znamenit, nu ruski brodovi plove još često ovuda, a i norvežke ladje plove vodami izmedju Sjevernoga rta i Nove zemlje.

Švedska ne uživa ni iz daleka onih koristi i prednosti, koje ima Norvežka poradi svoga položaja na otvorenom, svjetskom moru. Baltičko se more ne da ni u kojem pogledu porediti sa Sredozemnim morem. Jedino bismo ga mogli porediti sa Crnim morem, ili u njegovom sjevernom dielu sa Hudsonovim zalivom. Švedsku spajaju s oceanom konali i ceste većinom veoma pogibeljne za plovitbu. Ipak je bliza nasuprotna obala Baltičkoga mora već rano poticala Švede, da ju dokuče. Tu je stigla Švedsku u povjestnici velika slava, ali materijalna korist nije bila od tih kopnenih odnošaja osobito velika po slabo napučenu i siromašnu maticu zemlju. Neki pisci drže s toga, da je upravo sreća po Švedsku, što je izgubila svoj posjed na njemačkom zemljištu. — I otok St. Barthélemy u Zapadnoj Indiji, jedini izvanjski posjed švedski, nije bio po zemlju nikada od velike vriednosti. Godine 1877. bilo je na tom otoku uz mnoge Francuze samo još 7 žitelja švedskoga plemena: s toga je te godine prodala Švedska ovaj otok Francuzkoj. Važniji otok Guadeloupe, koji je Švedskoj zajamčila Englezka za Napoleonovih ratova, nije Švedska nikada ni zaposjela, pače se uz novčanu odštetu i odrekla svih prava na taj otok.

Sve, što smo dosele naveli o obje skandinavske države, jasno nam svjedoči, kako one danas ne utječu u velika politička evropska

pitanja ni u zamorsku trgovinu. Obje države živu posebnim, donekle samačkim životom, koji je ipak dosta bujan, jer nije zemlja opet posve siromašna, kao što se na prvi mah čini.

Promotrimo sada pobliže horizontalnu i vertikalnu razgranu skandinavskoga poluotoka. Osebujnost tla skandinavskoga već se jako ističe na obalah, jer izuzev maleni dio primorja od Malmö-a do Christianstada u južnoj Švedskoj, gdje ima vapnenih tvorba, sastavljena je sva obala od granita ili pak od taložnoga kamenja. Kako je obala navlastito na zapadu razdrta i lomna, otvora ti pogled u srce planinskoga svieta. Nigdje u Evropi ne dopiru snježnici i plazuri velegorski tako blizu do mora kao u zapadnoj Skandinaviji; nigdje nije tako izpremiešano veličajno i ogromno stienje s morem kao što je u primorju skandinavskom.

Norvežka je obala gotovo svuda kamena i vrletna, razkidana i prolomljena. Jedino od rta Lindesnaes-a do Stavangera nešto je pitomija obala, jer se izmedju unutrašnjih gora i mora prostire plosno, valovito i brežuljasto tlo, puno prostranih cretišta i blata. Tu nema drveća ni grmlja, no to gušći su kameni nasipi i kupovi treseta, iza kojih zatvoraju obzor gole zubaste i duge stiene. — Norvežko primorje prate — počevši na jugu od Stavangera do Sjevernoga Kyna na sjeveru — nebrojeni skaeri. Ovi su različite veličine: ovamo viri iz mora jednostavni balvan, a onamo velik napučeni otok. Poput modrih zatona sjaje se morski rukavi izmedju grebenastoga primorja, koje ližu pjenasti i sjajno bieli valovi, tjerani od vjetrova. Mnogi su skaeri posve goli, a gdje ima samo još mrva zemlje, tu se diže usred kamenja jela, breza i bor. Gdjegdje vidiš, kako se ponosno diže osamljen bor iz pukotine granitnoga balvana, a pjenasti valovi vrebaju za njegovim korienom. Skaeri niesu ništa drugo, nego glavice i oštraci onih zapadnih gorskih dielova, koji su se u more uleknuli. a najveći su se sačuvali u otočju Lofotskom i u otocima oko Sjevernoga rta.

Iza toga grebenastoga ruba uzdiže se prava obala skandinavska, koju tvore ovamo stiene gorske, a onamo se pričinja uzkimi morskimi rukavi razkidana na veće i manje otoke. Ovo potonje možeš vidjeti na najsjevernijem šilju skandinavskom. Tu je naime medju većimi otoci Magerö, gotovo krstu naličan otok, kojega se sjeverni šilj, poznat pod imenom Sjeverni rt smatra najsjevernijom tačkom Evrope. Sjeverni rt (sl. 1.) mrka je razkidana i veličanstvena klisura od škriljevca, pa se spušta gotovo okomito u more sa 300 m. visine.

Pričinja se kao tajanstvena sfinga, koja usred morskih valova zuri u ledeno more — u još nedokučenu tajnu sjevernoga pola. Hrvatski boljar, koji se popeo na taj rt, pripovieda: „Prilično je prostrana ravnica na toj klisuri, mahovinom i po kojom biljkom obrasla. Gledaš li odanle natrag prema jugu i jugoiztoku, eto ti puste ogromne ravnine, sniegom posute ili jezeri izprekidane, kako se izpresiecana zalivi i dragami prema moru čas diže, čas spušta. A baciš li oko na sjever i zapad, eto ti mora u cielom njegovom veličanstvu. Nigdje mu kraja, nigdje rek bi životu traga. osim jata galebova, koji su tuj nasred vode odabrali školj, da ga sasvim pokriju množinom svojom. — Dugo nam

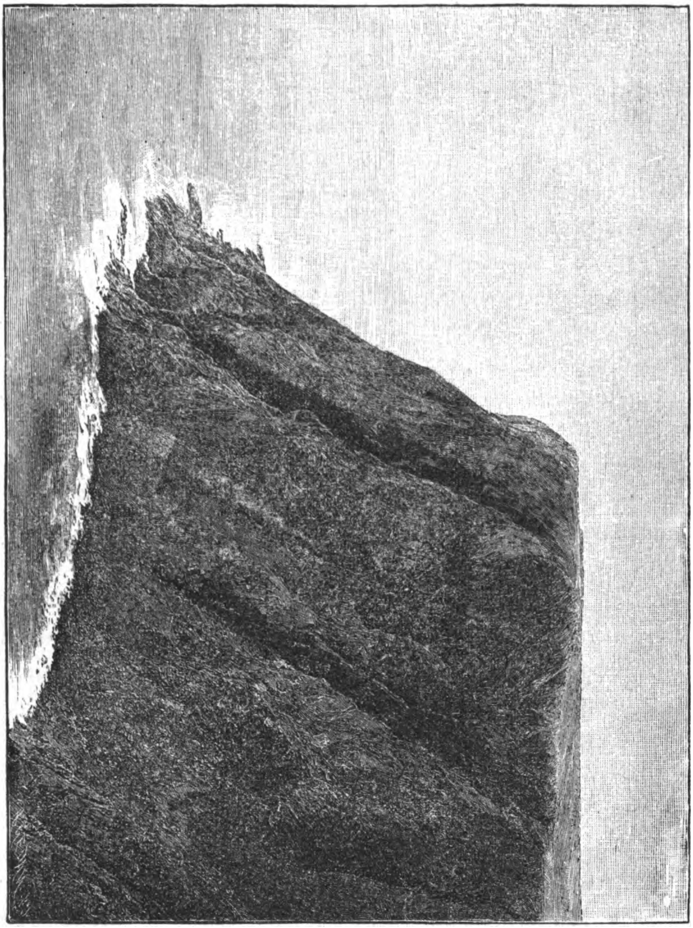

Sl. 1. Sjeverni rt.

se nije dalo maknuti odavle. Jedan bi se zagledao u pučinu, drugi kljucao čekićem po klisuri, da odkine kamenčić za uspomenu; gospodje teci amo, teci tamo, da uberu po koju biljku i kitice od njih savijaju, darujući se njimi medjusobno."

Motreći s mora skandinavsku obalu opažamo na više mjestâ, kako je na kamenoj obali urezano više ravnica, koje se čine vodoravne i posvuda jednako visoke. Dugo se nije znalo, kako su nastale te ravnice, koje se na naših slikah (sl. 2. i 3.) vide kao ravne crte. Iza Šveda Celsiusa bavili su se izpitivanjem toga pojava osobito Niemac Buch, Englez Lyell, Francuz Bravais i mnogi drugi. Po njihovih je iztraživanjih danas jasno, da nam spomenute ravnice označuju staru morsku obalu na tom poluotoku, koji se uzdiže iz mora

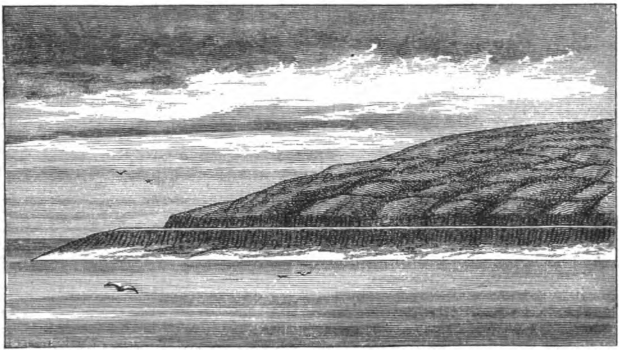

Sl. 2. Stare obale — med Vangom i Skaarlioddenom — u Norvežkoj.

čitav, izuzev onaj gore već spomenuti od krede i vapna sastavljeni dio obale u južnoj Švedskoj, koji se polagano pod more spušta.

Najljepši su ures norvežke obale mnogostručno razgranjene morske drage, zvane fjordovi. Oni, izuzev primorje od Lindesnaes-a do Stavangera, svu obalu razkidaju povlačeći se u suhu zemlju gotovo do podnožja najviših gora. Po tom su fjordovi zgodni vodeni putovi u tih priedjelih, gdje nema suhozemskih drumova. Fjordovi čine, da norvežka obala svojom razkidanošću i veličanstvom nadmašuje sve slične priedjele na zemaljskom površju. Kako je vanredno razkidana i prolomljena norvežka obala fjordovima, budi nam dokazom, što izravna daljina obale od švedske granice na Skager-Raku do ruske medje na Ledenome moru iznosi do 2.700 km., a sa zavoji

i nebrojenimi dragami čini preko 7.500 km. Fjordovi, kao i morska tiesna, koja razstavljaju primorske otoke od obale, niesu za pravo ništa drugo, nego duboki morem pokriti prodori ili uvale u visočju. Uz obale ovih karakterističnih morskih draga stere se ponajviše uzki i nizki, obično plodni komad tla, koji brane vrletne stiene od vjetrova, pa Norvežka ima poradi toga uzprkos dalekoj zemljopisnoj širini blago podneblje i razmjerno dosta gusto žiteljstvo. Već spomenuti hrvatski boljar putujući na brodu obalom Norvegije pripovieda o fjordovih ovako: „Obala Norvegije prepuna je zatona, koje oni fjordovi zovu. To su često gotove, veličajne luke. Oni se gotovo nikada ne smrzavaju. Vegetacija na njih bujna je i dosta raznolika. A pogled na ono ogromno gorje i krševito otočje iz takova zatona možda je najveličajniji pojav

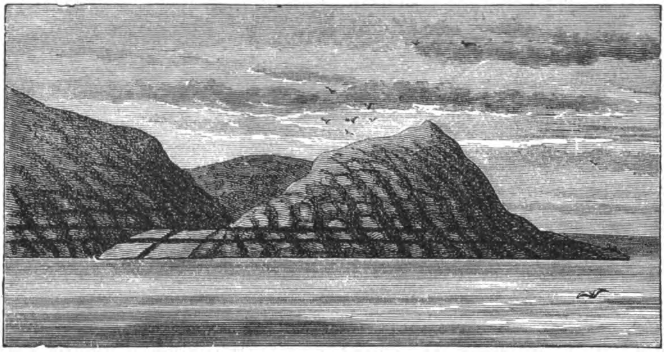

Sl. 3. Stare obale kod Grötnesa u Norvežkoj.

prirodni. Brod naš plovi uz obalu, često zakrene u takav tjesnac, da ti se je diviti vještini krmilarevoj, kako li ga umije upraviti, a da se ne nasuče na morsko stienje, koje ti na svih stranah iz mora proviruje. A dotle ti upri okom lievo ili desno, pa vidiš više sebe tik broda goru, koja ti se poput zida upravno ustubočila na visinu od hiljadu stopa, pače ima mjestimice gora preko hiljadu metara tik mora visokih. Pa kolika raznolikost u obličju onih gora: tuj zelen bujna i pitoma, malko više goli krš, zatim snieg, a na gdjekojem bliže sjeveru led, sličan ogromnomu kristalu. Ovdje ti se namjestio uz obalu gradić ili mjestance, pred njim množ brodova i ladjica-ribarica; iza njega ili do njega slieva se u more jaka rieka, koja se u veličajnom slapu spušta sa gore prema gradu.“

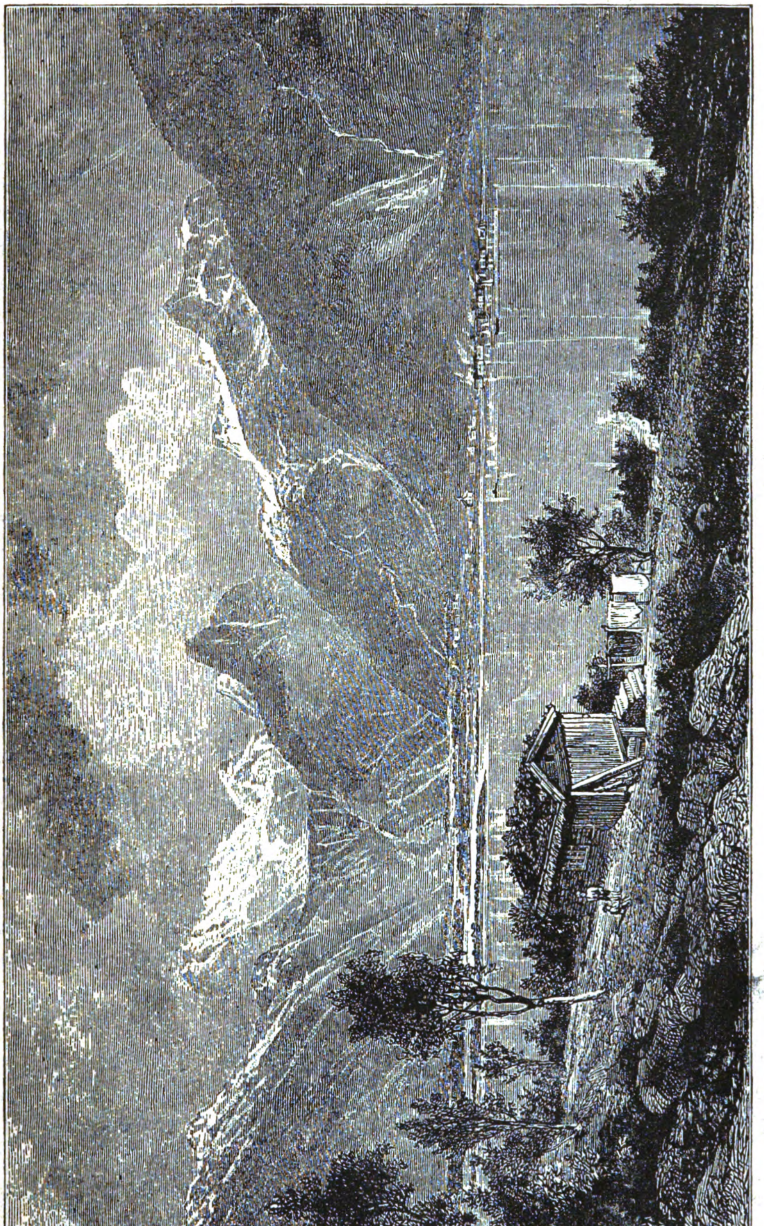

Sl. 4. Molde-fjord.

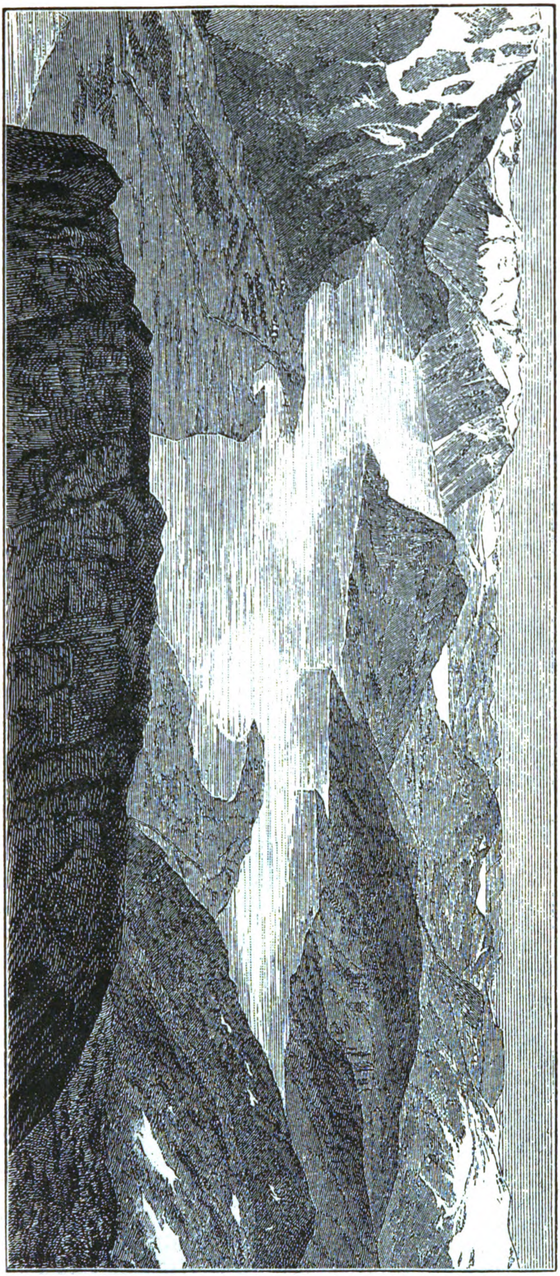

Sl. 5. Rauma-fjord.

Po svom obliku razpadaju se fjordovi na tri skupine. Fjordovi od Stavangera do Trondhjema najdulji su i najljepši; od Trondhjema do Lofota maleni su i slabije razvedeni, dok su napokon od Lofota do Varanger-fjorda većinom duboki, nu razmjerno i široki. Pogled na fjordove napunja ti dušu nekom uzvišenošću i veličanstvom, jer vidiš, kako se alpinska priroda sa svojimi krasotami neposredno hvata primorja. Putopisci drže najljepšim prekrasni Hardanger-fjord, koji prodire svojimi mnogobrojnimi dragami u suhu zemlju do 150 km., t. j. po prilici kao od Trsta do Maribora. Ovaj je fjord u cieloj Norvežkoj najmilije stjecište stranaca, osobito En-

gleza. „Nigdje se tako živo ne iztiču skrajnosti kao ovdje. Blago podneblje pruža život bujnoj vegetaciji u nizinah, na kojoj ti se oči s nasladom pasu. A digneš li oko malo više, eto pred tobom strašne goleti, sniegom i ledom obložene, kako strši u oblake mjestimice 1.500 m. visoko. Zaliv je gdjegdje uzak, da se dva broda jedan drugomu jedva ugnuti mogu. Na takih pak mjestih obala često priliči golemim bedemom tvrdjave." Sogne-fjord prodire najdublje od svih u kopno (gotovo kao od Rieke do Gradca), te seže neposredno do najviše planine na poluotoku, naime do sniežnoga i ledovitoga Jötun-fjelda, s kojega se prekrasne ledne plasine gotovo ruše u unutrašnje drage Sogne-fjorda.

Slike 4. i 5. prikazuju nam područje Molde-fjorda, koji je doduše kraći od prije spomenutih, nu svojimi prirodnimi krasotami spada ipak medju najljepše fjordove. Najdalja južnoiztočna draga Molde-fjorda je tako zvani Rauma-fjord (sl. 4.). Ovomu pritječe na jugoiztoku s kopna na glasu sa svojih slapova Rauma-rieka, koja se vidi s lieva na prednjoj strani naše slike. Kao većina fjordova tako je i Rauma-fjord zavojita oblika, pa ima visoke obalne stiene, koje su različita izgleda, pa se mjestimice okomito u drage spuštaju. Dok nam slika prikazuje taj fjord, kako se gledaocu pričinja ozgora, vidiš na slici 5. dno fjorda. Na njegovih obalah ima tik uz razinu morsku nešto ravna tla, nu i tu mjestimice viri kamenje, izmedju kojega se na tankoj zemljači nastanila trava, vriesak, šikara i po koja breza. U fjordovih voda zrcale se tu karakteristični oblici bajnoga Trolltindera i zubatoga Romsdalhorna, dviju gora, koje se veličanstveno iztiču usred izokolnih plosnih ravnjaka. Sniežne brazde i bujice s tih gora slaze u fjordove odavajući nedaleka sniežna polja i plazure.

Švedska se obala ne može doduše porediti raznolikošću i veličanstvom s obalom norvežkom, jer nema visokih gora ni duboko i daleko u suhu zemlju usječenih fjordova. Nu ipak je i ona osebujna oblika i dražestna, jer je izuzev onaj komad od ušća rieke Atrama do grada Kalmara svuda okružena skaerami i zarasla na svom plosnom tlu bjelogoricom. Tu ti osobito godi oku, kao što nam prikazuje slika 6., čudnovata izmjena kopna i vode, stiena i rašća, šilja i grebena, koje gdjekada more posve poplavi. Provezeš li se ovim krajem, spajaju ti se na očigled obale, pak ti se pričinja, kano da brod plovi kroz poplavljenu šumu. Neki su otočići tako nizki, te ti se čini, da kolibe njihovih žitelja stoje na moru. — Dalje k sjeveru je dakako

Sl. 6. Švedska obala.

švedska obala neprijatna, pusta i divlja, te već u okolišu grada Luleå pokriva Botnički zaliv još mjeseca svibnja debela ledena kora.

Tektonska gradnja skandinavskoga poluotoka naliči donekle reliefu Velike Britanske. Kao na Britanskom otočju isto su tako i na skandinavskom poluotoku najveće uzvisitosti tla na zapadnoj strani, nedaleko od mora, opadajući postupno prema iztoku. Nadalje je tu kao i tamo zapad mnogo više razvijen, nego iztok. Napokon je u obje zemlje primorje najviše razkidano na sjeveru i sjeverozapadu. Inače je pak velika razlika izmedju obiju susjednih zemalja. Skandinavski poluotok nije samo veći i viši od Velike Britanije, nego je u opreci s njom sastavljen najvećim dielom od granita i starijih naslaga, dok pješčanika i vapna ima malo i to samo na krajnjem jugu. — Skandinavski je poluotok najvećim dielom visočje. Gorske se gromade dižu tako visoko nad morskom razinom, da je jedva četvrtina cieloga poluotoka niža od 100 m., a ostale su tri četvrtine znatno više. Orijaške kamene gromade skandinavskoga poluotoka nalik su po C. af Forsellu na preogromni morski val, koji se je dolazeći s jugoiztoka okamenio u onaj tren, kad se imao prelomiti. Pravih prostranih nizinah ni nema na poluotoku. Po gotovo bi uzalud tražio nizinu u Norvežkoj, gdje nije ni okoliš Christiania-fjorda ni Trondhjem-fjorda posve ravan. Na obalah Botničkoga zaliva ima doduše močvarnih ravnica, nu i te više stoje nad morem nego na pr. nizozemska polojna zemlja. I na jugu u pokrajini „Schone“ malo je prave ravnice. Posve je dakle naravno, da je znatna srednja visina skandinavskoga poluotoka. Leipoldt ju računa na 428 m., dakle nadmašuje srednju visinu Francuzke pače i Švicarske. Da raznesemo tlo skandinavskoga poluotoka jednako po cieloj Evropi, tlo bi se evropsko povisilo za 33 m., dok bi razprostrto tlo Švicarske po cieloj Evropi povisilo ovu samo za 5·4 m. Tako je eto ogromna masa skandinavskoga visočja. Srednja visina Norvežke iznosi po Krümmelu 690 m., a Švedske 131 m. Pri tom treba da uvažimo, kako će se potanjim izpitivanjem Norrlanda, t. j. sjeverne Švedske, za cielo povećati broj za srednju visinu Švedske.

Skandinavsko je gorje najveće evropsko gorje, jer ako i daleko zaostaje visinom svojom za Alpami, zaprema još jedanput toliki prostor kao Alpe. Skandinavsko visočje sastavljaju ogromni prostrani plosni ravnjaci, ne tvoreći ni lanaca ni grbina. Neki pače zemljopisci tvrde, da bi se na šljemenu skandinavske gorovine moglo mnogo kilometara četveroprežno voziti. Na zapad se skandinavski rav-

njaci ruše strmenito i poput stiena k fjordovom, tako da se ovdje nije mogla nigdje razviti nikakva velika rieka, jer vijugasto razvodje nigdje nije više od 70 km. udaljeno od Atlantskoga oceana. Na iztoku slaze ravnjaci stupnjevinami prema Botničkom zalivu, kamo hite mnogobrojne švedske rieke. Ove se na mnogih mjestih proširuju u prekrasna duguljasta jezera smjera južnoiztočnoga, a vežu se u svom tieku na mnogih mjestih brzicami i slapovi. Skandinavija je u obće medju svimi zemljami evropskimi najbogatija slapovi, koji su doduše veličanstveni ures te zemlje i mjestimice vrlo koristni za industrijalne podhvate, ali i najveća zapreka brodastvu. Slika 7. prikazuje glasoviti Ringedalsfoss (slap) kod Odde u južnoj dragi Hardangerfjoda. Najviši ujedno razvodni ravnjaci izpinju se svuda iznad rastlinske granice, pa su pokriti navlastito kod Hardanger-fjorda i Sogne-fjorda prostranimi sniežnimi poljanami, s kojih gotovo do obala morskih vise prekrasni plazuri. Inače su skandinavski ravnjaci prikriti mršavimi planinskimi pašnjaci i velikimi blati, a na mnogih mjestih prevlači daleke priedjele sumporno-žuti granati šupljan (Cladónia rangifería). Ti se ravnjaci zovu obično: fjeldi, heidi ili vidden, a na sjeveru kjöli. Nad ravnjaci uzpinju se mjestimice osamljeni vrhunci, koje tamo zovu: hauba, kaabe ili tind. Doline su poprieko sve nastale izplavinami, a ponajviše su uzke i duboke, kao da su usječene u ravnjake. Gdjekada bi čovjek mislio, da će jamačno daleko doprieti plosnimi ravnjaci, kad al se nenadano pojavi pod nogami strahoviti ponor vanredne dubljine, u koji se slapovi ruše sa visina. Nigdje ne spajaju sedla ni prevale nasuprotnih dolina, a poradi toga je saobraćaj na tom poluotoku vrlo težak. Jedino vanrednim naporom izvedeni su putovi i ceste iz dubokih dolina vrletnimi stienami do na ravnjake, gdje opet rana i duga zima sprečava mnogo mjeseci svaki promet. Budući da se najzgodnije putuje dolinom, s toga se na skandinavskih putovih mnogo obilazi i okoliša; tako je na pr. izravna daljina od Christianije do Bergena do 300 km., a cesta iznosi preko 600 km.

Promotrimo pobliže skandinavsku gorovinu, kojoj visina poprieko od sjevera k jugu raste. Krajnji sjeverno-iztočni dio skandinavskoga poluotoka izmedju Alten-fjorda i Varanger-fjorda zahvata Finska marka. Ovo nije za pravo gorska zemlja kao ostala Norvežka, već ima više prostranih dolina, koje bi pod južnijim podnebljem bile plodne i sretne. Ovaj daleki, sjeverni priedjel podaje putniku u vrieme ponoćnoga sunca veličanstven prizor, pri kojem zaboravlja na pustoš i siromaštvo dalekoga sjevera. Ponoćno sunce možeš već na brežuljku

Avasaksi kod Haparande tiekom tri dana promatrati, makar da je to mjesto 12 km. južnije od polarnice. U naše doba, gdje se procvatom prirodnih znanosti sve više širi ljubav k prirodi, osobito odkada su se unapriedila obćila, postalo je ponoćno sunce privlačivim magnetom za naobraženi sviet. Dok su do nedavna imućni ljudi putovali ljeti najviše u Švicarsku, opaža se, da u najnovije doba sviet mnogo hrli na skandinavski poluotok, gdje se može nagledati i planinskih švicarskih

Sl. 7. Ringedalsfoss (slap).

krasota, a k tomu još uživati veličanstven prizor ponoćnoga sunca. Čujmo o tom znamenitoga putopisca du Chaillu: „O, kako je prekrasna ta ponoćna ura! Kako je žarko i čudnovato sjajno i prekrasno to sunce! Cielu je okolicu prikrila tamnosjajna svjetlost plivajući usred blistavoga zlatila: na travkah, čaškah i na nježnom lišću brezinom caklili se i sjajili poput skupocjenih dragulja milijuni blistavih, rosnih kapi. Neposredno iza ponoći nasta posve novi prizor. Tamni sjaj po-

stajaše sve živahnijim, naglo prelazeći u prekrasno žarko rumenilo, a sjajni sunčani traci obliše zlatom brežuljke i šume. Činilo se, da se priroda budi na novi život; sjaj veličanstvenoga sunca postajaše sve jasnijim i žarčim, dok se njegovo blistavo svjetlo nije zažarilo na nebeskom svodu.

Sjaj veličanstvenoga sunca nije uviek jednak, već ovisi kao i krasota izhoda i zapada sunčanoga o tom, koliko je vlage u zraku. Gdjekada se sunce sjaji tamnožarkim rumenilom i tvori bajne, sanjarske dražesti, prikrivajući svu prirodu ružičastim velom; gdjekada je pak sunce slabašna bjelkasta svjetla, da možeš u nj 6—7 sati prije ponoći mirno zuriti. Ima opet dana, da možeš izmjenu svjetla i sjaja sunčanoga izmedju zapada i izhoda sunčanoga porediti s ogromnim, žarkim plamenom usijanoga kamenoga ugljena: čas svietlećikao rumeni žar, probliedi za čas, a onda se opet odmah razplamti ognjenim žarom. Što se više približuje ponoć, to više bliedi blistavo sjajno zvieždje; što se niže spušta ognjena kruglja, to se boje više žare i jače plamte. Polagano se pomiče sunčana kruglja i' eto je, gdje se dotakla obzora, pa se čini, da je stala upravo kao kod nas o podne, kad je dosegla najvišu tačku nad obzorom. Sada je ponoć! Iza nekoliko časova sastavi se žar zapadajućega sunca s izlazećim, te ne možeš razpoznati, koji je žar jači. Na to biva žarka kruglja sve sjajnijom naviještajući blistavim svojim svjetlom novi dan. Iza jedne ure sunčani su traci tako jaki, da ne možeš u tu svjetlu žarinu prostim okom gledati.“ Eto prizora, koji nam podaje daleki sjever, inače na mnogih mjestih pust i neprijatan.

Južno od Finske marke ima već do 1.000 metara visokih ravnjaka čudna oblika, navlastito uz divlju obalu oko polarnice, gdje se gotovo okomitimi stienami spuštaju u more. Najpoznatiji gorski orijaš u tom kraju je pod 67° sjev. šir. Sulitjelma, visok 1.874 metra. Svakoga putnika u tih stranah vanredno se doimlje veličanstvena ta gora na polak zamotana u oblake, a okružena mnogimi snježnici i lednimi plasinami. Čitav niz visokih kao Sulitjelma, a i još znatno viših gora nagomilao se u tom kraju, koji okružuju nebrojena jezera. Južno-zapadno od Sulitjelme širi se tik uz obalu ogromna sniežna poljana Svartisen-fjeld medju Salten-fjordom i Ranen-fjordom, zatim Store Börge-fjeld na vrelištu Angerman-rieke. K zapadu se tu spušta brežuljasta zemlja okružujući vanredno granati Trondhjem-fjord. Ovim krajem ide cesta od Trondhjema na iztok k Oestersundu na velikom jezeru Stor-sjö u švedskoj pokrajini Jemtlandu. Ovoj cesti na jugu znatno se šire ravnjaci. Tu je vrelište velikim skandinavskim riekam

(Glommen, Klar- i Dal-elf i t. d.). Za promet je najznamenitija duboka dolina rieke Glommena, jer njom ide najkraći put od Christianije u Trondhjem. Zapadno od spomenutoga puta šire se najogromniji i najviši ravnjaci skandinavski, zahvatajući svojimi južnimi dielovi gotovo cielu južno-zapadnu Norvežku. I snježnici su ovuda mnogobrojniji i prostraniji nego na sjeveru. U Dovre-fjeldu izpinje se 2.306 m. visoko veličanstvena glavica Sneehätte, koju su dugo držali najvišim vrhuncem na cielom poluotoku. Dalje k jugozapadu stere se Lang-fjeld, a još dalje na jug do Sogne-fjorda seže najogromniji snježnik norvežki Jostedals-Brä, kojemu se na iztoku pridružuje Jötun-fjeld („Orijaško gorje"). Ovo je najpustiji dio norvežke gorovine, kamo je riedko stupila čovječja noga; „sve je tu sniežno, sve ledeno i nalik na najviše priedjele alpinske". Preko 60 vrhunaca uzdiže se iznad 2.000 m., izmedju kojih se izpinje na $61^{2}/_{3}{}^{0}$ do 2.604 metra visine Galdhöpig ili Ymesfjeld, najviši vrh cieloga poluotoka, a ujedno i čitave sjeverne Evrope. Njegovi se ogromni plazuri spuštaju tako duboko u Sogne-fjord, da se na krajevih svojih prostiru usred polja i voćnjake. Duboko u suhu zemlju prodirući Sogne-fjord stegnuo je gorovinu, na kojoj je nastalo sedlo, preko kojega vodi usred snježnika strma cesta prema Christianiji. I dalje k jugu ima još prostranih sniežnih polja s vrhunci do 2.000 m., i to na Hardanger-fjeldu i na Folge-fondenu. Ovim se snježnikom stere na jugoiztoku Hardanger-Vidden („ledine"), do 1.500 metara visoka ravan, koja se postupno k moru spušta.

I tako se eto približismo švedskoj uleknini, u kojoj se gube južno-iztočni ogranci skandinavske gorovine. To je onaj priedjel, za koji zgodno kaže švedska poslovica: „Kad je Bog razstavljao vodu od suhe zemlje, posve je zaboravio na Sodermanland (švedska pokrajina južno od Stockholma)". R. Credner proučavajući ponovno ovu ulekninu tvrdi, da su velike jezerske kotline u južnoj Švedskoj jamačno pripadale prastaroj morskoj cesti, koja je nekoć spajala Baltičko more sa Sjevernim dotično sa Kattegatom. Ponajprije se naime diljem te uleknine posve neznatno izpinje tlo, a mnoga tamošnja jezera u opreci s ostalimi skandinavskimi jezeri smjera su iztočno-zapadnoga. Nadalje je poznato, da se čitav poluotok, izuzev južni šilj, uzdiže iz mora, i to sudeći po staroj obali, u sto godina po prilici za $1^{1}/_{3}$ m. U nedavnoj dakle prošlosti naše zemlje pritjecalo je Ledeno more u Finski zaliv, odakle je spomenutom ulekninom u savezu bilo sa Sjevernim morem. Živi su tomu svjedoci neki malene vrste raci,

kojih ima u Wenerskom jezeru, a živu još jedino u Bielom moru, dok ih nema ni u Atlantskom ni u Sjevernome moru.

Niz jezera, što no tvore švedsku ulekninu, počinje se na iztoku s vrlo razgranjenim Maelaren-jezerom. Ovomu je lice jedva 1/3 metra nad razinom Baltičkoga mora, a konao na splavnice spaja ga sa Hjelmar-jezerom, koje je već 23 m. visoko; nizki pak povor razstavlja Maelaren od Wenerskoga jezera (6.238 □ km.). Ovo najveće švedsko jezero duboko je 89 m.. a nad morem se diže do 40 m. Iz njegove sredine jedva razpoznaješ obalu, tako da ti se pričinja, kano da si usred morske pučine. Sa sjevera pritječe Wenerskomu jezeru kod Karlstadta rieka Klar-elf, koja ga zatim na nasuprotnoj obali ostavlja kao Göta-elf, tvoreći iza kratka tieka glasovite Trollhaettske slapove („švedski Niagara“). „Tu se široka i brza rieka ruši veličanstvenimi slapovi u ogromnu dielom crnogoricom obraslu ravnicu. Ti slapovi, visoki oko 10 m., ogromne su širine, tvoreći u sebi malene otočiće. Silni šum slapova, kojim nema primjera u Evropi gledom na kolikoću vode, veličanstveno razlievanje vode preko silnih klisura, koje su medju sobom svezane mostići, a svuda na okolo ogromne radionice pune bujna radina života: sve to podaje ovomu priedjelu bajni, neopisani čar. Čovjek gotovo zaniemi od udivljenja, motreći ovu sliku divote prirodne, divote veličajne za oko, sluh i srce čovječje, koje nigdje i nikada ne otupi za vanredne ovake prizore prirodne.“

Spomenute slapove obilazi Göta-konao, koji od Göteborga vodi k sjeveru uz rieku do Wenerskoga jezera. „Dok su Trollhaettski slapovi čudovište prirodno, Trollhaettske su splavnice na tom konalu čudovište ljudskoga umjeća. Na velikom vodenom putu, koji sieče poprieko Švedsku, ima doduše vrlo mnogo splavnica, nu najglasovitije izmedju svih su Trollhaettske. Da uzmogne brod ploviti riekom, na kojoj ima slapova, valja taku zapreku obići konalom. Nu veći slapovi ne dadu se ni konalom obići bez splavnica, jer voda prejako opada u konao. A što je splavnica? Pogledajmo najnižu splavnicu, kojoj se primiče veći brod uz vodu. Pred nami je ogroman basen od tesanoga granita zidan, tolike veličine, da bi u nj stala dugoljasta dvokatna kuća. Basen ima velika dvokrilna vrata poprieko vode. Doljna vrata upravo sada dva radnika na vintah lagano otvoraju. Brod unilazi lagano u tu granitnu kacu. Doljna se vrata zatvore. Nad tim basenom koji metar više eto drugi isto taki, a zatim treći, četvrti i t. d., jedan do drugoga u tolikoj visini i daljini, koliko na pr. od Zrinjskoga trga u Zagrebu do na Markov trg. Kad

je brod u ovaj najdoljni basen prispio i vrata se iza njega zatvorila, otvore se vrata od drugoga basena, iz kojega provali voda u doljni basen. Što više vode, to se brod na više diže, dok ne bude voda jednako visoka u oba basena. Sad se brodu lako pomaknuti kroz otvorena vrata u drugi basen iza koga se opet odmah doljna vrata zatvoraju, a gornja otvoraju. Ovako ide redom do najvišega basena. Još nije prošla ni ura, a mi smo vidjeli brod gdje visoko nad nami ponosno fićuka i zakreće iz konala u korito rieke.“ Slično tomu, samo dakako uzvratno, postupa se, ako brod treba niz vodu spuštati. Veličajne i gromotne zidove Trollhaettskih splavnica gradio je na početku 19. vieka glasoviti mjernik Platen. On nije doživio gotova djela, nego je prije legao u grob, koji si je odabrao u tihoj, skromnoj šumici tik ovoga konala. Na godinu prodje Trollhaettskim konalom amo i tamo do 8.000 brodova, koji su većinom natovareni robom, jer putnici vole putovati željeznicom, koja presieče u jedan dan Švedsku, dok vodom traje tri i pol dana put od jednoga do drugoga kraja Švedske.

Na iztočnoj strani Wenerskoga jezera dižu se opet brodovi splavnicami do malenoga Wiken-jezera (91 m. visoko), koje stoji na pragu izmedju Wenerskoga i Wetterskoga jezera (88 m.), a prelazi u potonje kod Karlsborga, središnje tvrdjave Švedske. Wettersko je jezero (1.964 □ km., duboko 120 m.) doduše znatno manje od Wenerskoga, ali je vrlo zanimljivo poradi svojih neobičnih meteorologijskih pojava, nenadanih oluja i magla, električnih fenomena, pače promjenljive visine svoga lica, što nas opominje na „seiches“ u Ženevskom jezeru (Slike iz obć. zemljopisa. Knjiga I. str. 235.). Göta-konao ostavlja Wettersko jezero naprotiv Karlsborga, te se spušta preko nekih malenih jezera na iztok u Baltičko more kod Söderköpinga južno od Norrköpinga. Kako je Göta-konao osobito znamenit za svezu sa Stockholmom, to mu se donekle može priključiti i onaj komad konala, što spaja s juga prodirući fjord izravno sa Maelaren-jezerom, kojemu na iztočnom kraju stoji Stockholm.

Skandinavsko tlo, južno od velikih jezera, sredinom je brežuljasta vispoljana (željezom bogati Taberg 336 m. najviši je vrh) pokrita mnogobrojnimi manjimi jezeri. K jugozapadu i jugoiztoku prelazi vispoljana u nizinu, a izravno k jugu ide onizki povor kao razvodje sve do pokrajine Schone. Ova je liepo težana, te nalići mjestimice na južnoenglezke parkove, makar da ima dosta zabludjeloga kamenja.

II.

Materijalna kultura.

Podneblje. — Razne grane narodnoga gospodarstva, navlastito pak ribarstvo. — Brodarstvo. — Komunikacije.

Kako na materijalnu kulturu svake zemlje mnogo djeluje podneblje, spomenut ćemo najprije nekolike rieči o podnebnih prilikah skandinavskoga poluotoka. Zemljopisci obično razlikuju na tom poluotoku četiri vrste podneblja. Na zapadu je topli i vlažni norvežki primorski pojas s pitomim oceanskim podnebljem; iza toga je hladni visinski pojas s riedkom oborinom; nadalje je u sjevernoj i srednjoj Švedskoj kontinentsko podneblje slično ruskomu; napokon ima južna Švedska s otoci Ölandom i Gotlandom podneblje nalik na susjednu Njemačku i Dansku.

S punim se pravom zapadna Norvežka smatra klimatički sretnom zemljom, pomislimo li, da je Trondhjem iste zemljopisne širine s južnim Grönlandom, a živahna mjesta Hammerfest i Vadsö još su mnogo dalje na sjeveru, nego je onaj arktički priedjel, u kojem je zaglavila (god. 1845.) glasovita polarna ekspedicija smjeloga Engleza Sir Johna Franklina. Prije se uviek samo izticalo, da od sredoameričkoga mora dolazeća struja — Gulf-stream — tako rekavši ugrijava norvežku obalu, jer se opažalo gdjekada drveća, pače i plodova zapadno-indijskoga rašća, što no je tom strujom doplovilo do Norvežke. Danas ističu meteorolozi, kako u prvom redu razdioba zračnoga tlaka i vjetrova u sjeverno-zapadnom dielu Atlantskoga oceana najviše koristi, što atlantska voda povoljno djeluje na obale norvežke. Ako je naime tlak zraka nepovoljan, t. j. ako nije minimum u Ledenome moru, od kojega nastaju južni i južno-zapadni vjetrovi, to duvaju na norvežkoj obali oštri kopneni vjetrovi, makar da nije more hladnije, nego obično. Kad je pak minimum u Ledenome moru, duvaju Nor-

vežkom topli pomorski vjetrovi, odakle i potječu njezine podnebne prednosti. Nadalje treba da i to uvažimo, kako izpod toplih morskih slojeva prodire do norvežke obale hladna polarna voda, pak ju zaustavljaju i odbijaju od obale prudovi i grede pred ulazom u fjordove. Po tom dakle tri faktora povoljno djeluju na podneblje norvežkoga primorja: razdioba zračnoga tlaka, jako ugrijavanje velikih vodenih masa u susjednome moru i primorski prudovi i grede, koje hladnu vodu u dubljinah odbijaju od obale. To su faktori, s kojih su najhladniji mjeseci na norvežkoj obali topliji, nego u Beču, Budapešti ili u Zagrebu, te se donekle približuju toploti lombardske ravnice. Toplota najhladnijega mjeseca (u Norvežkoj obično veljača, a ne siečanj kao u nas) na rtu Lindesnaesu (58° sjev. šir., a 19 m. nad morem) iznosi — 0·1, a ima i takih postaja na pr. Hellisö (60³/₄° sjev. šir., a 19 m. nad morem) i Ona (63° sjev. šir., 9 m. nad morem), gdje toplota najhladnijega mjeseca iznosi + 1·4° dotično + 1·5°. Pače Tromsö (69²/₃°) broji za najhladnijega mjeseca samo — 4·3°, a Vardö (70¹/₃°) — 6·5°. Ne treba dakle da se čudimo, što na sjeveru sve do kotline Trondhjemske raste silu voća, pak se daleko u studeni pojas može sijati, dok o tom nema ni govora ni u Americi ni u Aziji u istoj zemljopisnoj širini. Po tom zimi ne smeta studen ni malo brodarstvu ni prometu u norvežkom primorju, a stoka je gotovo uviek na paši. Samo nešto niža zimska toplota ubitačno bi djelovala na promet i sav život zapadne Norvežke. Dakako da je uza sve to zima na norvežkoj obali sumorna i neprijatna uz česte bure i oluje. Ljeto je u tih stranah takodjer sumorno i razmjerno hladno. Toplota najtoplijega mjeseca u samoj Christianiji dosegne jedva do 16·6°. Istina, da je u nutarnjih dragah zaklonjenih fjordova gdjekada po više dana vrlo vruće, jer se vrućina odbija od razžarenih stiena i klisura — nu i tu se najveća toplota opazila samo do 32°. — Obično se drži, da zapadna obala Norvežka ima vanredno jaku oborinu, nu to je samo donekle istina, jer je pojas velikih oborina, kao što novija iztraživanja uče, posve uzak. Već u nutarnjih dragah većih fjordova oborina nije velika. Najviše pada kiše u primorju od Bergena (1.720 mm.) do Aalesunda. U uzkih prema zapadu otvorenih dolinah naraste oborina 2.000—2.500 mm. Najčešća je oborina u jesen i na početku zime, a najrjedja mjeseca ožujka i travnja.

Posve su drugojačije prilike podnebne u blizom planinskom pojasu norvežkih fjelda. Tu je zima duga i oštra; ljeto je u dolinah

dosta toplo, na fjeldih je dakako hladnije. Tu se žitelji upravo bore s podnebljem: u proljeće, koje počinje tek mjeseca svibnja, polažu oni na polja maleno kamenje ili posiplju pepelom, da snieg što prije okopni; u kasnu jesen brane oni usjeve od prerane pozebe kadjenjem, ljeti pak treba da što češće polja umjetno natapaju, jer kiše razmjerno malo pada (300—400 mm.). Zimi nema oluje u tom pojasu. — Švedska ima više kontinentsko podneblje: toplo ljeto, nu vrlo studenu zimu. Crnogorice i breze ima još sve do krajnjega sjevera, ali bjelogorice samo u primorju i po nizinah južne Švedske. Proljeće se radja u Švedskoj, navlastito dalje k sjeveru, polagano, rek bi oklievajući. Dok se jezera u južnoj Švedskoj, smrznuta od polovice prosinca, otope već početkom travnja, nestaje ledene kore na jezerih u sjevernom Norrlandu istom oko 10. lipnja, a zatim se opet smrznu već u prvoj polovici listopada. Proljeće je poradi čestih i hladnih polarnih vjetrova u Švedskoj najneugodnije godišnje doba. Pravo se kaže, da je mjesec lipanj švedski svibanj, a srpanj i kolovoz su švedski ljetni mjeseci. Noću ima često mraza i ljeti u srednjoj i sjevernoj Švedskoj, navlastito oko močvara i jezera. Kiše ne pada u Švedskoj nigdje toliko, kao na norvežkoj obali; još najviše kiše pada na obali Kattegata (Göteborg 830 mm.). Najčešće su kiše pod konac ljeta imenito mjeseca kolovoza, a najrjedje mjeseca veljače i ožujka. Tuča pada gdjekada u južnoj i srednjoj Švedskoj, dalje k sjeveru je rjedja.

Po svemu, što smo dosele naveli o prirodnih odnošajih Švedske i Norvežke, svatko već naslućuje, da poljodjelstvo na Skandinavskom poluotoku slabo uspieva. U Norvežkoj zapremaju „fjeldi“ toliki prostor, da se može o poljodjelstvu govoriti jedino u nekih dolinah, u okolišu Trondhjem-fjorda i u priedjelih oko Mjösen-jezera, koje je L. Bach s punim pravom nazvao „unutrašnjim norvežkim morem“. Švedska nema doduše „fjelda“, ali je puna jezera, močvara i zarasla nepreglednimi šumami. K tomu ni tlo ne prija teženju tla, jer je zemljača tanka, navlastito u području gneisa, a i nebrojeno zabludjelo kamenje, preostatak ledenoga doba, smeta poljodjelstvu. Napokon mnogo strada teženje tla u jesen od ranoga mraza, koji gdjekada uništi usjeve tik pred žetvom. Po prilici polovica švedskoga i ³/₄ norvežkoga tla računa se u neproduktivno tlo. Pomislimo li, da polja i vrtovi u Švedskoj zahvataju samo 6%, a u Norvežkoj dapače samo 2% svega tla, to nam je priznati, da na tome malenom prostoru razmjerno mnogo rodi. Raznoga naime žita rodi u Norvežkoj poprieko

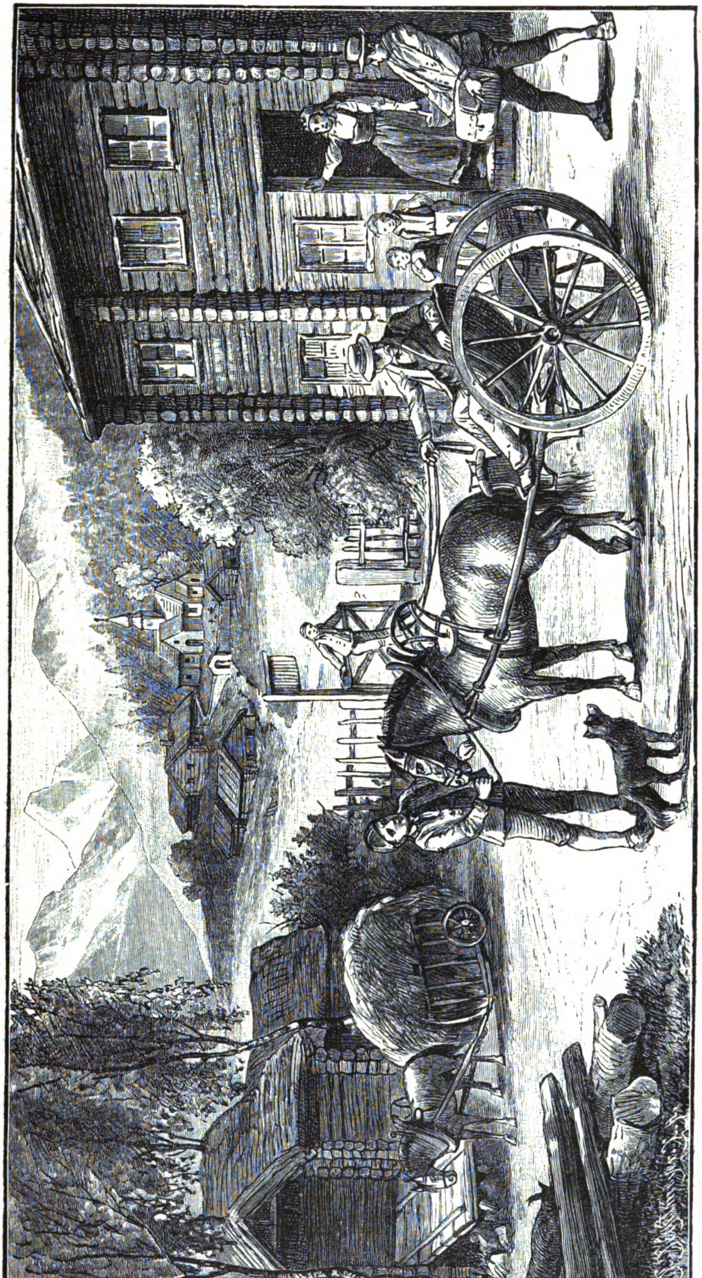

Sl. 8. Norvežka Skyds-postaja.

na godinu do 6 milijuna, a u Švedskoj 31 milijun hektolitara. Dok po tom Norvežka zaostaje žetvom za Švicarskom, pretiče Švedska Belgiju. S toga Švedska za povoljnih godina izvozi zob i nešto ječma. Od žitarica seže najdalje na sjever ječam u Altenfjordu do 70° sjev. šir., dok u hladnijoj unutrašnjoj Švedskoj rodi samo do 68°. I korun uspieva tako daleko na sjeveru, a zob ima samo nešto južniju medju. Voće uspieva dalje na sjever, nego bi čovjek i mislio; južna a i srednja Norvežka ima još izvrstna voća. Trešnja uspieva u Norvežkoj do 66°, a žitelji Romsdala (63°) imaju od oraha veliki dobitak. U Švedskoj uspieva voće samo do 60°.

Makar da livade zapremaju u Švedskoj samo 4·4%, a u Norvežkoj dapače samo 2·8%, ipak ima u obiju zemljah mnogo stoke. Tâ u Norvežkoj dolazi na 100 žitelja 8 konja, a u Švedskoj dapače 10, dakle razmjerno više, nego u Englezkoj ili u Francuzkoj. Dakako da treba da uvažimo, kako u oba kraljevstva služi još uviek velik broj konja za putovanje i odpremu robe po vrlo strmih cestah. I danas se još drže staroga običaja („Skjut", u Norvežkoj „Skyds"), da seljaci pokraj druma stanujući imaju u spremi konje za putnike. O tom spominje hrvatski putnik ovo: „Da čujete opet osebujnost Norvegije! Na svih znamenitijih cestah imaju kariolne postaje („Skyds"). Dodješ li na takovu postaju, upišeš se u knjigu i dobiješ kola u odredjenu već cienu. To su ti samo dvokolice, kakove nam slika 8. prikazuje. Na dva visoka kotača ima sjedalo za jednoga, najviše dva putnika. Ostraga je daska, na koju privežeš svoj kovčežić, a na nj ti sjedne momčić, želiš li ga uza se imati. Kad si naručio kola, izleti iz postaje momak u polje, uhvati ondje prvoga dobroga konja, kojega opazi, upregne ga u vilice pod kariol, a ti sjedni, pak goni, kako znaš i možeš do prve postaje."

Goveda dolazi na 100 žitelja u Švedskoj 49, a u Norvežkoj 93, svakako velik broj za obje zemlje. Ne treba s toga da se čudimo, što strahovito stradaju norvežke krave zimi, kad nestane krme, pa treba da se zadovolje ribljimi glavami. Kao što smo u Knjizi II. opisali planinsko-pastirski život u Švicarskoj, isto bi se tako i ovdje moglo na široko izvesti o planincih norvežkih, koji se bave stočarstvom. Do „Saetera", t. j. do čardaka na planini, polazi se polovicom lipnja, a vraća se s planine u mjesecu rujnu. Za to vrieme ostaju obično po dvie djevojke u čardaku, pazeći na stoku i praveći od mlieka maslac i sir. Dakako, ako je seljak siromašan, polazi s njim ciela obitelj u planinu, kao što nam prikazuje slika 9. U novije se doba

iz Švedske izvozi nešto malo stoke i maslaca. Divljih sobova ima još jedino na velikih južnozapadnih „fjeldih“, navlastito na Hardangerfjeldu, zatim oko Fämund-jezera i kod Rörrasa, inače su na sjeveru u zemlji Lopljana pitomi sobovi domaća životinja. Sob je bez sumnje najznamenitija životinja u dalekom sjeveru. Što je deva žiteljem u žarkoj pustinji, to je sob stanovnikom sjevernih sniežnih pustinja; s toga i zovu mnogi soba devom polarnih zemalja, dok ga opet neki poredjuju sa lamom južne Amerike. Oko soba kreće se sav život ži-

Sl. 9. Polazak Norvežana na planinu.

telja na skrajnjem sjeveru skandinavskom, rusko-sibirskom i američkom. Sob nadomješta tamošnjim žiteljem konja i kravu, od njega imadu sve, što trebaju za život. Od njegove kože eto im odiela, njegovom krvlju začinjaju mlieko, njegovo meso prže, a mašću zgotavljaju sočnu juhu. Pače i rogovi dobro su im došli. Ovi mu narastu mjeseca svibnja, pošto su mu u jesen ili u travnju odpali. Dok su mekani, uživaju ih kao osobite poslastice, a kasnije, kad otvrdnu,

prave od njih razne sitne stvari na pr. ormariće, razne posudice i t. d. I kopito sobovo upotrebljavaju kao čašu. Čim se diete rodi, dobiva na dar soba, a isto tako, kad mu se prvi zub pokaže. I služinčad dobiva soba kao plaću. Imena većine mjeseci odnose se na soba. Vjerskoga značenja ipak, kao na pr. deva za Arapa, koja ga prati u raj, nema sob u Lopljana. U Eskima je Americi drugčije, kao što ćemo kasnije spomenuti; Lopljanin pazi i mazi svoga soba, koji mu opet ljubav ljubavlju vraća. Lopljanin i sob odani su i nerazdruživi prijatelji. Hoće li tako uviek ostati? Budući da sobovi trebaju velikih pašnjaka, a davaju razmjerno malo mlieka, te su podvrženi raznim bolestim, misle mnogi, da će s vremenom i ovdje sobove zamieniti druge domaće životinje.

Š u m e zapremaju u Švedskoj 40%, a u Norvežkoj 24·5% tla, te po tom ide Skandinavski poluotok u one riedke zemlje evropske, koje imaju veoma mnogo šuma. Ovamo ima još u zemlji mnogo prostranih priedjela, gdje prevladjuju guste, neprekinute šume; onamo opet ima krajeva, navlastito na krajnjem jugu, zatim kod Göteborga i Upsale, gdje već ponestaje drva. Tomu se medjutim ne treba čuditi, kad se pomisli, da su sve kuće i gospodarstvene sgrade od drva, a uza to se mnogo drva upotrebljava za ograde polja, putova i t. d. Nadalje stradaju šume često i od požara bud slučajnih, bud opet takih, gdje žitelji hotomice upale šume, da na taj „američki način“ dobiju zemlje za oranice. Norvežani su kao i Švedi upravo razkošno postupali sa šumami, tā još posljednjih godina prodani su strancem veliki kompleksi šuma sjeverno od Trondhjema. U Norvežkoj se tim većma bojati, da će naskoro pomanjkati drva zbog toga, što su mnoge šume gotovo nepristupne. Na glavu treba drva u Švedskoj i Norvežkoj još uviek poprieko do 3 kub. metra, a to je mnogo više nego u Rusiji, ili još jedanput toliko kao u našoj monarkiji. Iz Švedske se izvozi mnogo više drva, nego iz Norvežke. Tako se izvezlo iz Švedske g. 1884. drva u vriednosti za 60 milijuna forinti, a iz Norvežke za 25 milijuna forinti. — Šuma je na Skandinavskom poluotoku najvećim dielom crnogorica, i to omorika i bor; ona uspieva do 69° 27′, a kržljava breza ide i dalje na sjever sve do Hammerfesta, gdje se spominje najsjevernija šuma na čitavoj zemlji. Hrastovih šuma nema sjevernije od Trondhjema, a bukva uspieva jedino u južnom dielu poluotoka.

Predjašnjih stoljeća bio je Skandinavski poluotok na glasu velikim obiljem r u d â. Danas nije tomu tako, i to ponajviše s toga, što

u rudnici već izcrpeni i što se sada već i u drugih zemljah dobiva mnogo ruda. Švedska je bogatija rudami nego Norvežka, nu u obiju zemljah nema soli ni ugljena izuzev priedjel oko Höganäsa u južnoj Švedskoj, gdje ima ugljena. Od dragih kovina dobiva se zlata malo. Više puta se već pročulo, da se naišlo na tom poluotoku na velike majdane zlata, nu to se nije obistinilo. Jedino na otoku Bömmelö-u pred ulazom u Hardanger-fjord, gdje su prije 20 godina našli velik komad zlata, dalo bi se po mnienju nekih naići na veće obilje te dragocjene rude. Srebra ima nešto više. Godine 1623. odkrite su slučajno srebrne žile kod Sandsvära, a sliedeće već godine nastade tamo rudnički grad Kongsberg. Dohodak se od tih rudnika često mienjao, sad je rastao, sad opet padao. Na početku našega vieka bijahu tamošnji rudnici posve napušteni; danas se opet po malo radi, te se dobiva na godinu srebra u vriednosti do 300.000 forinti. Drugo znamenito rudarsko mjesto u Norvežkoj je neprijatni grad Röraas, nešto južnije od sedla, kojim ide cesta i željeznica iz Christianije u Trondhjem. Tu su odkrili g. 1645. glasovite majdane bakra. Dugo vremena bio je znamenit dohodak tih rudnika, nu danas se dobiva toliko bakra u zamorskih zemljah, da su rudnici kod Röraas-a vrlo nazadovali. Svakako je rudokoplje po naseobu ovih prije pustih priedjela vrlo povoljno djelovalo, jer se dovozom hrane i drugih potrebština, kao i odvažanjem izkopane rude mnogo ljudi u tih stranah bavilo. Dakako da je uza to nestalo u cieloj okolici šuma. Najznamenitiji je bakreni grad Falun u Dalekarliji, gdje se bakar izkopava barem već od 14. stoljeća. Makar da i tu sad raste sad opet pada prihod, ipak se u Falunu i na Atvida-gori dobiva bakra koliko u cieloj austro-ugarskoj monarkiji.

Mnogo su znamenitiji rudnici željeza na skandinavskom poluotoku. Švedsko je željezo izvrstne kakvoće, a majdani su zgodno podieljeni po zemlji od dalekoga sjevera (Gellivara) do krajnjega juga. Najviše se izkopava željeza kod Dannemore nedaleko od Baltičkoga mora; tu su prostrani majdani, iz kojih se dobiva osobito željezo. Uza to je bogata željezom i bakrom pokrajina Wermland. Švedska bi mogla sve talionice na zemlji na dugo vremena izvrstnom željeznom rudačom obskrbljivati; pa ipak se danas poradi pomanjkanja drva u nekih priedjelih ne izkopava toliko željeza u Švedskoj, kao nekoć. Sada se već u našoj monarkiji dobiva gotovo još jedanput toliko željeza, kao u Švedskoj. I olova se kod Sale, sjeverno od Maelaren-jezera, danas već malo izkopava.

Ribarstvo je još znamenitije po žiteljstvo Skandinavije nego rudarstvo. Makar da se na Švedskoj obali, kao i po jezerih i riekah mnogo ribe lovi, ipak se pod imenom skandinavskoga ribolova na veliko razumieva uviek samo lov Norvežana na dorce (Gadus calarias, neka vrsta pravoga tovara) i haringe. Ribolov slično djeluje na žiteljstvo na norvežkoj zapadnoj obali (izmedju Stavangera i Trondhjema, zatim osobito u Norrlandu i na Lofotih) kao na pr. traženje zlata u Kaliforniji i u Australiji. Tu se sve zanima i živi od hvatanja, spremanja i unovčivanja riba. S punim pravom mnogi tvrde, da razmjerno dostà znamenita kultura norvežka u primorju i po otocih najvećim dielom ovisi o ribarstvu. Da, recimo, kojim slučajem posve nestane riba u tome moru, spao bi bez sumnje broj žiteljstva u primorskih priedjelih sjeverne Norvežke, jer se ne bi ničim dao nadoknaditi prihod od ribolova, poradi kojega se sastaje svake godine na tisuće ladja i ribara u neprijatnom i burnom primorju Lofotskom. I na značaj tamošnjega naroda osobito djeluje ribarstvo, koje stoji doduše pojedinca velikih napora i muke, te ga izlaže pogiblim, za koje poljodjelac ne zna, ali mu donosi daleko obilniji dobitak. U Norvežkoj živi 5%, t. j. do 100.000 žitelja izključivo o ribolovu; k tomu se još isto toliko žitelja bavi ribarstvom kao drugotnim zanatom, t. j. oni obradjuju kaki malen komad zemlje i goje stoku, ili se bave kakim kućnim obrtom ono nekoliko mjeseci, dok ne traje ribolov. Ukupno dakle oko 10%, t. j. 200.000 Norvežana živi o ribolovu. Pri tome niesmo računali mnoge stanovnike, koji doduše sami ne love riba, ali se bave odpremom i unovčivanjem riba, ili pak izradjuju ribarsko orudje i sprave.

Lov na dorce traje već od vajkada od veljače do travnja u vrlo burnom Zapadnom fjordu, a kadkada i na otocih sjeverno od polarnice, navlastito na Lofotih (sl. 10.). K zapadu naime od tih otoka stoje u moru prudovi, koje more 50—300 m. pokriva. Jedno krilo tih prudova seže u Zapadni fjord. Na tih se prudovih mrieste dorci. Norvežki ribar obično lovi ribu u Zapadnom fjordu, gdje su brodovi bolje zaklonjeni nego u otvorenome moru. Polovicom siečnja pokažu se ribe ponajprije na zapadnoj obali, tada navale u čitavih slojevih („riblja brda“) u Zapadni fjord, gdje se u to već sabralo obično preko 20 hiljada ribara sa ciele sjeverno-zapadne obale, a nastanili se u improvizovanih kolibah na pustoj obali. Godine na pr. 1888. sabralo se tu oko 35.000 ribara na 7.852 ladjice. Već su do 18. ožujka ulovili 14,500.000 doraca, spremili do 19.000 hl. jetara od doraca, zatim

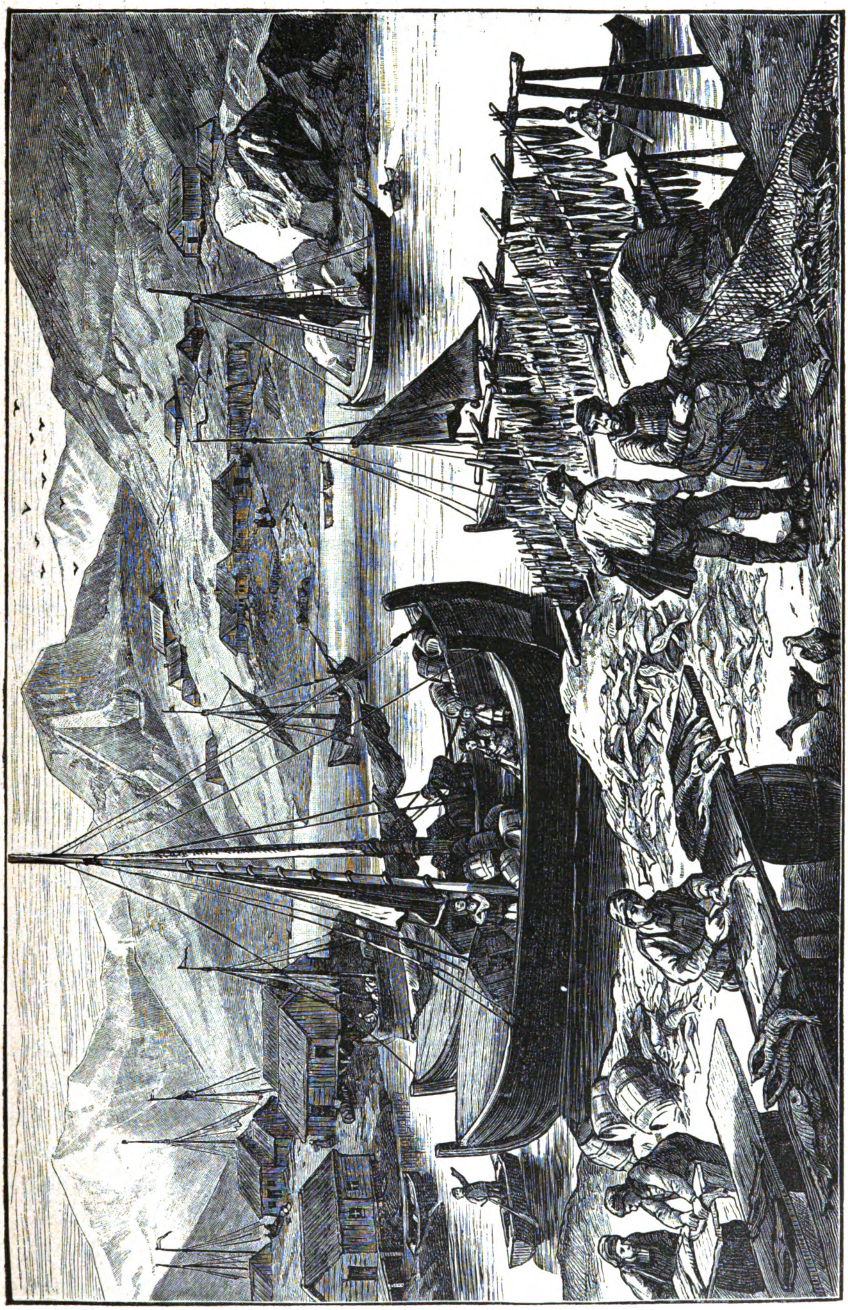

Sl. 10. Ribarstvo na Lofotima.

12.311 hl. ljekovite riblje masti i 31.600 hl. ikre. Ulovljenu ribu suše na zraku, i to ili na skelah (bakalar „Rundfisk“), ili nasoljenu na hridih (treska „Klipfisk“), ili ju pak samo osole (labrdan). Dok se tako ribe na otocih suše, otišli su ribari kući, ponesavši sa sobom jetra i ikre od riba. Na to vade oni iz tustih dorčevih jetara jetreno ulje, koje s ikrom nose u Bergen, gdje se koncem svibnja obdržava prvi riblji vašar. Iza toga se ribari vraćaju na otoke, odakle osušenu ribu dovezu u Bergen na drugi riblji vašar, koji se drži mjeseca srpnja i kolovoza. Ljeti se u tih sjevernih priedjelih malo hvata ribe. Kako je more na norvežkoj obali dosta nemirno i burno, razumieva se, da često od žestokih oluja nastrada mnogo ribara; tako se na pr. u jednom danu g. 1848. potopilo 500 ribara. Osim dorca love žitelji ovdje mnogo lodda (Mallotus arcticus), koji se ponajviše izvozi u sjevernu Rusiju.

Ribari na dorce i lodde mogu još uviek dosta sigurno računati na izdašnu privredu. Mnogo je neizvjestniji lov na haringe, jer čopori ove ribe ne idu uviek istimi dielovi mora, pa često po desetak godina izostanu od norvežke obale. Po svoj prilici se ta nepravilnost podudara sa mnogogodišnjimi periodami podneblja i promjenami morskih struja, a ne ovisi jedino o tom, što ribari za povoljnih godina upravo nemilice hvataju haringe. Lov na haringe seže od Stavangera do ruske medje, ali je obilan samo na nekih tačkah, navlastito južno od rta Stata. Budući da se haringi ne pokažu redovito na stalnih mjestih kao dorci, ide brzojavna žica diljem obale norvežke, da se može svaki čas javiti ribarom dolazak haringa. I izdašnost svagdašnjega lova javlja se žicom na burzu u Bergen. — Godine 1886. imala je Norvežka od ribarenja uključivo sa lovom na rake, losose, makrele, sledice i t. d., kao i sa arktičkim ribolovom na tulanje i kitove u svem dohodka do 12 milijuna forinti; a nekih predjašnjih godina bio je godišnji prihod još veći. Najviše se riba izvozi iz Bergena, i to na daleko po Evropi, navlastito u Njemačku i Španjolsku.

Povrh nebrojenih ladja za ribolov, ima inače Skandinavija velik broj brodova, i to: parnjača i jedrenjača. Norvežka je brojila godine 1887. do 7.500, a Švedska oko 4.000 brodova. Ovo su bez sumnje veliki brojevi za tako slabo napučene zemlje. Nu treba da iztaknemo, kako su norvežke ladje većim dielom malene (poprieko na svaku dodje 205 tona), a švedske još manje (poprieko 128 tona). Švedska je bogatija parobrodi od Norvežke, nu švedski su parobrodi većinom maleni. Broj jedrenjača kao svuda tako i u Skandinaviji znatno se uma-

njuje, dok nasuprot broj parobroda sve više raste. Ugledna norvežka trgovačka mornarica ne služi samo svojoj domovini, već gospoduje jednim dielom trgovine po Baltičkome moru, a plovi i dalje po obalah zapadne Evrope i u izvanevropske zemlje.

Spomenimo još koju pri koncu ovoga poglavlja o komunikacijah po skandinavskom poluotoku. Kao što norvežki statistik Blom ističe, došlo se je prije iznašašća parobroda laglje iz Bergena i Trondhjema do Hamburga, Amsterdama ili Londona, nego do Christianije. To nam jasno dokazuje, da obale norvežke prijaju dalekomu prometu, dok su nepovoljne za promet od mjesta do mjesta na samom poluotoku. Poradi oluja i maglâ, kao i poradi mnogobrojnih grebena iznad morske razine i izpod nje, bijaše plovitba uz obale uviek vrlo pogibeljna za jedrenjače; dakako da su s toga Norvežani postali vrlo smjeli mornari. Najjače su oluje na onom dielu obale, gdje nema obranbenih skaera. Za promet sa pojedinimi mjesti morali su Norvežani već rano suhozemske putove graditi, i to izmedju pojedinih fjelda po dubokih dolinah, gdje se nastanilo više naroda. Dakako da niesu svuda mogli obići visoke ravnjake, već se mjestimice rano uzpinjahu ceste i preko sedala, gdje su podigli stražarnice („fjeldstuer“), da olakšaju putovanje preko pustih fjelda. Ipak bijaše vrlo tegotan promet po norvežkih cestah ponajprije poradi ogromnoga sniega, koji zimi pokriva više dielove fjelda, zatim poradi čestih usova i urvina hridi, koje bujice zaustavljaju; a s proljeća poradi tako zvanoga „tellegröda“, t. j. razmočenih slojeva ilovače, koji su ozgora suhi, a gdjekada se u njih konji i kola zaglibe, da ne mogu napried. Nadalje je značajna za promet u nutarnjoj Norvežkoj neprestana izmjena kopnenih i vodenih putova, jer većinu cesta prekidaju protegljasta jezera ili fjordovi, pa se s toga moraju često prekrcivati putnici i roba. Sve su te neprilike donekle uklonjene razvitkom parobrodarstva i iznašašćem željeznica, o kojih se s početka držalo, da se ne će moći graditi na tom poluotoku.

Već g. 1839. počeli su ploviti prvi parobrodi k sjevernomu polu i dalje. Danas plovi redovito preko 90 norvežkih parobroda od skrajnjega juga do Varanger-fjorda zalazeći većinom duboko u fjordove. Odkad je Norvežka poput Švicarske postala stjecištem stranaca, plove ljeti svake godine ogromni parobrodi za turiste od Trondhjema do Sjevernoga rta. Razumieva se, da taj živahni parobrodarstveni promet osobito povoljno djeluje na razvitak mnogih malenih trgovačkih i ribarskih mjesta, koja su prije čitave mjesece od ostaloga svieta odieljena bila. — Željeznice su se naravno razmjerno kasno počele gra-

diti na skandinavskom poluotoku (god. 1852.). Danas ima Norvežka u svem do 1.600 km. željeznica, medju kojima su mnoge uzkotračne i dosta primitivne. I u napredak ne će se mnogo željeznica graditi u Norvežkoj, jer bi valjalo mnoge fjordove ili obići, ili pak premostiti, a k tomu je parobrodarstvo dostatno za promet. Konala ima u Norvežkoj, kao što je posve naravno, vrlo malo, i to samo na jugoiztoku. U najnovije doba se snuje o tom, kako bi probušili prevlaku Statlandsku, da olakote vrlo pogibeljnu plovitbu oko rta Stata. Norvežke rieke bogate divnimi slapovi niesu za promet ni od koje vriednosti. Po većih jezerih plove već dugo parobrodi.

U Švedskoj nema doduše tolikih zapreka prometu kao u Norvežkoj. Nu uza sve to kršno i lomno švedsko otočje ne prija plovitbi uz obalu; k tomu se u švedskom primorju zimi more smrzava, dok tomu gotovo nikada nema traga na norvežkoj obali. Ipak je, odkad rabe parobrodi, živahna plovitba, makar da nije ovdje kao što u Norvežkoj stanovništvo uz obalu nagomilano. U nutarnjoj Švedskoj ne smetaju dizanju cesta visoke gore, ali Švedi niesu mogli po volji graditi ceste poradi nebrojenih jezera, močvara, plahih i slapovitih rieka i poradi šumovitih i slabo napučenih povora. Zimi je po smrznutih riekah i po sniegu imenito u sjevernijih pokrajinah promet lak i vrlo živahan, dok je s proljeća, kad se snieg topi, i za jesenskih kiša, promet posve slab.

Velika jezera švedska, koja su mjestimice posve uzkimi prevlakami razstavljena, potakla su već rano Švede, da izgrade ogromne konale. Navlastito počeše o tom raditi, da spoje konalima i jezeri preko švedske uleknine Baltičko sa Sjevernim morem, što su napokon god. 1832. izveli. Osim Göta-konala, koji smo gore na str. 20. opisali i koji se drži jednom od najzanimljivijih i najveličanstvenijih vodogradnja na zemlji, ima i drugih konala (Dalsland-konao, Kinda-konao), u svem 320 km. Gradnja je željeznica s početka tako težko u Švedskoj napredovala, te se činilo, da će se samo najveća jezera, po kojih plove parobrodi, spojiti medjusobno željeznicom. Nu s vremenom se ipak izgradila sredinom zemlje i na jugu dosta gusta željeznička mreža, navlastito u dobro napučenoj pokrajini Schone, pak izmedju Stockholma, Upsale, Wenerskoga jezera i Göteborga, čemu je osobito prijalo izokolno područje ruda. Južno od Stockholma i Göteborga nema luke, koja ne bi imala željeznice. I na otoku Gotlandu ide kratka željeznica do Wisby-a. U svem ima Švedska do 7.500 km. željeznica. Pojedine znamenite pruge spomenut ćemo kod mjestopisa.

III.

Žiteljstvo. Gradovi i mjesta.

Napučenost. — Žiteljstvo po plemenu. — Karakteristika žitelja i duševna kultura. — Državni razvitak obiju kraljevina. — Mjestopis Norvežke i Švedske.

1.

Obje skandinavske države idu medju najrjedje naseljene zemlje evropske. Švedska broji oko 4,700.000, a Norvežka do 2 milijuna žitelja. Po tom živi u Švedskoj samo 10 žitelja na □ km., a u Norvežkoj pače samo 6, dakle mnogo manje nego u najslabije napučenoj zemlji austrijsko-ugarske monarkije (Salcburžkoj 24). Kao svuda, tako se i ovdje podudara napučenost zemlje sa prirodnimi odnošaji, napose sa izvodci privrede. Južni priedjeli, koji su bliži sretnijim zemljam evropskim, najbolje su napučeni, dok prema sjeveru sve više pada broj žiteljstva. Nadalje vriedi pravilo do krajnjega sjevera, da su primorski krajevi bolje napučeni, nego slabo prometne i klimatički oštrije suhozemske pokrajine. U Švedskoj je najbolje napučen jugoiztok; u Norvežkoj su pak oni priedjeli najbolje napučeni, gdje ima razmjerno najmanje visokih gora. U obće se tu žiteljstvo natiskalo oko fjordova.

Švedska i Norvežka spada u one zemlje evropske, u kojih je u našem vieku žiteljstvo znamenito naraslo. Poprieko priraste svake godine broj žitelja u Švedskoj za 1·037, a u Norvežkoj 1·172 postotka, a to je više nego u Englezkoj ili u Njemačkoj. Tu se dakle kao i u drugih germanskih zemljah vanredno množi žiteljstvo, pak u tom pogledu za Slaveni i Germani daleko zaostaju romanski narodi. Budući da su u Švedskoj i Norvežkoj take gospodarstvene prilike, da se gotovo ne može povećati produktivno tlo i kolikoća priroda, pače da samo poradi jednogodišnje nepovoljne žetve u Švedskoj, ili pak poradi slaba ribolova u Norvežkoj jako strada žiteljstvo, ne treba da se

čudimo, što se iz obiju država mnogo naroda seli. Od 10.000 Norvežana godine 1888. izselilo se 150, a od 10.000 Šveda 100, dok se iz Njemačke, gdje je jaka razseoba, iste godine od 10.000 izselilo samo 42. Skandinavci sele većinom u hladnije priedjele sjeverne Amerike; tamo nadju Švedi u okolišu Kanadskih jezera, a Norvežani na fjordovima bogatoj, vlažnoj i pitomoj obali Britske Kolumbije novu domovinu, koja je posve srodna onoj, koju ostavljaju u Evropi.

Žitelji skandinavskoga poluotoka najvećim su dielom germanskoga plemena. Premda su vjere kršćanske (Luterovci), ipak ima u njih starih poganskih običaja, te se živo sjećaju bajkâ svojih predja. Obje Edde najznamenitije su zbirke njihovih starih pjesama i priča. — Vrlo razvijena obala norvežka mamila je već rano žitelje na more, dok je strane žitelje upravo odbijala svojimi otoci, grebeni i badovi. S toga su stari narodi poznavali tek nekoliko imena o Skandinaviji. Skandinavci su zatim u srednjem vieku pod imenom Normana postali prvim pomorskim narodom na svietu. Oni su izumili, kako valja postaviti jedra, te možeš i bez vesala ploviti protiv vjetra: oni su osnivači plovitbe po oceanu. Budući da je plovitba na obalah skandinavskih poradi burnoga i maglovitoga mora i vječnoga mlatanja morskoga usred nebrojenih otoka i skaera vrlo pogibeljna, postali su Normani vrlo smjeli i odvažni mornari, a to ih je vodilo do slave i bogatstva. Počevši od osmoga stoljeća po Is. vidimo ih, kako smjelo plove po obalah Sjevernoga mora, pa se na svojih hitrih ladjah po riekah sjeverno-zapadnė Evrope ća zaletavaju daleko u nutarnju zemlju; kasnije prodiru ovamo po Sredozemnome moru do Carigrada (Miklagaard), a onamo oko Sjevernoga rta do ušća Dvine. Oni su nadalje obretnici Faeroera, Islanda i Amerike i osnivači država: Rusije, Normandije i kraljevine obiju Sicilija u južnoj Italiji. I danas su još jaki na moru. U Norvežkoj, gdje obilje drva i željeza olakoćuje gradnju brodova, znamenito je, kao što smo već spomenuli, brodarstvo. To nam najbolje svjedoči, što je trgovačko brodovlje Norvežke najveće iza englezkoga i sjeverno-američkoga. Švedi dakako poradi povoljnijega tla niesu se morali izključivo baviti brodarstvom, s toga Švedska svojom mornaricom zaostaje za Norvežkom.

Švedi i Norvežani jaki su i kršni ljudi visoka rasta, pravi tipi germanske pasmine. Oni su nabožni, pošteni, odani svojim poglavarom, gostoljubivi, nu podani jakomu piću. Švedi, sjećajući se rado svoje slavne prošlosti, i danas, gdje im je domovina spala medju države drugoga reda, pohlepni su za taštimi odlikovanji, velikimi na-

slovi i častmi. Napose švedsko plemstvo troši i danas više nego ima, pa nastoji da na taj način neki vanjski sjaj očuva. Norvežani su u našem vieku ponosni na liep napredak svoje dugo zapuštene domovine. Oni su krepki, ozbiljni, radljivi i daroviti. Težki su zločini prava riedkost u Norvežkoj. Isto tako vlada svuda po zemlji velika sigurnost. Norvežanin živi priprosto, skromno, nabožno. Ni u gradovih nema one buke i živahnosti kao u srednjoj ili južnoj Evropi. Norvežanin je po tom poseban tip ljudi. Th. Mügge piše: „U tih sjevernjacih kano da je nešto troma, spora, nespretna i ukočena. Oni su kao led, pod kojim su se rodili, ravnodušni, neuzkolebivi, hladni i tvrdi prema svemu, što ih može stići. Fjordovi, kršni otoci i grebeni njihova su domovina. Čamac, morskimi valovi amo tamo bacan, njihova je kolievka, a i lies. Oni su dvoživci, kojim je prirodjeno, da što prije plivaju po morskoj vodi; pa čim diete tako rekavši prohodi, već se laća vesla i polazi s otcem na more, a da se možda više nikada ne vrati kući. Pučka je naobrazba vrlo napredna u obje kraljevine, jer i razsijana selišta polaze učitelji-putnici. Posve je neznatan broj ljudi, koji ne umiju čitati i pisati. S toga je u tih zemljah periodična štampa velika sila i razmjerno bolje razvijena, nego ma u kojoj državi evropskoj. U Švedskoj izlazi preko 170 novina i časopisa. Na polju prirodnih znanosti Švedi su vrlo napredni.“ — Hrvat, koji je proputovao cielu Skandinaviju, pripovieda, da je poštenje i ćudorednost u obće prekrasan biljeg Skandinavije i dodaje: „sretnijega i boljega naroda niesam nigdje vidio nego ovdje. Prave slobode, pravoga blagostanja, prave prosvjete ni u Švicarskoj ne nadjoh u jednakom obilju, kao u tih krajevih ledenoga sjevera.“ On zove kišovitu i hladnu Skandinaviju zemljom prirodnih krasota i ujedno domovinom vitežkoga naroda.

Još nam je spomenuti, da na dalekome sjeveru Skandinavskom živu ostatci prvosjedilaca Fina i Lopara Oni su malena no čvrsta stasa, lica široka, a brade šiljate. Primorci su ribari, a gorani se bave gojenjem sobova. Slabih su duševnih sposobnosti, te živu i danas kao divljaci, premda su bili već prionuli uz kršćanstvo. Osobito su podani piću rakije. Ribarski se Lopari u novije doba predaju sve više sjedilačkomu životu, te progovaraju norvežkim jezikom.

Prije nego progovorimo o gradovih i mjestih na Skandinavskom poluotoku, evo još nekoliko rieči o državnom razvitku obiju kraljevina. Na početku srednjega vieka bijaše na poluotoku više državica. U 11. vieku zavladao je Norvežkom danski kralj Knut Veliki. Prema

koncu srednjega vieka god. 1397. sastadoše se poslanici danski, švedski i norvežki u Kalmaru i ustanoviše, da Danska, Norvežka i Švedska budu odsada jedna jedina država pod istim kraljem. To je tako zvana Kalmarska unija skandinavskih država, po kojoj ostade svakoj zemlji njezina posebna uprava i njezini zakoni (personalna unija). Medjutim postade Norvežka naskoro posve ovisna o Danskoj, koja ju je u svakom pogledu izsisala. U Švedskoj je pak vladalo pod Danskim vrhovničtvom bogato plemstvo; navlastito je čast i vlast namjestnička bila nasljedna u kući Sture. Napokon oslobodi Gustav Waza god. 1523. s pomoću grada Lübecka Švedsku od danskoga gospodstva, pa se sam proglasi kraljem švedskim. Kasnije za Gustava Adolfa (od g. 1611.—1632.) i Karla X. (od g. 1654.—1660.) vanredno procvate Švedska, te dosegnu najdalje svoje granice. U to je vrieme povrh Švedske i Finske pripadala državi Ingermanlandija, Estonska i Livonska, koje je izgubila Poljska, zatim Prednje Pomorje, Bremen i Verden. Za ratobornoga kralja Karla XII. (od g. 1697. do g. 1718.) izgubi Švedska sve te zemlje osim Finske i Pomorja, te prestade biti evropskom velevlašću. Gustav IV. Adolf izgubi g. 1809. Finsku, a poradi toga izgubi njegova kuća priestolje Švedsko. Danas vladaju u Švedskoj potomci francuzkoga maršala Bernadotta, kojega je posinio posljednji kralj iz kuće Waza. Pomorje izgubila je Švedska god 1814.

Norvežka se otrgla od Danske god. 1814. Na to se preuredila posve na demokratsku, te je vrlo nerado pristala na personalnu uniju sa Švedskom. — Odkada je Švedska, kao što smo gore spomenuli, odstupila Francuzkoj otok St. Barthélemy u Zapadnoj Indiji, svoj jedini izvanjski posjed, zapremaju obje sjeverne dvojne države samo Skandinavski poluotok i najbliže otoke. Kako su obje države slabo napučene, one idu uzprkos svomu velikomu prostranstvu medju evropske države drugoga reda.

2.

1. **Norvežka** (Norge, t. j. zemlja na „Nordwegu"). Razpored većih mjesta u Norvežkoj jasno nam svjedoči, kako ribarstvo i pomorska trgovina najjače utječe na naseobu te kraljevine. Izmedju 39 norvežkih gradova ne prostire se na moru samo šest njih, a i od tih šest steru se četiri grada na jezerskih obalah. Po tom su samo oba rudarska grada Kongsberg i Röraas pravi suhozemski gradovi, a to će biti ujedno razlog, što su u novije doba ta dva grada posve zaostala za

primorskimi gradovi. Unutrašnja zemlja nipošto ne prija osnivanju većih gradova.

Dva najznamenitija grada u kraljevini Norvežkoj Christiania i Trondhjem razviše se upravo na onoj tački, gdje se otvora pristup s mora u ravne, plodne i s toga jače napučene priedjele; k tomu prija Trondhjemu i to, što ovuda ide glavni prometni drum u pokrajinu Jemtland. Trondhjem, i danas još krunitbeni grad norvežkih kraljeva, više je glavni grad stare Norvežke, pa nije nikada bio osobito sklon i pristupan za srednjo-evropske odnošaje. Christiania nasuprot, licem k jugu prema južnoj Švedskoj, Danskoj i Njemačkoj, podpuno je grad novijega vremena, što nam svjedoče i gradjevine toga grada. Veći nego oba spomenuta grada bijaše dugo vremena dalje k zapadu grad Bergen, koji ima zgodan položaj, da sakupi izvode norvežkoga ribarstva i da ih raznese na sve strane svieta. Norvežki su gradovi prvobitno bili gradjeni kao i gradovi u Rusiji od drva, pa su s toga kao i ovi gotovo svi mnogo stradali od požara. S toga ćeš naći u tih gradovih malo starine, makar da to očekuješ prema njihovoj bogatoj i burnoj prošlosti. Nasuprot ćeš naći u svakom gradu dosta jaku trgovinu i i ponešto industrije. Norvežka se industrija ponajviše bavi preradjivanjem ribarskih proizvoda i šumskoga gospodarstva, dok rudarska industrija danas već znatno pada. Još u Vadsö-u sjeverno od 70. uzporednice ima ogromnih tučarnica za riblju mast i tvornica za riblji guano. U malih pak gradovih na jugu i jugoiztoku zemlje cvate trgovina drvom i drvodjelstvo; svuda vidiš pilane i ogromna skladišta različitoga drva, a u najnovije vrieme pravi se na više mjesta papir od drva. Kao u svih priedjelih sjeverne Evrope, koji su slabo napučeni, te nemaju većih gradova, tako se i u Norvežkoj, a i u Švedskoj liepo razvio različiti kućni obrt, kojega se proizvodi i u gradovih rado kupuju. Ovećih sela ima malo u Norvežkoj, nego su većinom selišta, Gaarde zvana, bud osamljena bud u malenih skupinah. Starija selišta često su zanimljive gradnje, a novija u plodnijih priedjelih naliče na plemićke dvorce, kojih inače nema, jer današnja Norvežka ne poznaje plemstva, — ili su pak gradjena kao kuće u gradovih. Na obalah ima na okupu kuća osobito na tačkah, koje su lako pristupne s morske strane, ili su pak na izlazu znamenitih putova; k tomu imadu i mnogi primorski otoci ribarske naseobine na kopnu. U unutarnjoj zemlji ima osim selišta sgrada oko pilana, tvornica i rudnika. Na viših gorah ima samo planinskih kuća i zakloništa za lovce ili putnike. Na nekih mjestih usredotočen je život pojedinih dolina kod crkava, uz koje je

sielo upravnih i sudbenih činovnika, liečnika; tu su ujedno skladišta tako zvanih ladanjskih trgovaca, koji obskrbljuju seljake gradskom i inozemskom robom. Starih slikovitih drvenih crkava („Staverkirker"), kakovu nam prikazuje slika 11., žalibože po malo nestaje. Spomenuta crkva u Borgundu u Laerdalu, postranoj dolini Sogne-fjorda ne rabi danas bogoslužju. Zatvoriš li vrata, to je u crkvi posve tamno, jer ima malo prozora. Na vratima ima umjetnih ornamenata i starodrevnih nadpisa. U dalekom sjeveru ožive mnoge naseobe jedino za ribolova

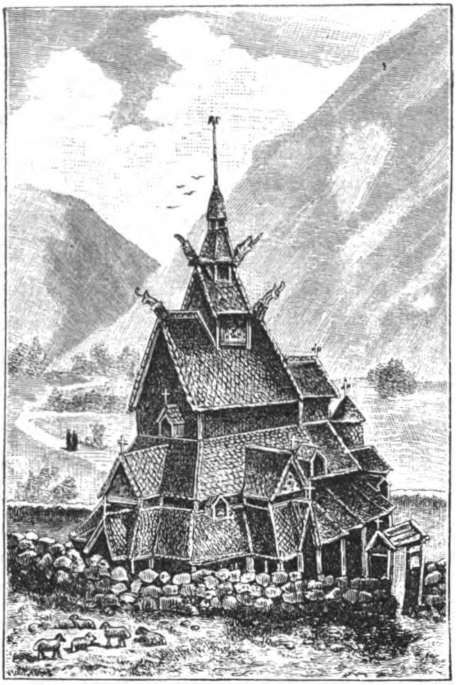

Sl. 11. Stara crkva u Norvežkoj.

ili za sajmova, jer se onda tu stječe narod iz unutrašnjosti fjordova i s otoka; inače je pak ciele godine većina kuća i skladišta u tih stranah prazna.

Christiania (sl. 12.) glavni i jedini velegrad Norvežke prostire se u prekrasnom i plodnom priedjelu, na krajnjem zadku Christiania-fjorda, koji neki zemljopisci poradi pitome klime nazvaše: „komad Italije na sjeveru". Današnji grad potječe iz 17. stoljeća, kad je kralj Christian

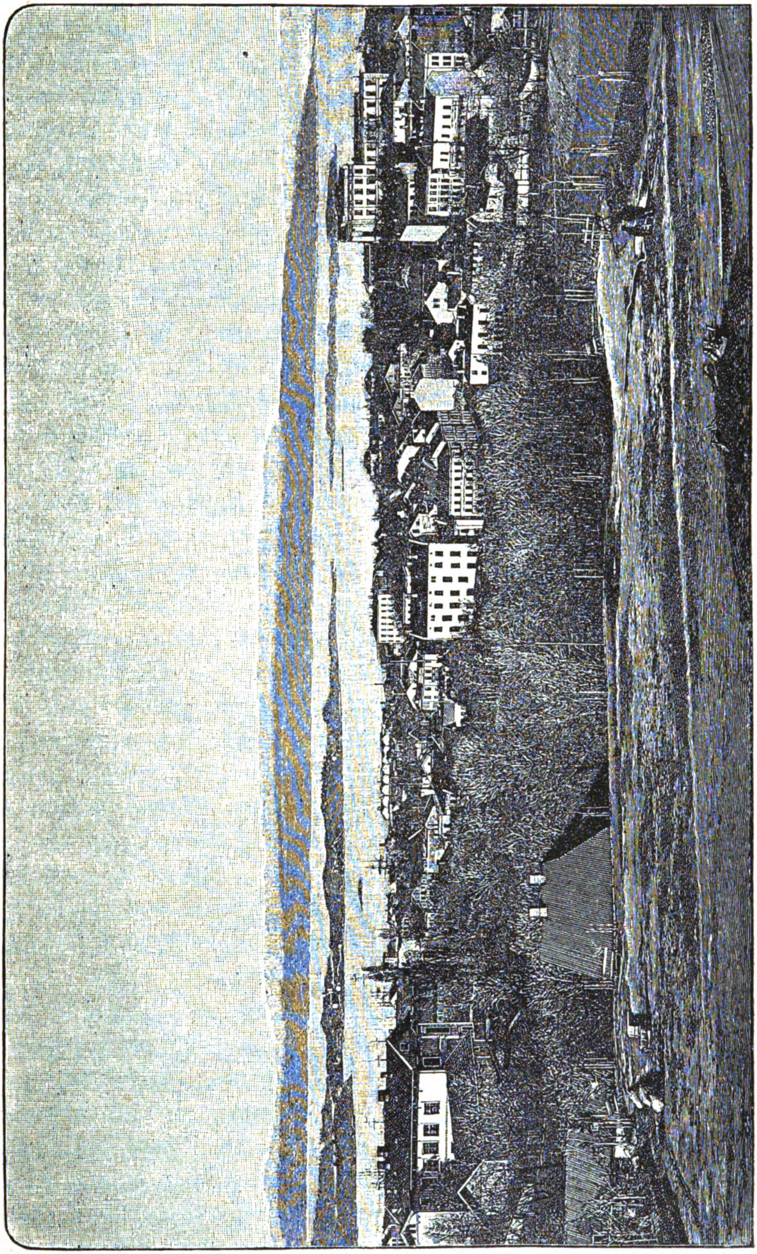

Sl. 12. Christiania (sa St. Hans Haugena).

IV. na mjestu staroga požarom propaloga grada Oslo-a kod tvrdjave Akershusa podigao novu naseobu, koja se s početka slabo razvijala. Na početku ovoga stoljeća brojila je Christiania tek 10.000 stanovnika, te je zaostajala za Bergenom, pače i za Kongsbergom. Danas se računa žiteljstvo sa zagradji na 140.000 duša. Imenito posljednjih deset godina nastadoše posve novi gradski dielovi. Christianiju spajaju željeznice vrlo sgodno sa susjednimi švedskimi pokrajinami i preko prevale Röraas sa gradom Trondhjemom; ona je nadalje za bogati priedjel sve do Mjösen-jezera, a i dalje prirodna luka; s toga se grad sve dalje širi po izokolnih brežuljcih. U duševnom i u znanstvenom pogledu je Christiania sa svojim sveučilištem nesumnjivo glavni grad kraljevstva, dok je u predjašnjem stoljeću prvenstvo pripadalo Trondhjemu. U Christianiji čuvaju kao najveću osobitost „vikinžke ladje". Ovo su neobično dugačke uzke ladjice, u koje se moglo smjestiti jedva 40 ljudi. Na tih brodićih zadavali su Norvežani od IX.—XI. vieka strah i trepet Finskoj, sjevernoj Francuzkoj, Njemačkoj i Rusiji. Tu se čuva s velikim pietetom i ostalo primitivno mornarsko orudje iz onih starih vremena. Južnoiztočno od glavnoga grada stere se grad Moss u pokrajnjoj dragi Christiania-fjorda, zatim Frederiksstad, na ušću Glommena, glavne norvežke rieke, baveći se izključivo trgovinom drva. Na skrajnjem jugoiztoku kraljevstva je luka Frederikshald, koja nas svojom starom tvrdjavom „Frederiksten", gdje je pri obsjedanju pao junački kralj švedski Karlo XII., spominje žestokih bojeva izmedju Švedske i Norvežke. Danas je Frederikshald najznamenitija postaja na živahnoj željezničkoj pruzi Christiania-Göteborg. Podjemo li uz rieku Glommen, eto pred nami maleni grad Kongsvinger, isto tako znamenita tačka na pruzi, koja vodi iz Christianije u središnju Švedsku i Stockholm. Plodovita i liepa okolica Mjösen-jezera puna je selišta i velikih naseoba, od kojih su Lillehammer i Hamar u našem vieku postali gradovi.

Zapadno zaledje Christiania-fjorda za norvežke je prilike dobro napučeno i bogato gradovima. Na uzanoj željezničkoj pruzi, koja spaja većinu tih gradova, eto nas najprije u Drammen-u (20.000 stanovnika), vrlo živahnom i bogatom gradu. Drammen se stere upravo na onoj tački, gdje istoimena rieka utječe u istoimeni fjord, koji je samo postrana draga velikoga Christiania-fjorda. Drammen je luka za izokolna jezera, pače i za Hallingdal i ostale unutrašnje doline. Dakako da se i ovdje najviše izvozi drvo i kovine na veliko. Trgovci ovoga grada imadu nekoliko stotina velikih brodova. Dalje na glavnom fjordu

stere se pomorsko kupalište Holmestrand, zatim stari grad Tönsberg, koji si je umio osigurati neku vrst monopola na dalekom sjeveru za lov na tulanje i kitove. Na otvorenu je moru Lauervig, obično izlazište parobroda za Frederikshavn na Jyllandu. Kod Skiena se danas završuje željeznica; snuje se doduše, da bi se produljila diljem obale, ali će se to s težkom mukom i vanrednim troškom izvesti. — Neke postrane pruge odvajaju se od Drammena, pa idu do proteglastih jezera u Ringeriku i Hadelandu. Makar da je promet ovdje vrlo živahan, jer tik jezera idu veliki drumovi u unutarnju zemlju, ipak se zbog blizine mora nije mogao razviti veći grad. I sam Kongsberg, koji treba da zahvali svoj postanak i nekadašnji procvat jedino srebrnim rudnikom, vrlo je nazadovao; od predjašnjih 10—12 tisuća žitelja spao je na 4 tisuće. U novije se doba kuša da nazadak srebrnih rudnika nadomjeste talionice željeza i tvornice oružja; k tomu ima ljeti grad velik dohodak od stranih putnika, koji preko Kongsberga idu do glasovitoga slapa „Rjukandfoss-a“ („dimeći se slap“), koji je Steffens divno opisao. Sâm slap visok je oko 120 metara, dok su stiene, štono ga okružuju, nekoliko puta više. Već pol sata prije, nego si stigao do slapa, vidiš kako se dižu u vis golemi stupovi od dima. A kad si došao do slapa, imaš šta da vidiš. Blistavi sjajno-bieli tračak, pušeća se, ključajuća i bučeća vodena masa udarajući s mrke stiene ruši se u ponor, iz kojega čuješ muklu tutnjavu. Veličanstveni taj prirodni pojav silno se svakoga gledaoca doimlje.

Podješ li obalom dalje k jugo-zapadu, eto ti čitav niz malenih vrlo živahnih luka, u kojih se gradi i oprema većina norvežkih ladja. Neki tih gradića imaju više brodova, nego Bergen ili Christiania. Brodogradnja je procvala u tih gradovih poradi susjednih hrastovih šuma. Nema sumnje, da su takodjer ti gradovi mnogo privriedili popravljanjem brodova u tom burnom i plovitbi nepovoljnom moru, pa je dapače grad Christiansund izašao na glas, da živi od nesreće na moru. Napokon potječe velika mornarica tih gradova i odatle, što je u predjašnja vremena, dok nije bilo željeznica, išao glavni promet s Njemačkom i Danskom upravo ovuda preko Skager-Raka, jer je to bio najkraći, makar i vrlo pogibeljan put. Na prvom mjestu treba da izmedju ovih mjesta spomenemo luku Arendal, zatim Christiansad, grad utemeljen od Kristiana IV. Poradi svoga južnoga položaja Christiansad je izlazište mnogih parobrodarskih linija, a ujedno i luka za Säterdal (Säter-dolinu), koja se, kao što nam zemljovid kaže, izravno

uzpinje visoko u planine. Nešto južniji je čudnovati gradić Mandal, kojega se kuće steru po izokolnih kršnih otocih.

Obišav Lindesnaes, južnozapadni šilj skandinavske obale, eto nas u Stavangeru (25.000 st.). Taj je grad još tako blizu južnozapadnomu šilju Norvežke, da ovamo djeluje na promet na južnoj obali, a onamo je već u doticaju sa sjeverom, pa se mnogo haringa razpošilja odavle po svietu. Stari taj grad s glasovitom stolnom crkvom nije na otvorenu moru, već dosta duboko u velikom i mnogimi otoci posutom Bukken-fjordu. Žitelji po izokolnih morskih tjesnih i malenih fjordovih upućeni su u svem na Stavanger. Nasuprot je grad slabo svezan kopnenimi drumovi sa nutarnjom zemljom, pa će i na željeznicu još dugo čekati. Izmedju Stavangera i Bergena je Haugsund, jedino veće mjesto, a nešto južnije je svjetionik Skudesnaes, na glasu meteorologijska postaja. Grad Bergen gotovo usred puta izmedju Hardanger-fjorda i Sogne-fjorda glavno je mjesto cieloga područja, koje zapremaju oba spomenuta fjorda. Ni Bergen (sl. 13.) nije na otvorenu moru, već se pred njim stere gusti pojas obalnih otočića. Gradske su kuće razstavljene dubokimi dragami; uz stare uzke dielove grada, koje su česti požari znatno proriedili, steru se već široka predgradja. Bergen (danas broji do 50.000 st.) bijaše bez sumnje dugo najveći grad norvežki, a svakako najživahniji. U starijoj povjestnici Norvežke bio je taj grad uviek vrlo znamenit. Za procvata „Hanse“ u srednjem vieku bila je sva trgovina u ruku Niemaca tako, da se grad smatrao njemačkom kolonijom; tek u 18. stoljeću oslobodio se grad posve dojma njemačkoga. U Bergenu se unovče gotovo sve ribe, koje se pohvataju na zapadnoj obali norvežkoj sve na sjever do Lofotskih otoka; s toga je taj grad u živahnom prometu s južnoevropskimi i zamorskimi lukami (navlastito s New-yorkom), a k tomu su ovdje najveće norvežke škveri, te se svake godine mnogo brodova opremljuje. Bergen jo kao i Stavanger prirodnimi prilikami tla norvežkoga upućen jedino na izvanjski promet, jer se već u samom gradu izpinju stiene i klisure, pak je promet sa suhom zemljom vrlo tegoban. Jedina kratka pruga željeznička, što no ju ima Bergen, spojit će se naskoro s prugami, koje vode u Christianiju, nu ni to ne će dati drugi smjer trgovini i prometu toga grada. — U Bergenu je glasoviti muzej s najpodpunijom zbirkom norvežke faune.

I gradovi izmedju Bergena i Trondhjema živu jedino o ribarstvu, te su, izuzev Molde, u slabu doticaju sa suhom zemljom. Mi ćemo na putu prema sjeveru spomenuti samo neka najvažnija mjesta.

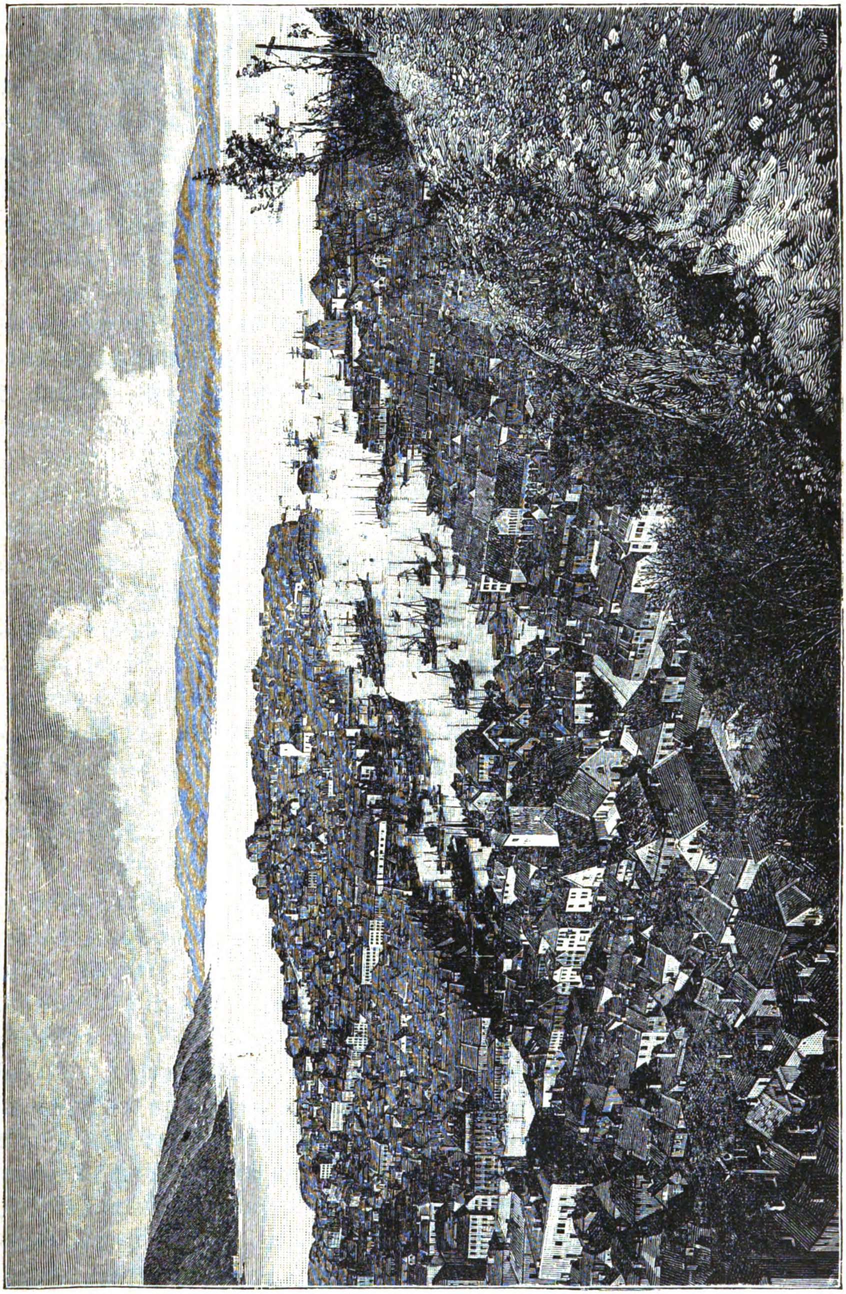

Sl. 13. Bergen.

Grad Aalesund tvorina je novijega vremena, on se tiska napried med otočje Skjärgaarda. Manje je danas znamenit dražestni gradić Molde, makar da ima vrlo zaklonjen položaj i za one priedjele neobično bujnu floru. Tu su na glasu neobično velike trešnje, a pred svakom je kućicom bujan cvietnjak zasadjen. Nasuprot je Christiansund znamenit i vrlo zanimljiv gradić izgradjen na četiri otoka, izmedju kojih u ogromnoj luci plovi množina brodova i čamaca. Otoci su ovi krševiti i strmi, na golih vršcih se viju vjetrenjače, nizine su zelene i ponekle crnogoricom obrasle, kuće, dakako većinom od drva, izgradjene su više na stupovih nad morem, ulica gotovo i ne ima, jer je život i ovoga grada gotovo sav o moru ovisan. Tu se razvila iza Bergena najjača trgovina ribom. Ogromna spremišta, a iza njih prostrane sušionice, prepune su raznovrstne ribe, najpače bakalara i haringe, ter se tuj parobrodi tovare ribom bud svezanom u debele snopove, bud u bezbrojnih kutijah ili u bačvicah, pa ju razvoze u Španjolsku, Francuzku, Njemačku i Italiju pače u Kitaj i Braziliju. U tom gradu ima kao i u Bergenu množina milijunaša, sve samih trgovaca ribom. — I tako se približismo ulazu u Trondhjemski fjord. Stari glasoviti grad Trondhjem gospoduje kao i Christiania nad prostranim područjem, koje ima razmjerno blago podneblje i plodno tlo. Ceste i željeznice spajaju ga sa Christianijom i švedskom pokrajinom Jemtlandom. Grad se stere na trouglatom vodami fjordova i riekom Nid-om oblivenom poluotoku, koji na zapadu suvisi sa suhom zemljom posve uzkom prevlakom. To je razlog, da se grad težko širi: tako se na pr. za kolodvor dobilo tlo jedino time, što se maleni dio fjorda zasuo. Trondhjem ima da zahvali svoj nekadašnji procvat doduše i sgodnu položaju; ali još više štovanju sv. Olafa, poradi čega je postao grad najprije duhovnim, a onda svjetskim glavnim gradom u zemlji. Poslije reformacije pao je grad nizko, pa i danas, makar da broji oko 25.000 stanovnika, nema nikakova izgleda, da bi mogao ikada dostići južnije gradove, Bergen ili možda ća Christianiju. Hrvatski boljar spominje o putu po željeznici od Christianije u Trondhjem ovo: „Mi se primaknusmo dražestnomu Trondhjemu, gradu od prilike kao Zagreb velikomu, koji leži najviše na sjeveru medju svimi većimi gradovi Evrope, a ipak mu je morska obala puna cvieća, život u njem veseo i udoban, okoliš oko njega prepun prirodnih krasota. Pa i do njega je putovanje željeznicom iz Christianije vrlo zanimljivo. Prvo, što će te razveseliti i zanimati, jest sjeverna luč. Svratišta ne nude ti svieće ni za porabu, ni u računu. Ono čarobno magično svjetlo

kakovim je kadšto za sunčanoga zapada ožareno naše gorje, razprostire se ovdje čitavim svemirom, osvjetljujući neopisivom dražesti ogromno stabalje cerovine i jelovine, kojim je ovaj priedjel gotovo sav obrastao. Množina jezera, duž kojih se voziš, pričinja ti se razsvietljena veličajnom bengaličkom vatrom. A gorske klisure, koje se podalje iza šuma do jezera visoko izpinju, ter na kojih ima leda i sniega ljeti i zimi, pričinjaju ti se oku jednim dragim kamenom."

U okolici Trondhjema nema živahnih mjesta, i najznatnija luka Levanger neznatno je mjesto. U nutarnjoj je zemlji rudarski grad Röraas nad morem 628 met. u području rieke Glommena. Dakako da se u tom studenom priedjelu nije mogao razviti velik grad. Röraas i Kongsberg, oba rudarska grada utemeljena u 17. stoljeću, rasli su i padali prema tomu, kako je raslo i padalo dobivanje i proizvadjanje bakra. Danas broji Röraas samo 2.000 žitelja. Od Trondhjema do Sjeverne glavine i još dalje ne ima mjesta, koje bi brojilo preko 5.000 stanovnika. Ipak i u tih dalekih zemljopisnih širinah brzo rastu neki gradovi, jer su im žitelji vrlo okretni i prometni, a neki i dosta imućni. Od prilike do grada Tromsö-a prevladjuje u svih mjestih promet s jugom, a dalje zatim na sjever trguju sva mjesta više sa Rusijom preko Bieloga mora. Ruske ladje mnogo polaze sjeverne luke norvežke. Tu je glavno zanimanje ribolov i trgovina ribami; jedino u nekih južnijih i drvom bogatih fjordovih (na pr. Ranen-fjord) trguje se mnogo i drvom. Trondhjemu na sjeveru je najprije Namsos u vrlo šumovitom priedjelu. Maleni gradovi dalje na sjeveru steru se ponajviše po primorskih otocih ili pak na malenih poluotocih, koji sežu daleko u more. Bodö ide medju one malene luke, koje brzo prisvoje napredak južnijih gradova. Za ove sjeverne priedjele vrlo je znamenit brzojav, jer se sa „letećih" brzojavnih postaja, koje su na obalah podignute, javlja dolazak riba, stanje vode, vjetrova, broj mornara, sprema i t. d. Veći od Bodö-a je Tromsö (broji do 5.000 st.) pod 69° 28', takodjer na otoku, glavno mjesto velikoga upravnoga okružja. Tu se sastaje promet južni s prometom ruskim; k tomu se polazi iz toga grada na lov u arktičko more, pa se mnoga polarna ekspedicija, prije nego je krenula u ledeni sviet, posljednji put zaustavila u toj živahnoj luci. Napokon eto nas u Hammerfestu (sl. 14.) najsjevernijem gradiću na čitavoj zemlji; on se stere na otoku Kvalö-u pod 70° 40', gdje traje najdulji dan 2½ mjeseca. Mnoga znanstvena odkrića spajaju se s tim gradićem, kao i sa mjestima na bližnjem Alten-fjordu (na pr. Bossekop i t. d.). Na susjednom primorju i na

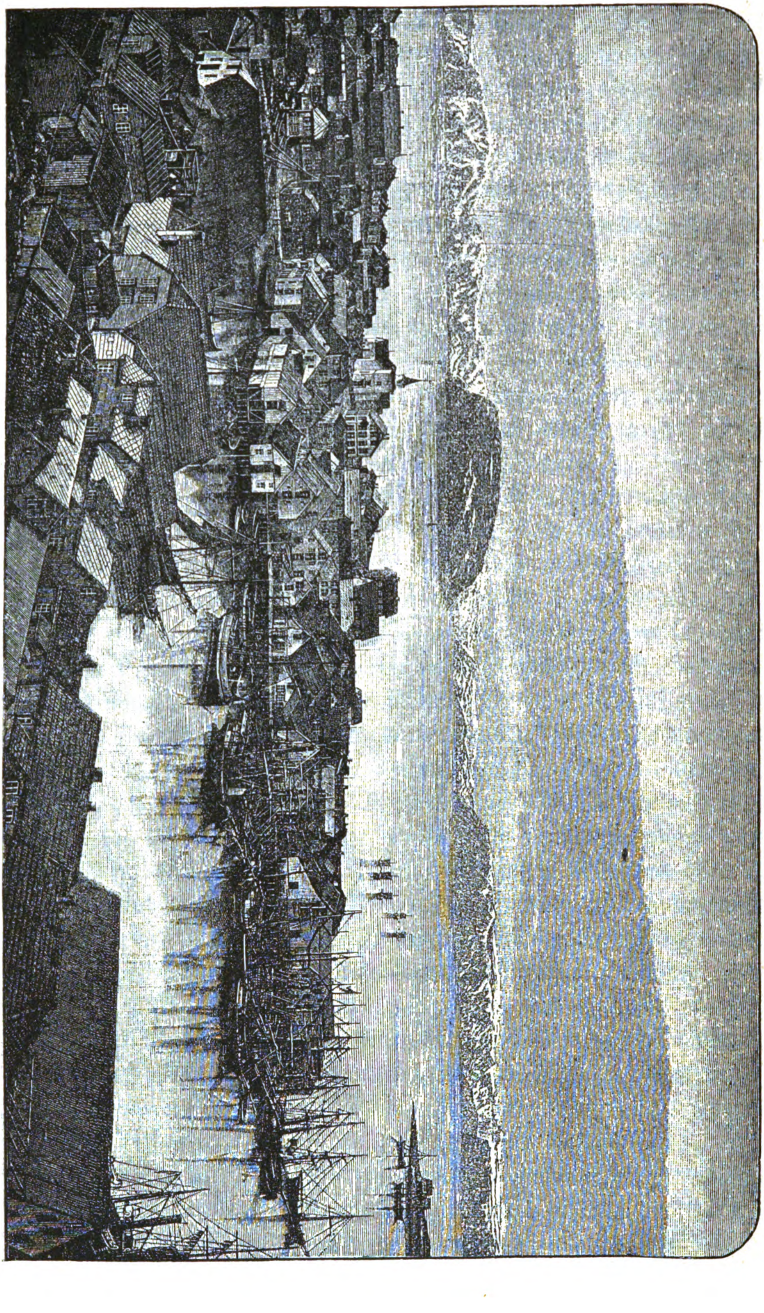

Sl. 14 Hammerfest.

otocih gniezde se nebrojena jata gavaka, pa tamošnji žitelji skupljaju i trguju njihovimi dragocjenimi pahuljicami. Skrajnja je predstraža Norvežke prema iztoku maleni grad Vardö sa tvrdjavom Vardöhus-om, koja je utemeljena već na početku 14. stoljeća, da brani ulaz u veliki Varanger-fjord, koji i nije pravi fjord, nego veliki otvoreni zaton. Dublje u zatonu je Vadsö sa vrlo mješovitim žiteljstvom. Industrijsko je umjeće, kao što smo već prije spomenuli, ća ovamo doprlo. Od nutarnjih mjesta u Finskoj marki spomenimo mjesto Kautokeino na putu u Finsku i Švedsku. Za kratkoga ljeta kano da je izumrlo to mjesto, a za duge zime, kad se snieżnim drumom lako putuje, dosta je ovdje živahno.

2. **Švedska** (Sverige). U srednjem se vieku zemlja južno od jezerske uleknine zvala Göta-rike, a sjeverno Svea-rike (Švedska). Po malo je prevladalo za cielo kraljestvo ime Švedska. Danas se je uz imena Gotland i Svealand uobičajilo za sjever ime Norrland. U Švedskoj utječe more takodjer na naseobu, kao u Norvežkoj. Od petnaest gradova, koji broje preko 10.000 stanovnika, deset ih je na moru, a pet na suhoj zemlji; nu od tih su ipak četiri na jezerih ili važnih vodenih putovih, a peti grad Lund samo je 8 km. udaljen od mora. Zanimljivo je izporediti, kako su rasla dva najveća švedska grada Stockholm i Göteborg. Godine 1805. imao je Stockholm šest puta toliko žitelja kao Göteborg; g. 1835. samo četiri puta, g. 1860. tri puta, a g. 1886. imao je Stockholm samo nešto preko dva puta toliko žitelja kao Göteborg. Dok je naime ovaj grad narastao od 12.000 na 100.000, povećao se Stockholm samo od 112.000 na 220.000, a da je u istom razmjeru rastao kao Göteborg, brojio bi sada do 900.000 žitelja. Makar da je Stockholm priestolnica i sielo vlade, ima ipak mnogo neprijatniji položaj za promet nego Göteborg. Stockholm naime stoji dalje k sjeveru i iztoku, te gleda u ledeni finski zaton, dok južniji i zapadniji Göteborg lako na sve strane utječe u svjetsku trgovinu. Stockholm se prostire tačno tamo, gdje se sastaje slana voda Baltičkoga mora sa sladkom vodom Maelaren-jezera. Tu olakoćuje prielaz preko jezera otok Staden. Na tom otoku, koji sačinjava jezgru današnjega Stockholma, i na nekih izokolnih otocih („holmih") nastade u 13. stoljeću jako utvrdjeni grad. Kao što se Pariz s otoka Seine k sjevernoj obali širio, isto je tako rastao Stockholm na obje strane prema kopnu. Za mogih ratova, obsjedanja i požara, od kojih mnogo strada cieli poluotok, malo da niesu propali navlastito izvanjski dielovi grada, a s vremenom se grad upravo po-

Sl. 15. Stockholm.

radi toga vrlo pravilno i prostrano razvio. Drvenih kuća, o kojih svi stariji putopisci pripoviedaju, nestaje već u predgradjih. Sada je Stockholm jedan od najljepših i posebnih gradova evropskih („Pariz sjevera“ ili „sjeverni Mletci“), jer more i jezero prodire u sve dielove gradske, a uza to tik uz kuće proviruju iz vode stiene i kamenje. „Pogled na Stockholm, koji se stere na otocih i poluotocih na ravnici i na grebenih, vrlo je slikovit. Promet izmedju različitih dielova grada posreduju osim željeznica mnogobrojni vrlo hitri parobrodi na vijak; obrežja i mostovi vrlo su ugledni.“ Slika 15. prikazuje nam grad, kako se pričinja, gledaš li ga sa zapada. Otok s pročelja zove se Riddarsholm, a maleni otok s lieva, kojega se dotiče željeznica, zove se Strömsborg. Neposredno iza Riddarsholma je Helgelandsholmen s kraljevskim dvorom i vrtom, koji nam prikazuje slika 16. Dakako da se ne može reći, da je Stockholm najsgodniji glavni grad za Švedsku. S mnogo razloga bilo bi sgodnije mjesto za glavni grad u blizini Wenerskoga i Wetterskoga jezera ili upravo na Kattegatu. Nu treba da se spomenemo, da su nekoć Finska, Estonska i Livonska bile švedske pokrajine, te je za onda Stockholm imao više središnji položaj, upravo zgodan za glavni grad. K tomu treba da priznamo, kako su se žitelji Stockholma pokazali osobito spretnimi za industriju i trgovinu. Osim kovinske i drvene industrije liepo napreduju predionice, obrt svile, sladorane i t. d. Lučke se gradnje sve više šire, pa je i nedavna na sjeveroiztoku grada kod Waertena velika nova luka spojena sa željeznicom. U gradu ima nadalje mnogo liepih znanstvenih zbirka i zavoda, makar da ne ima sveučilišta. Okolica je Stockholmska vrlo liepa, jer se svuda usred šuma cakli lice morsko. Ipak ne ima većih izokolnih gradova i mjesta, kao oko drugih evropskih velegradova.

Promatrajući švedske pokrajinske gradove, opažaš, da su većinom poradi velikih požara vrlo pravilno gradjeni i jedan drugomu posve slični. Švedski gradovi niesu ni iz daleka tako živahni kao norvežki ma i manji gradovi. Po ladanju ima mnogo samačkih selišta, ali i ovećih sela, svakako više nego u Norvežkoj. Ladanjske su kuće ponajviše gradjene od drva, samo na krajnjem jugu, gdje ima malo šuma, vidiš i neuglednih kuća i koliba od ilovače. Južno od Stockholma je Nyköping, a još južnije Norrköping (30.000 st.), jedan od najznamenitijih trgovačkih i industrijskih gradova u Švedskoj. Tu je kao i na mnogo mjestâ u Švedskoj silom vode i jakim padom rieke (ovdje Motala-elf) nastalo sielo tvornica i radionica. Budući

da u Norrköpingu tekstilna industrija osobito cvate, zovu ga Švedi svojim „Manchestrom“. Južnoiztočno od Wetterskoga jezera malo je gradova po suhoj zemlji, a i u primorju; jedino su nešto znatniji

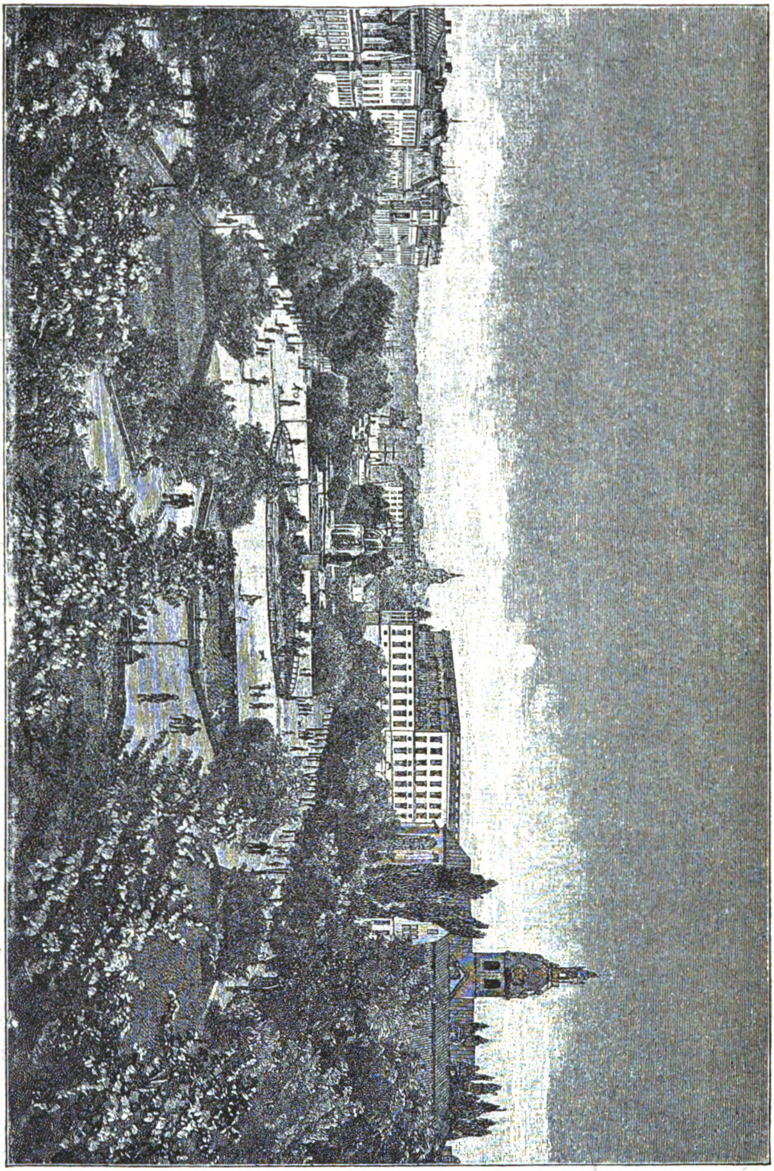

Sl. 16. Stockholm. Kraljevski vrt (Kungsträdgården).

Westervick i Oskarshamm, koje spaja željeznica s unutrašnjom zemljom. Na Kalmarsundu, i to koje na kopnu, koje pak na malenih otocih stoji poznati u povjestnici grad Kalmar, danas slabo napredan. Na nasuprotnom, od vapnenca sastavljenom, plodnom otoku Oelandu ne ima većih mjesta; još je najveće mjesto Borgholm, pomorsko kupalište. Na otoku pak Gotlandu, na zapadnoj strani, koja je okrenuta k Švedskoj, stari je glasoviti grad Visby, na vapnenoj terasi 30 met. nad morem. Visby je u 13. stoljeću u iztočnom dielu Baltičkoga mora imao sličan položaj, kao na pr. danas Hermopolis na Syri u Grčkom moru ili pak St. Thomas u Zapadnoj Indiji. Visby bijaše naime posrednikom onamo izmedju srednje i sjeverne Ruske, a ovamo izmedju Njemačke i Danske. Grad je još i danas pun veličanstvenih ostataka iz onoga slavnoga doba, koje se završilo g. 1361., kad je kralj Waldemar Atterdag zauzeo taj grad. Osobito se još danas iztiču ogromne zidine gradske s mnogimi tornjevi i ruševine mnogih crkava. Danas je Visby spao na 6.000 stanovnika. Idući dalje obalom, stići ćeš u Karlskronu (20.000 st.) vrlo utvrdjenu, glavnu bojnu luku Švedske. Kao mnogi primorski gradovi na skandinavskom poluotoku, širi se i Karlskrona po izokolnih otocih. Čitav niz malenih i većih otoka, kaki su inače riedki na toj obali, opasuje i brani s morske strane jaku tu bojnu luku. Karlshamm, Sölvesborg, Christianstad i Cimbrishamm malene su luke. Na južnom čelu Švedske stoji luka Ystad, koja je nekoć liepo cvala, nu danas je potisnuta od luke Malmö-a, makar je još uviek parobrodi u svezi sa Pomorjem i Lübeckom. Južno-zapadni šilj Švedske opominje nas gradića Skanöra i Falsterbo-a, koji su tužnom katastrofom propali. Nekoć je cvao ovuda lov na haringe, pa se glasoviti riblji sajam obdržavao na tom sgodnom šilju Švedske. Danas je luka posve zamuljena, ribolov zapušten, a jake sipine, kakih inače nema na skandinavskom poluotoku, šire se sve dalje ovuda, gdje su se nekoć ročili trgovci iz južno-zapadne Evrope sa trgovcima iz Pruske i Livonske, a svoja su skladišta i dućane imali primorski gradovi od Zuider-jezera do Revala.

Kjöbenhavnu je nasuprot na švedskoj strani Malmö (50.000 st.), već više stoljeća ugledan trgovački grad. Odkad su izgradjene švedske željeznice, postao je Malmö vrlo znamenitom posrednom tačkom za Dansku i Njemačku, pak mu ni blizina Kjöbenhavna nimalo ne smeta. Iz te se luke izvoze sirovine bogate pokrajine Schone, navlastito žito. Dalje unutra je sveučilištni grad Lund, koji bijaše nekoć znanstveno središte zemalja oko Sunda, a i danas živi još jedino od

sveučilišta. Gradovi na sjevernoj strani Sunda mnogo su mirniji i manje znameniti, nego Malmö. Vriedni su spomena Landskrona i nešto veći Helsingbor (18.000 st.), nasuprotni grad danskomu Helsingöru. Izokolni ugljenici povoljno djeluju na ondješnju naseobu, ali pravih „ugljenih“ gradova ipak još nema. Dalje su obalom riedke luke; još su najznatniji ribarski gradovi Engelholm i Halmstad, pak pomorsko kupalište Warberg. K sjeveru eto nas na ušću Göta-elfa, gdje stoji, već više puta spomenuti, moćni trgovački grad Göteborg (t. j. Gothenburg). Taj je grad zasnovan u 17. stoljeću, kad je u obće više gradova utemeljeno na skandinavskom poluotoku. Nu Göteborg je s početka slabo napredovao; tek u 19. vieku razvi se vanredno taj grad, koji ima izvrstan položaj na tihom Kattegatu. Göteborg industrijom i trgovinom ne zaostaje danas za Stockholmom. K tomu se napredni žitelji toga grada vrlo zanimaju za napredak znanosti, navlastito za obrete u polarnome moru. Svakako treba da spomenemo, kako upravo ovaj grad ima velikih zasluga za putovanja slavnoga Nordenskiölda i drugih polarnih obretnika. Izmedju Göteborga i norvežke granice je najznatnije mjesto Uddevalla, gospodujući nad uzkom prevlakom medju morem i Wenerskim jezerom. Osim toga je poznata s lova na oštrige i rake malena luka Strömstad, i klimatički glasovito pomorsko kupalište Marstrand.

Wenersko jezero okružuju maleni gradovi, medju kojimi je važan na jugu Wenersborg kao središte mnogih parobrodnih sveza na izlazu Göta-elfa i nedaleko veličanstvenih radionica Trollhaettskih, zatim na sjeveru Karlstad, živahni i prometni glavni grad Wermlanda i tržište Christinehamm. U okolišu Wetterskoga jezera ima mnogih pustih ledina i neplodnih krajeva, nu uza to i nekoliko rudnika. Jönköping, liepa položaja na južnom kraju jezera je znatan je tvorničarski grad. Tu se navlastito u veliko izradjuju žigice od topole-trepetljike. Ova grana industrije cvate i u drugih mnogih gradovih Švedske. Na zapadnoj je obali Wetterskoga jezera Karlsborg, glavna tvrdjava unutrašnje Švedske, gospodujući nad ulazom Göta-konala u jezero. Göta-konao izlazi zatim iz jezera kod Motale, gdje su velike željezare i tvornice strojeva, koje tjera jaka voda toga konala. Na plodnoj ravnici izmedju Wetterskoga jezera i Baltičkoga mora stoji staro mjesto Linköping. Južno od spomenutoga jezera je Nässjö, razkršće željeznica, i grad Weksiö, često spominjan u staroj švedskoj povjestnici. Usred puta izmedju Jönköpinga i Göteborga stere se maleni tvorničarski grad Borås.

Priedjeli oko Hjelmarskoga i Maelaren-jezera dobro su u obće napučeni, te imaju nekoliko starih gradova. Tu je sielo stare kulture švedske, tu bijaše sijaset hramova Odhina, toga skandinavskoga Peruna. Gotovo sav ovaj kraj posvećen je pričom i povjestničkimi uspomenami švedskoga naroda. Danas u tih krajevih cvate navlastito poljodjelstvo, vrtljarstvo i industrija. Na jednom zatonu Maelaren-jezera stoji danas već gotovo propali grad Sigtuna, nekoć sielo švedskih bogova i divova. Nadalje je znamenit Örebro i Arboga, bogatiji gradjevinami iz srednjega vieka i iz doba reformacije nego ostali švedski gradovi. Glavno je tvorničarsko mjesto u tom kraju Eskilstuna (9.000 st.), gdje se već od 100 godina izvode željezne i ocalne tvorine. Dakako da nam maleni broj žitelja toga grada svjedoči, koliko su jednostavnije i nepovoljnije prilike švedskih rudarskih i industrijskih mjesta, prispodobimo li ih s englezkimi tvorničarskimi gradovi, kao na pr. sa Birminghamom ili Sheffieldom. I Upsala (21.000 st.) se broji medju gradove na Maelaren-jezeru. Poradi dosta plodne ravnice, na kojoj taj grad stoji, i poradi lake sveze sa Maelaren-jezerom, već su u staro doba švedski kraljevi osobito zavoljeli ovu okolicu. Kad je naime stala propadati Sigtuna, preuze njezinu baštinu Upsala. Na razvalinah Odhinova bogoslužja podiže se tu nadbiskupska stolica, kojoj i danas pripada prvo mjesto u švedskoj hierarhiji. Kako je u Švedskoj svećenstvo od vajkada najviše utjecalo na duševnu naobrazbu tamošnjega naroda, postala je Upsala rano kulturnim središtem ciele kraljevine. Sveučilište Upsalsko steklo je po velikom svom prirodoslovcu Linné-u (od g. 1707.—1778.) svjetski glas. I danas je pravilno gradjena Upsala najznamenitiji sveučilištni grad Švedske, bogat znanstvenimi zbirkami i zavodi. Tu se u knjižnici čuva „srebrni kodeks“, t. j. prievod biblije na stari gotski jezik od biskupa Ulfile iz 4. stoljeća po Is. Ovo je skupocjeno djelo u 30-godišnjem ratu oteo iz Praga švedski vodja Königsmark.

Pokrajina Delekarlija i Wermland u svom su jugo-iztočnom, blagom dielu bogate rudnici i tvornicami, nasuprot su njihovi sjevernozapadni priedjeli prema norvežkoj medji vrlo pusti i slabo naseljeni. Dalarna, brežuljasta zemlja, koja zahvata doline rieke Oester- i Wester-Dala, postojbina je Dal Karla (t. j. Doljana) onih plemenitih, radljivih švedskih junaka, koji su svoju domovinu spasli dva puta, i to g. 1412. za Engelbrechta i g. 1523. za Gustava Wase. Po mnienju svih putopisaca su Dalekarli (oko 200.000 duša) visoka uzrasta i vrlo liepa stasa i obraza — mužkarci i žene najljepše na cielom

poluotoku. U njihovoj je zemlji sjeverno od rieke Dala znameniti rudnički grad Falun. Okolišno rašće mnogo strada od jakoga dima iz talionica bakra, koji podaje tmasti izgled cielomu gradu. Nu Švedi do sada s pravom tvrde, da taj dim čuva Falun od pošasti. — Velika pokrajina Norrland prostire se od Dal-elfa do Haparande i Sulitjelma. Tu ima naseoba jedino uz more. Južni i ujedno najveći grad ove pokrajine je Gefle (23.000 st.), gdje se rude i drvo susjednih suhozemnih pokrajina tovari na morske brodove. Velika željeznička pruga za Trondhjem u Norvežkoj ne dotiče se Gefla ni Faluna, već se vijuga mnogimi zavoji kroz priedjele Gestriklanda, Helsinglanda i Jemtlanda do Östersunda na Stor-Sjö-u. Östersund liepo raste, te broji već nekoliko tisuća stanovnika, što nam jasno svjedoči, kako povoljno djeluje željeznica na taj zabitni priedjel. U Gefle-u se počinje veliki drum, koji se dotiče svih malenih i svojom vanjštinom posve jednoličnih primorskih gradova Norrlanda, a ide i do Haparande. Mnogi tih gradova stoje pokraj ušća rieka, a neki južniji su kratkimi željeznicami spojeni sa susjednimi jezeri. Zemljopisci razlikuju obično južnu i sjevernu skupinu gradova. U južnu skupinu broje Söderhamm, Hudiksvall, Sundsvall (11.000 st.) i Hernösand. Spomenuti se gradovi bave trgovinom i preradjivanjem drva, drugi opet odpošilju po brodovih rude iz unutarnje zemlje. Obća naobrazba tih gradova, koji često stradaju od požara, nije manja, nego u južnih pokrajinah švedskih. K sjevernoj se skupini broje gradovi Umeå, Skellefteå, Piteå, Luleå i napokon na utoku Torneå-rieke Haparanda, grad tik pokraj medje Ruske, podignut da nadomjesti Torneu, koja je početkom ovoga stoljeća pripala Rusiji. Neke tih gradova moralo se pomaknuti k moru, jer se nije već moglo do njih brodovi poradi toga, što se, kao što smo već gore spomenuli, obala polagano diže. Dakako da to nije bio Bog zna kako težak posao, kad se pomisli, da su sve kuće u tih gradovih gradjene od drva. Mjesta, što no ih neki zemljovidi navode u unutrašnjosti priedjela Norrbotten, sastoje samo od nekoliko kuća, koje okružuju crkvu i župni stan. Jedino je vriedno spomena rudarsko mjesto Gellivara, koje spaja sa Lulea-elfom najsjevernija željeznica na zemlji (67° sjev. šir.).

DANSKA.

I.

Danska (matica kraljevine).

Veličina kraljevine Danske. — Svjetski položaj. — Horizontalna i vertikalna razgrana. — Podneblje. — Prirodnine. — Ribarstvo. — Žitelji i njihovo zanimanje. — Komunikacije. — Mjestopis.

Pravo kaže John Lubbock, da kraljevina Danska veće mjesto zauzima u povjestnici nego na zemljovidu Evrope. Danska zahvata naime bez svojih nuz-zemalja samo 38.302 □ km., te je po tom nešto manja od kraljevine Hrvatske i Slavonije. Ona zaprema sjeverni dio poluotoka Jyllanda (njemački: Jütland), koji razstavlja Sjeverno od Baltičkoga mora, zatim zapadno-baltičke otoke medju Jyllandom i južnom Švedskom; napokon je otok Bornholm danas najiztočnija predstraža danskoga kraljevstva. Povrh toga pripadaju Danskoj kao nuz-zemlje otoci faeroerski i otok Island. K tomu drži Danska u Americi velik dio Grönlanda i otoke St. Croix, St. Thoma i St. John u Zapadnoj Indiji. Nuz-zemlje s izvanjskim posjedom zapremaju oko 194.577 □ km., nu broje samo oko 130.000 žitelja.

Svjetski položaj danskoga kraljestva mnogo je nepovoljniji nego na pr. Francuzke ili Englezke. Upravo zapadna jyllandska obala, koja gleda k Englezkoj i k zamorskim zemljam, te bi po tom mogla mnogo vrijediti za promet, vrlo je nepovoljna za plovitbu. I morski put, koji vodi oko rta Skagena preko Skager-Raka i Kattegata k Danskoj priestolnici, vrlo je pogibeljan za plovitbu, pak će znatno opustjeti, čim se dogradi veliki konao iz Sjevernoga u Baltičko more. Veći dio brodova za iztočne baltičke zemlje ne će onda više ploviti kroz

Sund. Kao što Turska na Crnome moru, tako drži danas Danska stražu na ulazu u Baltičko more. Dakako da se je Danska tim svojim položajem u velike koristovala sve do godine 1857., kad je prestala sundska carina odkupom pomorskih država za svotu od 35 milijuna forinti. Izgradnjom spomenutoga konala zadržat će Danska u svojih ruku samo još promet izmedju Njemačke i skandinavskoga poluotoka, čemu već danas služi više željezničkih pruga i paroplovnih linija.

Promotrimo horizontalnu i vertikalnu razgranu kraljevine Danske. Zapadno-baltički otoci bez sumnje su nekoć s južnom Švedskom, s Jyllansdkim poluotokom i sa zapadnim primorjem Baltičkoga mora bili neprekidna cjelina. Kasnije se tlo na vratih izmedju Baltičkoga i Sjevernoga mora uleknulo, pa se zemlja razkomadala na nebrojene otoke. U istinu, malo ima priedjela na zemlji, koji bi bili razkidani na tolike otoke i mnogostručno razvedene poluotoke kao dansko tlo. Tu nè ćeš naći u cielom kraljestvu mjesta, koje bi više od 60 km. udaljeno bilo od najbliže obale morske. Dakako, da vriednost vanredne razvedenosti tla znatno smanjuje to, što su mnogi morski putovi i zalivi razmjerno plitki. K tomu je tlo mjestimice tako jako razcjepkano, da je mnogi maleni otok za oluja, ili kad se led lomi, po više tjedana tako rekavši odsječen od ostaloga svieta. Dansko se otočje, izuzev odaljeni otok Bornholm, razpada na dvie skupine, od kojih iztočnu sastavljaju veći otoci Sjaelland, Möen, Falster i Laaland, a zapadnu Fyen (Fünen), Langeland, Arrö, Samsö i mnogi drugi posve maleni otoci. Po toj razdiobi eto nam izmedju Jyllandskoga poluotoka i švedske obale tri velika vodena puta: Sund, Veliki i Mali Belt.

Sund, ili za pravo Öresund, svakako je najznamenitiji od ova tri morska puta. Od šilja Falsterba do Kullena dug je do 100 km., a izmedju danskoga Helsingöra i švedskoga Helsingbora suzio se na 4 km. U svom sjevernom, užem dielu, Sund je dosta dubok, dok je u južnom, širem dielu kod otočića Amagera i Saltholma jedva 10 m. dubok. Tu je ujedno i najpogibeljnija plovitba. Brodovi se na tom putu poradi čestih zapadnih vjetrova više drže obale danske, koja je milotnija i plodnija, nego švedska, te je po tom rek bi već sama priroda gospodstvo nad Sundom predala u ruke Dancem. Sundom, za sada najkraćim putem izmedju Sjevernoga i Baltičkoga mora, plovi na godinu preko 40.000 brodova. — Veliki Belt nije ni iz daleka tako znamenit za promet kao Sund. On je doduše znatno dublji, nu ulaz u nj, navlastito sa sjevera, pun je prudova i grebena, tako da ovuda

plove jedino težki bojni brodovi, koji se rado uklanjaju plitčinam Sunda i živahnomu tamošnjemu prometu; k tomu ide ovim putem i poštarski parobrod izmedju Kiela i sjaellandske luke Korsöra. — *Mali Belt* je na najužoj tački samo 600 m. širok, a posve plitak. Popriečni promet od Jyllanda do Fyena mnogo je živahniji, nego duž toga morskoga puta, koji poradi mnogih plitčina i jakih struja gotovo ni ne rabi za promet. — Izmedju Jyllanda i Švedske sjeverno od Danskoga otočja širi se *Kattegat* (23.000 □ km.), veliko unutrašnje more usred Sjevernoga i Baltičkoga mora. Makar da se u naše doba sve više usavršuju pomorski zemljovidi, te se dižu svjetionici i množe razna mornarska znamenja, ipak je Kattegat i danas poradi plitčina, čestih oluja i nepravilnih morskih struja pogibeljan morski put, te mornari vanredno hite, samo da ga što prije sretno prevale. Navlastito prate

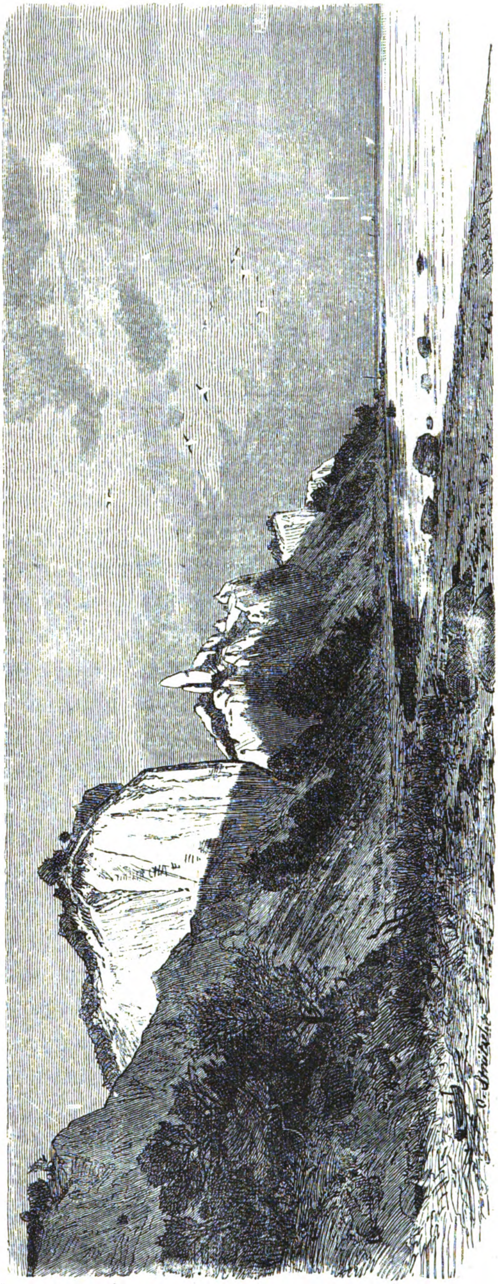

Sl. 17. Klint (stiena) na iztočnoj obali otoka Möena.

mnogi prudovi i grebeni gotovo nepristupne otoke Anholt i Läsö. Englezi, koji nastoje, da po svih morih zavladaju važnimi tačkami, doplovili su god. 1809. i na Anholt, strategički vrlo znamenit otok, pa su tu dulje vremena s uspjehom odbijali navale Danaca, nu konačnim mirom ostao je taj otok ipak u ruku danskih.

Danski otoci svojim izgledom živa su opreka sa bližnjom Skandinavijom. Oni naime sa svojimi pozlaćenimi poljanami i rudinami, zelenimi livadami, prisojnimi brežuljci i sjenatimi šumicami plivaju poput čarobnih otoka na valovih Batičkoga mora, odišući nekim mirom i blaženstvom. Njihova tiha jezerca i bistre morske drâge smieše se ljubko i veselo. Dakako da su svi ti otoci gotovo jednaki, jer ih sastavlja nizko, ravno naplavljeno tlo, samo pojedine stiene mlade su kredine tvorbe. Obale se jedino tamo nešto jače iztiču, gdje se kredine stiene strmenito spuštaju u more. Takih stiena „Klint“ zvanih ima samo na južnoj i južnoiztočnoj obali, na pr. na otoku Sjaellandu ili Möenu, gdje je Klint, koji nam prikazuje slika 17. 134 m. visok. Inače su obale na otocih ponajviše nizke i ravne (sl. 18.), i mjestimice razcjepkane i nazubljene. Obično se take drâge zovu fjordovi, makar da niesu ni iz daleka nalik na norvežke fjordove. Najveći i najrazvedeniji je Ise-fjord na sjaellandskoj obali.

I jyllanska je obala većinom posve nizka. Iztočna obala ima kao i šlesvižka obala mnogo fjordova, od kojih neki duboko u poluotok prodiru. Najljepšim drže putopisci Veile-fjord. Sjeverno od Aarhuusa pružio se k iztoku u more mjestimice dobro razvijen poluotok. Što idemo zatim dalje k sjeveru, sve se više opaža pieska uz obalu. Obišavši sjeverni šilj Jyllanda, eto nas kod zloglasne zapadne obale jyllandske. To je naime tako zvana „željezna obala“, pred kojom strepe, kojoj se ugibaju mornari. Nema tu lukâ niti pristaništa, k tomu gotovo cielu obalu prate mnogi pješčani prudovi. Wagner kaže: „Izuzev daleki sjever evropski ovo je jedini priedjel na zemaljskom površju, gdje na obali morskoj, u duljini od 375 km., nema kakve takve luke niti znatnije naseobe.“ Koliko je tu već brodova nastradalo, jer morski valovi znadu i najveće brodove baciti preko prudova na obalu. Od sjevernoga šilja do poluotoka Skallinga puna je obala sipina, mjestimice ima i obalnih jezera, a iza njih nešto polojna tla. Sipine su visoke do 40 met., a šire se od 100 do 10.000 met. Dok se na nekih mjestih žitelji s uspjehom bore protiv sipina, u drugih opet priedjelih prodiru one sve dalje, osvajajući polja i sela. „Kržljavo rašće na zapadnoj obali Jyllanda“, piše dr. Kutzner, „opominje te

Sl. 18. Sjeverna obala na otoku Möenu.

na priedjele sjeverne Sibirije ili pak na južnoruske stepe. Ni sam hrast nije tamo viši od bodljače. Ciela zapadna obala Jyllanda, zatim središnja ledina, kao i zemlja sjeverno od Liimfjorda, posve je bez rašća i gola, jer neprestani zapadni vjetrovi zagušuju svako uspievanje rašća. Napokon se završuje poluotok na sjeveru posve pustim „pješčanim nosom“ Skagenskim poluotočićem, gdje nema traga nikakvoj travki, već kroz tisuće godina vjetar piesak sad ovako, sad opet onako naslaže. Priroda kano da je ovdje na jyllandskom piesku i moru posve obumrla, kao na sibirskih tundrah. Za čudo je, kako se u Jyllandu kao i na nekih otocih opaža, kako od zapada k iztoku jenjava rašću ubitačni, zapadni vjetar. Na zapadu je drveće maleno i kržljavo, iza toga je već nešto veće, ter ima i kitnjastih grana, dalje k iztoku još je veće i granatije i tako sliedi postupno dalje k iztoku sve ljepše i ogromnije drveće.“ Kutzner zaključuje ovako: „Doista ovaki niz drveća od zapada k iztoku podaje nam pravu sliku i priliku čovječjega života, gdje se svaki sliedeći tako rekavši popinje na ledjima svoga prednjaka. Ovo drveće naliči na svagdašnju povjest pojedinih obitelji, kojim su praotci došli u neku zemlju kao prosjaci, njihovi se sinovi već zapomažu, a unuci i praunuci bogataši su i velika gospoda.“ Na jugu čini prirodnu granicu Jyllanda priedjel Königsau, nekadašnji morski zaliv, koji je od zapadne obale gotovo do Koldinga sezao. U ono vrieme bio je Jylland otok, a danas se povlači usred nekadašnjega zaliva po tresetnom tlu malena medjašna rječica Königsau. — Poprieko sjevernoga Jyllanda ide zavojita i puna otoka morska cesta Liim-fjord zvana po koralnom vapnu, kojega ima gdjekada na svojih obalah. Liim-fjord je dug od jednoga do drugoga mora 160 km., a dubok je do 16 m. upravo na najužih mjestih. Sa Sjevernim je morem Liim-fjord tek od g. 1825. opet spojen, kad je naime oluja s nova prodrla prevlaku, koja ga je od mora razstavljala. Tako je postao plitki Agger-konao. Liim-fjord nije znamenit za promet izmedju oba nasuprotna mora, ali unutrašnji promet u samom fjordu dosta je živahan.

Dansko tlo, koje smo eto obišli, na kopnu je i na otocih nizko i ravno. Izuzev spomenute kredine stiene, kojim ima tragova i na Jyllandu, sastavljeno je tlo dansko od najmladje morske tvorbe, koja je na otocih i na iztočnoj obali Jyllandskoj većinom ilovača i s toga vrlo plodna. I zabludjelog kamenja i kršja, tih ostataka ledenoga doba, ima mnogo na danskom tlu, gdje rabe kao ograda polja i vrtova. Unutrašnjim Jyllandom stere se nizki povor kao posljednji ogranak njemačkoga visočja. Neki se vrhunci u tom povoru izpinju preko 100 m., a

najviši je Ejer Bavnehöj (172 m.) izmedju grada Horsensa i jezera Mos. Ovaj je vrh najviša tačka na danskom tlu. Nu mnogo je poznatiji samo 157 m. visoki vrh Nebesko brdo kraj Juul-jezera. K zapadu je jyllandski poluotok većinom pustopoljina, kojom se provlači tako zvani „ahl", tamnocrveni, željezoviti pješčenjak. — Svojom sastavinom razlikuje se od ostalih danskih otoka jedini Bornholm (590 □ km.), kosoj četvorini nalični otok. Kao što je naime taj otok svojim smještajem bliži Skandinaviji, nego danskomu otočju, isto tako spada on sastavom svoga tla k starijim skandinavskim tvorbam. Na sjeveru, sjeveroiztoku i iztoku sastoji Bornholm od granita i gneisa, a na zapadu od ugljenoga vapna. Prema tomu su i obale na Bornholmu visoke i strmenite, a unutrašnjost mu je valovita vispoljana, kojoj se najviši vrh izpinje do 160 m.

Podneblje je dansko poradi blizine mora oceansko i pitomo, makar da je zemlja dosta na sjeveru, jer ju razpolavlja 56 uzporednica. Kjöbenhavn ($55\frac{1}{2}^0$ sjev. šir.), glavni grad danski, ima znatno topliju zimu, nego na pr. Königsberg ($54\frac{3}{4}^0$), ali naprotiv nešto blaže ljeto. Poprieċna toplota najhladnijega mjeseca (veljače) iznosi u Kjöbenhavnu samo —0·4, a najtoplijega 16·6°, ciele pak godine 7·4°, dakle upravo toliko kao u Münchenu, koji je samo nešto sjeverniji od 48°. Značajne su u Danskoj, imenito ljeti, nagle promjene toplote. U Jyllandu je vrlo nepovoljna, hladna, gusta magla („Havguse"), koja pokrije zemlju pod večer, osobito za liepih ljetnih dana. Po mnienju Baggesena škodi ona bilinstvu poradi svoje sadržine soli. Posve vedrih dana ima malo u Danskoj; zrak je obično pun vlage, ali kiše ipak ne pada mnogo (do 630 mm.). Dažd-sipac često je vrlo dosadan. Oluja ima kadšto zimi kao i u Norvežkoj. U obće je podneblje u Danskoj povoljno težanju žita, a mjestimice i voćarstvu. Osobito umjereno podneblje ima otok Bornholm.

Kako je dansko tlo većinom ilovača, a i pješčara, kroz koju probija na otocih samo nekoliko kredinih grebena, to je poprieko, imenito pak na otocih, rodno, pa s toga cvate u Danskoj poljodjelstvo i stočarstvo. Od svega je tla produktivno 80%, a od toga zahvataju 34% oranice, 41% livade i pašnjaci i samo 5% šume. Mjestimice liepo uspieva pšenica, nu glavni su ipak proizvodi ječam, raž, zob i osobito korun. Redovito izvozi Danska mnogo ječma i zobi, zatim gdjekada raži i nešto pšenice; nu uza to se žita i uvozi u zemlju, napose kukuruza, koji se u razne svrhe mnogo treba. Posljednjih se godina poprieko za 12 milijuna forinti žita i brašna više izvezlo, nego uvezlo,

što je svakako povoljno po zemlju, pomislimo li, da je velik dio srednjega, a navlastito zapadnoga Jyllanda pješčara. Livade i pašnjaci zapremaju najveći prostor u zemlji, pa je s toga vrlo napredno stočarstvo. Danski su konji od vajkada na glasu, a dolazi ih na 100 žitelja 18, u čem jedina Rusija Dansku nadmašuje. Brojem goveda (25 na 100 žitelja) pretječe zemlju jedina Irska. Izvoz goveda i maslaca sačinjava velik dio državnih dohodaka. Ovaca i svinja hrani se takodjer mnogo u zemlji. Izvodaka za hranu i užitak izvezlo se iz Danske u svem g. 1888. za 65 milijuna forinti, a to čini 73% svega izvoza. Najviše se izvozi u Englezku, nešto manje u Njemačku, a još manje u Švedsku i Norvežku. Nema sumnje, da će i u napried stočarstvo i poljodjelstvo ostati glavnimi granami danskoga gospodarstva.

Šume su se u Danskoj posljednjih stoljeća znatno smanjile, nu u novije doba se brižljivo goje i pomladjuju navlastito u središnjem Jyllandu. U naše doba ima u Danskoj najviše bukove šume, napose su neki otoci rek bi nakićeni bukvici, kakovih ima malo gdje na svietu. U predjašnje vrieme bilo je u Danskoj obilne hrastove šume, a razni ostatci bora i jasike u danskom tresetu svjedoče, da je davno prije bukova i hrastova doba bilo u Danskoj i crnogorice, koju opet u najnovije vrieme mnogo zagajaju. Težko je naći pravi razlog, zašto su se spomenute promjene u danskih šumah tečajem tisuća ljeta dogodile. Promjena podneblja nije po svoj prilici tomu kriva. Bukva ne treba blaže podneblje nego hrast, a i omorika posve dobro uspieva u krajevih, koji imadu blaže podneblje nego Danska. Uzrok ovoj promjeni valjada je u samoj zemlji. Zemlja naime ne može da uviek jednu istu vrst drveća hrani, pa se s toga drvlje izmjenjuje.

Danska osim vapna i krede nema gotovo nikakvih ruda. Nade, koje su mnogi stavljali u ugljenike na otoku Bornholmu, niesu se izpunile; nasuprot ima na spomenutom otoku na sjevernoj obali granita, kod Rönna znatnih slojeva porculanske zemlje, koju mnogo upotrebljavaju a u njemačkih tvornicah porculana i papira. — Mnogo je znamenitije u Danskoj ribarstvo, makar da se ne može zemlja u tom pogledu izporediti sa Škotskom ili pak sa Norvežkom. Najveći je ribolov na sjevernom šilju Jyllandskom, gdje se u gradiću Skagenu 80% žitelja bavi lovom na dorce, lokarde i t. d., zatim u Liim-fjordu, gdje se danas love jegulje, dorci, haringi, jastozi i t. d. U oba Belta i na sjevernoiztočnom Sjaellandu lovi se mnogo ribe, a u Malom Beltu k tomu na godinu do 1000 dupina. U novije se doba diže ribarstvo i na zapadnoj obali jyllandskoj. Ostrižišta ima Danska u Liim-fjordu i u Kat-

tegatu kod Frederikshavna. Da dansko ribarstvo daleko zaostaje za norvežkim, glavni je razlog, što Danci polag cvatućega poljodjelstva i stočarstva niesu toliko upućeni na more, kao žitelji puste obale norvežke.

Najstariji su tragovi žiteljstvu na obalah današnje Danske u velikih nakupinah ljuštura od školjka. Te nakupine tvore mjestimice čitave brežuljke, koji su često do 3 metra visoki, po 6 metara široki, a 3 do 500 metara dugački. Danski učenjaci, a medju njimi poglavito Steentrup, proučavajući s velikom ljubavi i pomnjom te nakupine, izjaviše, da su to odpadci od jela, jer da je čovjek školjke jeo, a ljušture na rpu pobacao. Nakupine ovake nazvaše danski učenjaci „kjökkenmeddingi“, t. j. kuhinjski odpadci, pa se to ime poprimilo u svih jezicih za slične nakupine, što su u drugih krajevih nadjene. Kjökkenmeddingi su u Danskoj poradi toga važni, jer se u njih nalazi ostataka i drugih životinja, kojimi se čovjek u ono prastaro doba hranio, zatim ima takodjer i raznoga čovječjega orudja. Ima tu ribljih kosti, raznih močvarnih i vodenih ptica, zatim kosti od mnogih sisavaca. Od domaćih životinja ima jedino kosti od psa, čijim se mesom valjada čovjek za onda još hranio. Poljodjelstvu dakako ne ima još traga. Ostataka ljudskih kosti, po kojih bi mogli naslućivati pasminu žitelja doba Kjökkenmeddinžkoga, nema nigdje. Gradje od kamenja, kojih je Petersen na samom Sjaellandu na tisuće našao, bez sumnje spadaju nešto kasnijemu doba. Toliko o predhistorijskom doba.

Žitelji današnje kraljevine Danske gotovo su svi roda germanskoga i skandinavske jezične grane (Knjiga II. str. 31.), a vjere Luterove. Kad su se Danci doselili u današnju postojbinu, nemamo potanjih viesti; toliko se ipak znade, da su se narodnim imenom „Danac“ prvobitno nazivali žitelji, i da se to ime tek kasnije protegnulo na jyllandske stanovnike. Danski jezik, od kojega se u novije doba norvežka narječja sve više udaljuju, razširen je po cielom kraljestvu. Nu makar da je Danska malena, ipak ima mnogo narječja, dapače ni na malenom otoku Bornholmu ne govori se jednim narječjem. Naobraženiji Danci govore obično njemački i englezki, zatim francuzki i švedski. Pučka je naobrazba vrlo napredna, po mnienju nekih naprednija nego u drugih germanskih zemljah. Gotovo nema odrasla Danca, koji ne bi umio čitati i pisati. To je tim vrednije, kad se pomisli, koliko smetaju redovnoj obuci vanredna razcjepkanost tla i pustopoljine po zapadnom Jyllandu. Makar da poradi ratova posljednjih decenija ne vole Danci Niemaca, ipak se danska knjiga u mnogom oslanja o njemačku. Razlog je tomu plemenska srodnost, kao i

to, što je kraljevina Danska svojim položajem posrednica izmedju Njemačke i skandinavskoga poluotoka. Prije, nego je Švedska procvala za vladanja Wazovaca, bijaše Danska prva država na Baltičkome moru, a Kjöbenhavn prvi grad na evropskom sjeveru. To je razlog, da se u Danaca vanredno razvio narodni ponos, koji je kasnije sve više rastao, što je Danska slabijom postajala. Kao što je na početku našega vieka Danska poradi svoje preuzetnosti i obiesti izgubila Norvežku, s istih je gotovo razloga prije četvrt stoljeća izgubila Šlesvig. Danci su radišan seljački narod, pošteni i rodoljubni. Kako su svi žitelji jedne narodnosti i jedne vjere, sretnija je u tom pogledu Danska, nego po veličini joj donekle jednake države evropske, navlastito Belgija ili Švicarska.

Po narodnom popisu od godine 1890. broji kraljevina Danska preko 2,200.000 žitelja dakle 54 na □ km. Po tom je Danska povoljne srednje napučenosti bez osobitih skrajnostih. Još su najslabije napučene pustopoljine u južno-zapadnom Jyllandu. Danska ide medju one zemlje, u kojih se žiteljstvo jako množi, a razmjerno malo izseljuje. Posljednjih decenija naraslo je žiteljstvo poprieko na godinu za 1·328%, dakle više nego u samoj Njemačkoj (Knjiga II. str. 99.). I to nam potvrdjuje onu, da se žitelji u sjevernoj i iztočnoj Evropi jače množe, nego u zapadnoj i južnoj Evropi. Bude li godišnji prirast žitelja u Danskoj i u napried isti, narasti će žiteljstvo za 80 godina na $4^1/_2$ milijuna; u to će vrieme dostići brojem žitelja Švicarsku, za kojom danas još znatno zaostaje. Dok se iz Danske, navlastito izporediš li ju sa Skandinavijom, razmjerno malo žitelji sele, opaža se unutar kraljestva, kako radišni i štedljivi, nu većinom siromašni Jyllandci po malo sele na otoke poimence u Kjöbenhavn. U gradovih i trgovačkih mjestih stanovalo je g. 1880. gotovo 28% svega žiteljstva. Dakako da se i žitelji manjih gradova bave stočarstvom, ratarstvom i ribarstvom, pa s toga ne smijemo po velikom postotku gradskoga žiteljstva zaključiti, da je u Danskoj možda živahna industrija. Dapače poradi nestašice domaćih sirovina industrija je danska posve slaba i neznatna; istom u novije doba počela se razvijati u nekih gradovih brodogradnja, pivarstvo, industrija sladora, brašna i t. d. Navlastito prednjači industrijom cielomu kraljevstvu glavni i priestolni grad Kjöbenhavn, koji ima u ruku i trgovinu imenito s Norvežkom, Englezkom i Hamburgom.

U državi, kakva je Danska, koja sastoji od jednoga poluotoka i nebrojenih otoka, mnogo su znamenitiji za promet vodeni putovi i

paroplovne linije, nego kopneni drumovi i željeznice. Po morskih putovih i konalih kao i po Kattegatu plove mnogobrojni lokalni parobrodi, promičući promet izmedju Jyllanda, glavnoga grada, i pojedinih otoka. Na otocih kao i na Jyllandu su gotovo sva važnija mjesta na obali ili nedaleko od obale. Izmedju manjih otoka, na kojih mjestimice samo nekoliko obitelji stanuje, posreduju promet jedrenjače. S izvanjskim svietom, navlastito s Njemačkom, Švedskom i Norvežkom obći Danska koje morem a koje kopnom. Danska broji u svem preko 3.300 većinom manjih brodova samo sa 280.000 tonelata, a povrh toga ima mnogo posve malenih ladjica. — Prva danska željeznica Kjöbenhavn-Roeskilde izgradjena je g. 1847. Danas ima Danska već liep broj željeznica (do 2000 km., prema tomu Hrvatska i Slavonija samo do 1350 km.). Danske se željeznice sgodno prislanjaju na pomorske putove. Na Jyllandu idu dvie pruge od njemačke medje do na kraj poluotoka i to jedna nedaleko od zapadne a druga kraj iztočne obale; ova potonja prelazi Liim-fjord veličanstvenim mostom kod Aalborga. Na krajnjoj sjevernoj tački kod Frederikshavna prislanjaju se na tu željeznicu parobrodne linije za Göteborg u Švedskoj i Lauervig u Norvežkoj. I na većih otocih, ima više željezničkih pruga; jedino otoci Langeland, Möen i Bornholm ne imaju željeznica.

Prodjimo sada redom najvažnija mjesta danska. Kjöbenhavn (njemački: Kopenhagen) priestolni grad, kao što nam zemljovid svjedoči, ne stoji u sredini kraljevstva, već dapače, ne gledeć na otok Bornholm, stere se on na krajnjoj iztočnoj tački licem k švedskoj obali. Prema tomu je Kjöbenhavn geografijski više glavni grad zapadnih zemalja Baltičkoga mora nego glavni grad Danske države. Odense bi na pr. u mnogom pogledu bio zgodniji glavni grad današnje Danske. Dakako da su druge prilike bile u ono vrieme, kad je još iztočna obala Sunda i ciela južna Švedska bila u ruku Danaca. — U 11. stoljeću, čini se, da je nastala naseobina Havn izmedju Sjaellanda i Amagera na malenih otocih, koji danas dielom suvise sa Sjaellandom. Polagano se navraćao promet na tu donekle sakrivenu luku iza otoka Amagera, koja je naskoro dobila ime Kjöbenhavn (Kaufhafen t. j. „tržna luka“). Istom kad je godine 1443. priestolnica kraljeva prenesena iz Roeskilda ovamo, postade Kjöbenhavn u istinu pravom priestolnicom. Tu se razvi i usredotoči naskoro industrija, trgovina i sav duševni život ciele kraljevine. Makar da je na to nova priestolnica tečajem vremena mnogo stradala od kuge, čestih požara i od ratova, rastijaše joj ipak žiteljstvo sve više, dok nije do-

seglo prošle godine 300.000 a sa predgradji 350.000 duša. U Kjöbenhavnu kao i u Londonu (Knjiga II. str. 303.) smanjuje se broj žitelja u nutarnjem gradu, gdje su poslovnice i skladišta, dok izvana oko grada nastaju novi gradski dielovi. Više nego $^1/_6$ žitelja cieloga

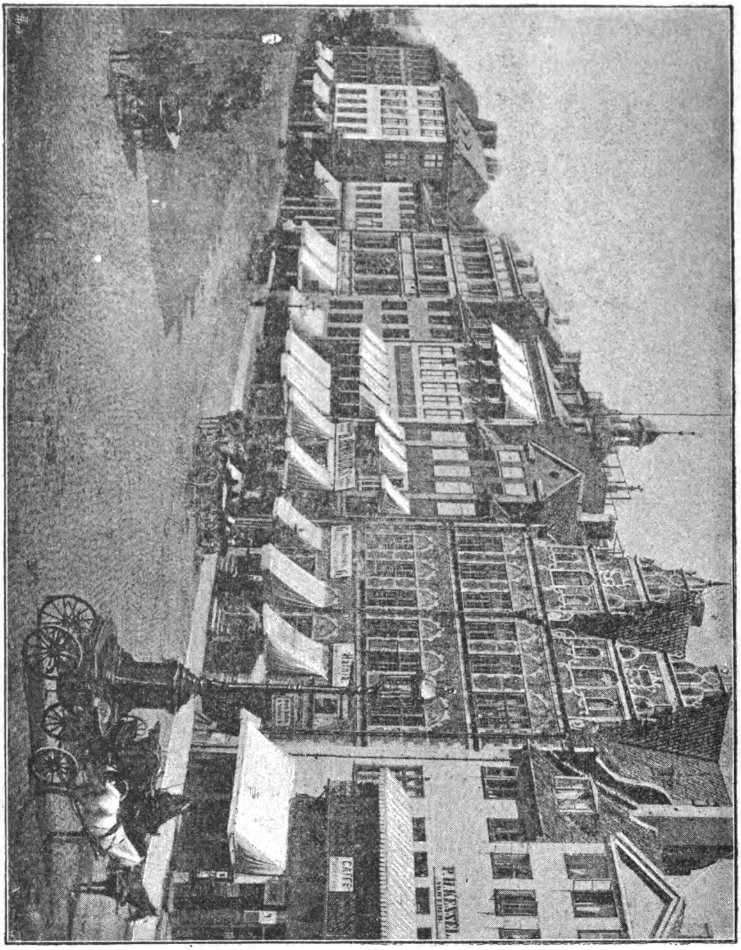

Sl. 19. Amagertorv u Kjöbenhavnu.

kraljevstva stanuje u Kjöbenhavnu i njegovu okolišu. To je ujedno i razlog, da se u čitavom kraljevstvu izvan Kjöbenhavna nije mogao razviti ni u jednom gradu samostalan život. Osim priestolnoga grada ne ima nijedan grad preko 20.000 stanovnika, a samo 5 gradova

preko 10.000. Kjöbenhavn znamenit je donekle za Dansku kao Pariz za Francuzku.

Pravo kažu geografi: Kjöbenhavn je Danska, jer ostali dio kraljevstva i nije u neprekinutom doticaju s glavnim gradom. Kjöbenhavn je ujedno „orijaška glava na tielu patuljka“; on je prevelik grad za malu državu. Kjöbenhavn je želudac, koji sve proguta na štetu ostalih dielova kraljevine. Budući da drugi zemaljski gradovi stoje ponajviše na morskih zatonih, bave se mnogo trgovinom dovozeći gotovo sve što trebaju iz susjednih zemalja a ne iz Kjöbenhavna. — Unutrašnji dio Kjöbenhavna („Amagertorv“) pun je krasnih gradjevina (slika 19.), medju kojimi se osobito iztiče burza, koju nam prikazuje slika 20. Ova je gradjena kraj mora, u slogu nizozemske renaissance od godine 1619.—1640. Toranj je visok 47 m.; njegov je šilj od četiri zmaja, koji ležeći na trbuhu svoje duge repove prema vrhu tornja savijaju. Nadalje je u Kjöbenhavnu vrlo znamenit Thorwaldsenov muzej, ujedno i mauzolej toga največega kipara u našem vieku. — Kjöbenhavn je takodjer središte vojene sile Danske, imenito u najnovije doba, gdje su dogradjene oko grada mnoge neobično čvrste utvrde. Tri se željezničke pruge mnogostručno razgranjuju pred gradom, a nebrojene paroplovne linije spajaju luku (sl. 21.) sa Švedskom, Njemačkom, Rusijom, Norvežkom, Englezkom, Islandom i Grönlandom. Iz Kjöbenhavna ne izvoze se samo domaći proizvodi, već i proizvodi danskih nuz-zemalja kao na pr. kryolith grönlandski dolazi u svjetski promet preko danske priestolnice. Industrija se sve ljepše razvija, pa se njom bavi preko ¼ žiteljstva. Nu jer je Kjöbenhavn sielo najviših oblasti u kraljevstvu i mnogih znanstvenih zavoda, to je broj državnih i crkvenih službenika kao i onih, koji su ma u kakvoj svezi sa znanstvenimi i umjetničkimi zavodi, tolik, da Kjöbenhavn nipošto nije samo industrijski i pomorsko - trgovački grad kao na pr. Havre u Francuzkoj ili Liverpool u Englezkoj. Prije osnutka Petrograda bijaše Kjöbenhavn prvi grad na evropskom sjeveru, a danas je svakako najnapredniji grad skandinavskoga sjevera. S toga ne treba da se čudimo, što je upravo u tom gradu glavno sielo onoga nastojanja, da se svi skandinavski narodi sdruže u veliku državu, kojoj bi Kjöbenhavn bio glavni grad. U Kjöbenhavnu je život po ulicah ražmjerno bujniji i živahniji nego po ostalih gradovih sjeverne Evrope. Žitelji osobito vole zabave, a najobičniji im je izlet u prekrasan zoologički vrt, gdje je mjeseca lipnja i srpnja gotovo svaki dan na hiljade izletnika iz grada.

*

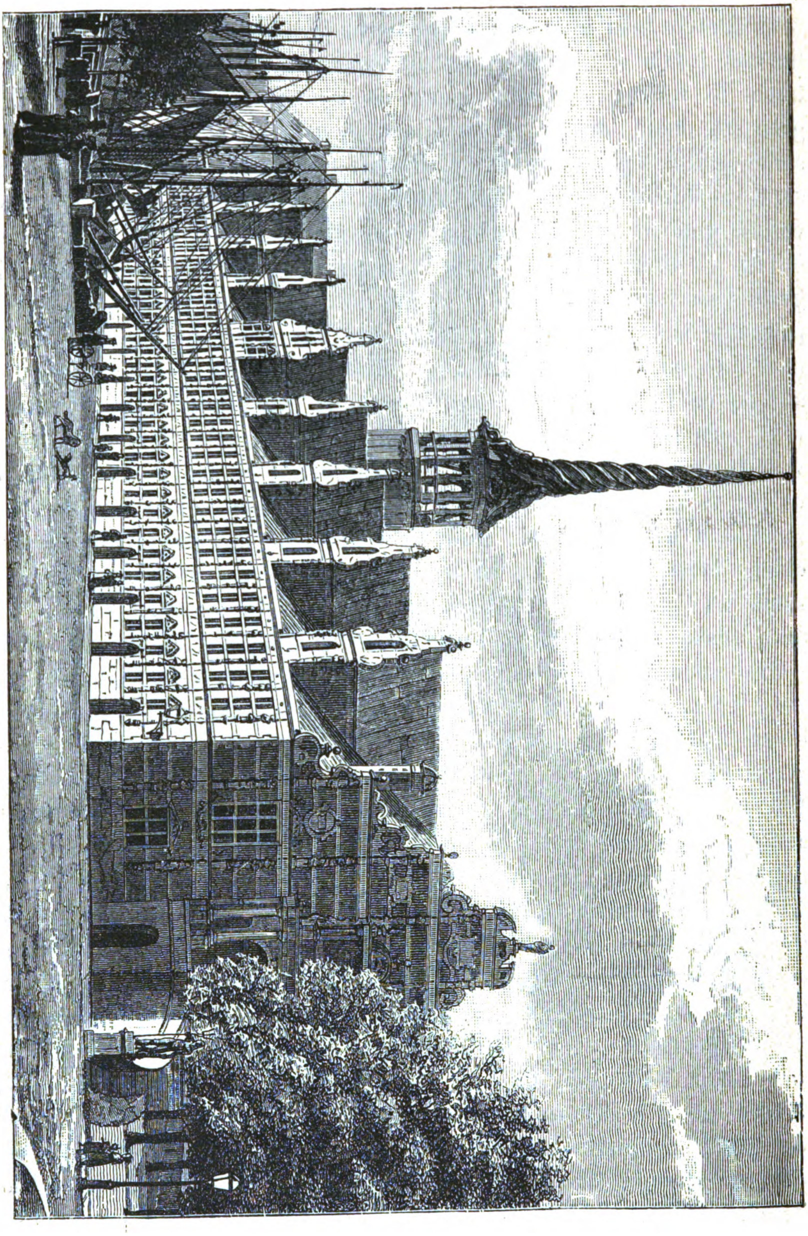

Sl. 20. Burza u Kjöbenhavnu.

Nema sumnje, da je smještaj Kjöbenhavna najviše doprinesao tomu, što je taj grad tako liepo procvao. Neki zemljopisci zgodno poredjuju položaj Kjöbenhavna sa Carigradom. Pogledajmo zemljovid Evrope, pak promotrimo, na koliko je opravdano mnienje zemljopisaca. Oni kažu, da je Carigrad prema tračkomu Bosporu ono, što je

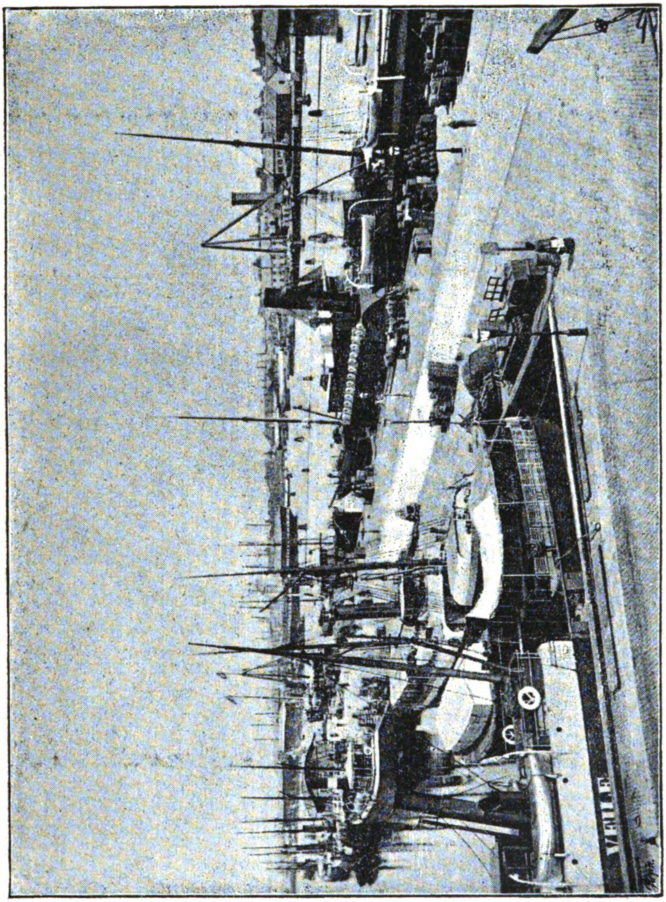

21 Luka u Kjöbenhavnu.

Kjöbenhavn prema danskomu Sundu, jer su zemljopisne prilike na danskom Sundu gotovo iste kao i na tračkomu Bosporu. Ovdje kao i tamo suzila su se mora i suhozemske mase, na obje tačke križaju se i izmjenjuju kopneni i vodeni putovi. Kao što na sjeveru skandi-

navski poluotok tako na jugu poluotok Mala Azija gleda u evropski kontinent, sa kojega se iztiče ondje cimbrički poluotok (Jylland), a ovdje trački Kersones. Baltičko je more sa svojimi vrlo razgranjenimi rukavi i riekami (Odra, Visla, Neva i t. d.) mnogo nalik na kotlinu Crnoga mora sa plitkimi zatokami i velikimi riekami: (Dunav, Dnjepar, Don i t. d.). Nebrojenimi otoci posuto Egejsko more dade se barem donekle porediti sa više stisnutim Kattegatom. Oba ova uzka mora vode u prostrane pomorske kotline: archipelag u Sredozemno more, a Kattegat u Njemačko more. Nadalje se sastaju obje te morske kotline donekle na sličan način sa svjetskim oceanom: Sredozemno more Gibraltarskom cestom, a Njemačko more Kanalom La Manche. Carigrad je procvao na najljepšem pristaništu Bosporskom na „Zlatnom rogu", isto tako i Kjöbenhavn na najljepšoj prirodnoj luci na Sundu, odakle mu i ime potječe.

Kao na Bosporu tako se je i na Sundu razvila znamenita politička vlast: obje su tačke postale središtem jake države i sielom moćnih vladara. Sa Sjaellanda i Kjöbenhavna kao i sa Bospora i Carigrada plovilo se do izokolnih mora i zemalja, koje su naskoro bile svladane i u razno doba sdružene u jednu državu. Ujedno se na obje tačke trgovina jako razvila. Kad je državna vlast na Sundu osobito procvala, kušalo se, da zavlada cielim Baltičkim morem. To je pokušala jednom Hansa, kad je bila vrlo moćna na Sundu. Za istim su ciljem išli Danci sa svojom carinom na Sundu. Upravo take carinske zagrade bijahu uvedene na Bosporu već u rano doba; pa kao što je Hansa na Sundu, tako su kušali Mletčani i Genovežani, da zatvore na Bosporu prolaz svojim suparnikom u trgovini. Kasnije bijaše Pontus pod turskim gospodstvom dugo vremena „mare clausum" (zatvoreno more). „U naše doba gospoduje Rusija nad znamenitijimi riekami Baltičkoga i Crnoga mora. Ovamo idu na Crnome moru Don, Dnjepar, Dnjestar i donekle Dunav, a na Baltičkome moru Neva, Dvina, a donekle Visla i Njemen. Rusija i nehotice mora da upire svoje oči na ona vrata, kojima se otvaraju spomenute hidrografijske linije svjetskomu moru: Carigrad na Bosporu i Kjöbenhavu na Sundu. Sa tih tačaka dade se objeti cieli kontinent evropski."

Sjeverno od Kjöbenhavna prati Sundsku obalu čitav niz mjesta, koja su okružena prijatnimi vrtovi i šumami. Nu željeznica, koja ide do Helsingöra, ne dotiče se tih mjesta, nego skreće prema unutrašnjosti prolazeći priedjeli, koji su svojimi jezeri i šumami kao i kraljevskimi dvorovi na glasu. Tu se napose iztiče čuveni ljetni kraljev-

ski dvorac Frederiksborg. Na najužoj tački Sunda već je više puta spomenuti grad Helsingör. Prije dokinuća sundske carine bijaše taj grad vanredno živahna trgovačka luka, a danas je znatno opustio, te broji samo 9000 žitelja. Nedaleko od Helsingöra je veličanstveni dvor Kronborg, rek bi stražar nad ulazom u Sund (sl. 22.). Sa sjevera prodire mnogimi dragami daleko u Sjaelland veliki i duboki Ise-fjord. Na kraju iztočne drage Ise-fjorda stoji u vrlo prijatnoj okolici Roeskilde, nekoć glavni grad Danske, na glasu poradi svoje veličanstvene stolne crkve s kraljevskom grobnicom. Na obali Velikoga Belta stoji trgovački grad Korsör, podržavajući kao krajnja točka sjaellandske zapadne željeznice živahni promet sa nasuprotnim otokom Fyenom. Korsör je spojen željeznicom sa Kjöbenhavnom; budući da parobrodi iz Korsöra do Kiela plove za 6 sati, to ide preko te luke najkraći promet izmedju priestolnice danske i kopna evropskoga. Na južnoj obali Sjaellanda je stari i ugledni grad Naestved zatim Vordingborg, koji se kao često prebivalište danskih kraljeva mnogo spominje u danskoj ratnoj povjestnici srednjega vieka. Makar da je Vordingborg danas na glavnoj cesti Kjöbenhavn-Berlin, ipak slabo napreduje. U nutrašnjosti otoka Sjaellanda vriedna su spomena mjesta: Slagelse, živahni trgovački gradić i Sorö nekoć na glasu svojim samostanom i akademijom.

Otok je Möen većim brodovom pristupan na riedkih tačkah, s toga se mogao samo jedan spomena vriedan grad razviti, naime Stege na najpristupnijoj sjevero-zapadnoj obali toga otoka. — Otoci Falster i Laaland mogu se donekle jednim kopnom smatrati. Na Falsteru je najznatnije mjesto Nykjöbing na uzkom Guldborgsundu, preko kojega danas dva mosta oba otoka spajaju. Na Laalandu su znatnija mjesta Nakskov i Maribo, ražkrižje kratkih željezničkih pruga. Podalje k iztoku stere se otok Bornholm. Makar da je taj otok dobro napučen, ipak ima većih mjesta jedino na obali. Posebni geologijski sastav toga otoka čini, da se radišni žitelji bave po malo i rudarstvom. Najveći grad Rönne (6000 st.) daleka je obsega, i poradi industrije i mnogih stranaca navlastito ljeti nešto živahniji od drugih danskih gradova. Unutrašnjost Bornholma vrlo je zanimljiva poradi posebnih okruglih crkava, koje su nekoć ujedno i za obranu služile.

U glavnoj skupini danskih otoka spomenut nam je još ponajprije vrlo plodni otok Langeland i otok Aerö, za koji su se dugo otimali Danci i Šlezvižani. Na velikom otoku Fyenu su gradovi go-

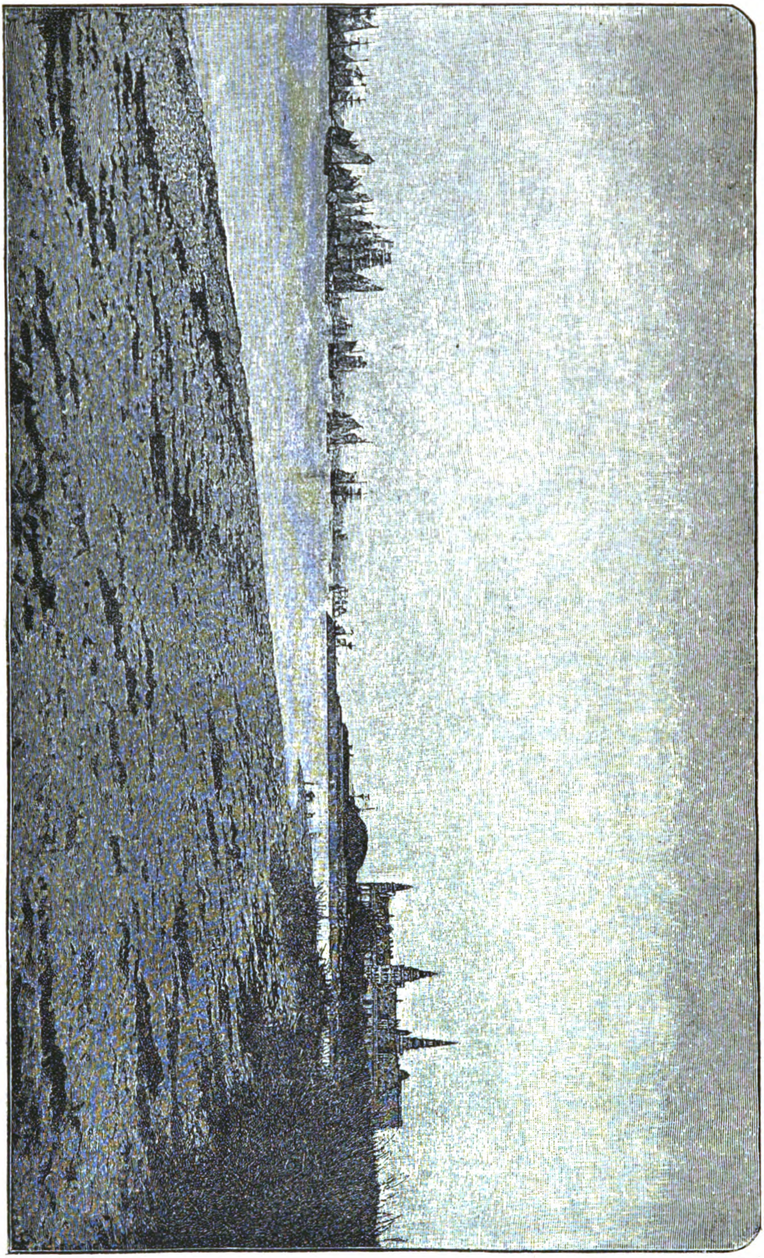

Sl. 22. Sund sa Kronborgom.

tovo tako poredjani kao i na Sjaellandu: unutrašnjih većih gradova nema, makar da je otok pun dvoraca i imanja. Glavni grad na tom otoku a treći u cielom kraljevstvu Odense (22.000 st.) ima na kraju fjorda gotovo isti položaj kao i Roeskilde. Pomorski je promet slab, nu industrija napredna u Odense-u. Nyborg je živahno prevozište za Sjaelland, a Strib, na kraju željezničke pruge, za Jylland. Na razvijenoj južno-zapadnoj i južnoj obali živahna su prevozišta Assens i Svendborg.

Eto nas napokon na Jyllandu. Već smo prije spomenuli, da su žitelji Jyllanda vrlo radljivi i štedljivi. Oni su nadalje polagani, spori, a u razgovoru vrlo obširni. Jyllandac ti ne će nikada brzo i izravno odgovoriti. Pri tom su vrlo izvjedljivi, pak upustiš li se s njima u razgovor, ne ćeš se dočekati kraja. Navlastito je zanimljiv prizor, kad se dva Jyllandca sastanu i pozdravljaju. „Kako je, Petre?“ pitat će jedan, a na to počne drugi hračkati, kašljati i mrnčati: „Kako mi je? Da, da. No, no. Oho. Hm, hm. Tako, tako. E, drago nebo, no dobro mi je, Jakobe!“ Iza toga eto duge stanke. Oba se češu po glavi, poglédaju na nebo, sunce, popravljaju si ovratnik ili pak urede odielo i napokon će Petar: „A kako mi ti živiš, Jakobe?“ Na to opet ovaj razmišljaj, hrači, kašljucaj, izkrivi usta. „Kako mi je, o Bože moj. Da, da. Hm, hm. Tako, tako. O drago vrieme. E hvala liepa, živi se, dobro se živi, Petre“. To je eto početak, a na to će oni tek nastaviti razgovor. Već prvi pogled na zemljovid kaže nam, da se jyllandski gradovi steru većinom na iztočnoj obali i to ponajviše u morskih drăgah. Tu je najveći grad jyllandski Aarhuus (30.000 st.) iza Kjöbenhavna najznamenitiji grad Danske. Aarhuus, kojemu je zametak u duhovnoj zadužbini cara Otona I., stoji na ušću doline, koja vodi u najplodnije područje Jyllandsko. Nadalje prija procvatu, što ima najbolju luku na cieloj iztočnoj obali, zatim što je jednako udaljen od sjevernoga šilja i južne medje i što je u njem stjecište razgranjene željezničke mreže po Jyllandu. Južno od Aarhuusa stere se Horsens, liepo napredan grad, poznat zemljopiscem kao rodno mjesto smjeloga obretnika Beringa. Gradovi Veile i Kolding liepa položaja, poznati su u ratovih izmedju Danske i Njemačke. Na zapadnoj obali Maloga Belta izmedju ova dva grada osnovana je već godine 1650. tvrdjava Fredericia. Danas je taj grad glavno stjecište sviju komunikacija u Danskoj i navlastito vrlo znamenito prevozište za Fyen. K sjeveru od Aarhuusa stoji Randers u malenom fjordu, u koji se izlieva Guden-Aa, najveća rieka Danska (150 km. duga); po tom je Randers prirodna luka za jedan

dio unutrašnjega Jyllanda. Dalje k sjeveru stoji na Liim-fjordu Aalborg (14.000 st.), glavno mjesto sjevernoga Jyllanda, a ujedno jedan od najstarijih i najzanimljivijih danskih gradova, „danski Nürnberg". Sjeverno od Liim-fjorda je Frederikshavn nekoć Fladstrand zvan. Na krajnjem sjeveru Jyllanda je gradić Skagen, koji se jedva brani od zamuljivanja pieskom. Na najsjevernijem šilju Jyllanda je Skagens-Horn (57° 45'), „danski Gibraltar". Ova je tačka za plovitbu vrlo znamenita. Odavle se davaju brodovom, koji ulaze u Kattegat, znamenja o stanju toga mora, odavle se svaki dan brzojavljaju u Kjöbenhavn i London imena prolazećih brodova. Uzmemo li sve spomenute gradove kao iztočne primorske luke, to nam preostaje još zapadno od Randersa Viborg, jedino veće mjesto u unutrašnjem Jyllandu. Ovaj nekadašnji glavni grad Jyllanda stere se zgodno na jezeru, gdje se sastaje više starih drumova, ali malo željezničkih pruga. Zapadnoga Jyllanda ne dotiče se svjetski promet — on je pust te nema većih mjesta. Istina, danas ide nekoliko kilometara od obale udaljena zapadno-jyllandska željeznica, ali ni ta nije dosada podigla onih pustih krajeva. Na toj je željeznici krajnja južna tačka Ribe. Taj nekoć cvatući trgovački grad jako je spao poradi poplava, kuge i ratova. Danskoj pripadaju i dva obližnja sjeverno-frizijska otoka Fanö i Manö.

II.

Danske nuz-zemlje.

Opis Faer-öerskih otoka. — Island: sastav njegova tla; gejziri; podneblje; žitelji.

Danske su nuz-zemlje u Evropi Faeröer (t. j. „ovčji otoci") i Island. Za pravo ne pripadaju ti otoci orografijski ni geologijski k Evropi već k posebnomu atlantskomu otočnomu svietu. Mi ćemo ipak ovdje koju o tih otocih spomenuti poradi toga, što ih drže Danci i što se njihova fauna i flora podudara s evropskom.

Faeröeri sjevero-zapadno od Shetlandskoga otočja zapremaju 1333 □ kilom., a sastavljeni su od 17 napučenih otoka i nekoliko grebena i badova. Od nastavanih otoka najveći su Strömö, Oesterö, Sandö i Suderö. (Izporedi zemljovid Evrope. Knjiga II.) Svojim izgledom, nebrojenimi fjordovi i dragami nalični su na obale norvežke i škotske. Svi su otoci goroviti sa strmenitimi i razdrtimi vrhunci, od kojih ni najviši (915 m.) ne dosežu visine našega Sljemena. Osim nešto malo škriljevca i ugljena sastavljeni su otoci od samoga eruptivnoga kamenja ponajviše basalta. Faeröeri su naime ostatak prostrane vulkanske mase, koja se iza ledenoga doba nije povećala novimi provalami, nasuprot se vanredno promienila erozijom, djelovanjem naime mora, kiše, sniega, magle i zraka. Tamošnje mrke stiene dižu se nenadano iz mora više stotina metara visoko; oko njihovih glavica miču se i miešaju guste magle poput biele koprene oko crnčeva lica. Čitave ure ploviš po tom labirintu zavojitih konala izmedju grebena i tamnih klisura najrazličitijega oblika. I more ti ovdje nekako čudno izgleda. Tople tamne vode Gulf-streama, kojega te površje na ulje opominje, tiskaju se izmedju otoka udarajući o stiene i grebene, strujeći amo tamo, tvoreći virove i vrtloge, tako da more ovdje baš nikada ne miruje. „Kudgod pogledaš, svuda vidiš vrevu života. Iz mora dižu neprestano glave čitavi čopori riba, mnogi maleni kitovi štrcaju vodu na svoja

štrcala pokazujući za redovitih stanka svoje debele crne glave i okrajke svojih ralja. Po površini morskoj neprestano brazde lov loveći nebrojena jata ptica-gnjurica, a isto tako plien hvataju razne vrste galeba i druge ptice-vodarice. Na onižih otočnih obalah sunčaju se nebrojeni tuljani, morske pak ptice odabiru za prebivalište najstrmije stiene i klisure. Iz daleka ti se pričinja mnoga strmenita stiena kao da je sniegom pokrita; kad si se medjutim približio, vidiš, da taj tobožnji snieg u istinu nije ništa drugo nego na stotine hiljada morskih ptica, koje su se ugniezdile u pukotinah i razsjelinah i smjestile se po svih rubovih i kukovih. Kad se taj narod digne, čini se, kano da se oblak odkinuo od stiena, spusti li se pak, rekao bi, gusti je snieg pokrio goru".

Podneblje je na tom otočju doduše oceansko s blagom zimom, ali ipak nepovoljno poradi mnogih kiša i strahovitih zimskih oluja. Ljeto je mutno i tako hladno, da jedva nešto ječma rodi. Nasuprot liepo uspievaju na tih otocih ovce, koje su im i ime dale. Po nekih viestih dolazi tamo na svakoga žitelja 18 ovaca. Riedko žiteljstvo Faeröersko (11.000 st.), srodno Norvežanom, prehranjuje se ovčarstvom, ribarstvom i lovom na ptice. Glavno je mjesto T h o r s h a v n (tačno na 62° sjev. šir.) na iztočnoj strani najvećega otoka Stromsö-a. Danska ne uživa dakako materijalne koristi od tih otoka, ali su joj važna postaja na putu u Island i Grönland.

Mnogo znamenitiji nego Faeröeri je po Dansku s njom sdruženi otok **Island**, koji zaprema 104.785 □ klm. dakle gotovo još jedanput toliki prostor kao Hrvatska, Slavonija i Dalmacija. Island je iza Velike Britanije najveći evropski otok, položajem tik do sjeverne polarnice i bliži Grönlandu nego Evropi. Dakako da za gospodarstvo vriedi samo neznatni dio ogromnoga islandskoga površja, jer vulkanske sile, vječni snieg i led u unutrašnjosti, sante leda, koje morem sa Grönlanda plove, napokon mnogi nepovoljni podnebni pojavi otežčavaju Islandcem život. Promatrajući horizontalnu razgranu toga otoka opazit ćeš namah, kako je vanredno razvijena zapadna obala, gdje se veliki mnogimi fjordovi razdrti poluotok samo 10 klm. širokom prevlakom drži kopna. Južno od toga velikoga poluotoka još su tri manja poluotoka, koje razstavljaju morski zalivi puni malenih otoka. Sjeverna i iztočna obala nije tako jako razvedena a i južna je dosta jednolična. Tu su nagomilane orijaške razvaline; kratke, ali vodom obilne rieke tvore velike delte, a amo tamo opažaš primorskih jezera (laguna) i priesapa. Makar da je Island donekle osamljen i daleko do

kopna evropskoga, ipak je danas već prilično proučen. Za to ima osobitih zasluga Thorvald Thoroddsen, koji je pravi Saussure ili Ramond svoga rodnoga otoka. Uz njega je osobito Keilhack mnogo privriedio za upoznaju Islanda.

Island je gradjen od samoga tamnomanjastoga vulkanskoga kamenja. Od Faeröera razlikuje se navlastito time, što tu nije kao tamo vulkanska djelatnost već prije ledenoga doba ugasnula, nego traje s velikom žestinom i strahotom sve do danas, navlastito u južnom dielu Islanda, gdje su ujedno najviši gorski vrhunci (Öräfa Jökull 1959.). Težko je izbrojiti na Islandu mjesta, na kojih je u povjestničko doba djelovala strahovita vulkanska sila, jer su mnoga vulkanska rigala u unutrašnjih pustinjah, kojim je tlo puno lave, slabo poznata; druga su opet bez sumnje pokrita orijaškimi gromadami leda Vatna Jokülla i drugih ledenjaka. Obično se drži, da je u svem na 30 mjesta bilo vulkanskih provala po jedan i više puta. U 14. i 18. stoljeću pamte najjače provale vulkana na Islandu: Najpoznatiji je vulkan Hekla. „On se diže 1555 m. visoko na ravnici, koju protječu rieka Thjorsa i Hvita. Pristranci su mu pokriti lavom, nešto više je vulkanski piesak, medju kojim imade svuda lave i pepela. Amo tamo pače zeleni se po koji skup trave, a gdjegdje je procvala po koja bilina. U visini oko 1200 m. počinje snieg, koji ti se pričinja crnim. Piesak, pepeo, prah i dim tako su ga prevukli, da ti se cielo područje čini kao sitni ugljen. Ima dakako mjesta, gdje snieg nije izgubio svoje boje, te je posve biel. Nad tim priedjelom eto već katerâ. Tu u pojasu vatre vidiš kako se diže mrka para, na sve strane žuti sumpor i crven ugljen. Iznad kraterâ diže se i najviši dio Hekle, koji danas više nije šilj, već je od iztoka na zapad pol ure širok i dosta ravan spuštajuć se polagano na sve strane. Na okolo ima brežuljaka lave, iz koje suklja dim. Odgrneš li zemlju samo 10 cm. eto vruće lave, a iz većih dubljina diže se para. Sa Hekle je veličanstven vidik na sve strane. Na zapadu i sjevero-zapadu su prostrane zelene livade gorami i brežuljci okružene. Blistave rieke presiecaju ravnice i doline poput srebrnih niti. Daleko na iztoku i sjevero-iztoku vidiš sniežne gore, koje se ljeskaju na suncu kao orijaške i sjajno biele ravnice. Iz jedne doline k sjevero-zapadu odsjajuje se čitav niz jezera. Neki brežuljci i priedjeli puni stare lave posuti su vrieskom, koji u doba cvatnje zaodieva cielu okolicu sjajnim grimiznim ruhom. Površje Hekle kao i sav okoliš sama je crna lava. Na sjevero-zapadu nedaleko od Hekle diže se naglo do 800 m. u vis Bjölberg, stiena vrlo čudna

izgleda. Na jugu dalje u moru po prilici 80 km. izpinju se Westermannovi otoci preko 200 m. visoko, a razpoznavaju se po ogromnih bazaltnih klisurah. Gradova, sela, naselja ne vidiš nigdje na okolo. Magička čistoća zraka i posebni značaj ove vulkanske zemlje čini, da vidik sa Hekle bez sumnje ide medju najdalje i najzanimljivije na čitavom zemaljskom površju".

Poznato je, da vulkani obično mnogo više izbace pepela i kamenja nego lave, nu islandski su vulkani donekle u tom iznimka, jer često izbace neizmjernu množinu lave, a to je razlog, što su tamo prostrani priedjeli posuti lavom. Tako je na pr. na Islandu u prošlom stoljeću iztekla silna množina lave za provale, koja se s nepravom pripisuje vulkanu Skaptar-Jökullu. „Bilo je to 3. lipnja 1783. kad su se poslije jakog potresa pojavili na vulkanu oblaci od pare i dima. Okolica je potamnjela, a kiša puna pepela stade padati. Najveća rieka na otoku, Skapta, stala je nositi veliku množinu vruće zamuljene i guste vode, pune pepela. Na jednom rieka se posuši. Dva dana iza toga sruši se užasna rieka lave u presušeno korito. Za malo se izpunila čitava dolina, u kojoj je rieka tekla, usjanom lavom. Svi se dolovi izpuniše lavom, a odavle stade ona teći u jedno jezero. Lava je vodu iz jezera stranom pretvorila u paru, a stranom opet iztjerala u ravnicu. Za nekoliko dana izpunilo se i jezero lavom, a lava stade odavde dalje teći na dvie strane. Jedan dio ode preko stare lave, a drugi poteče opet koritom rieke dalje hrleć i padajuć u najdivnijih slapovih. U isto vrieme provalila je lava još i na drugom mjestu, te je na daleko opustošila sve dolove i ravnine. Tolika množina lave nije još ni iz kojega vulkana iztekla."

Na Islandu ima nadalje mnogo vrućih vrela, koja sad miruju, sad opet bacaju vrelu vodu visoko u zrak. Ta vrela zovu se gejziri. Glavno je područje gejzira u južno-zapadnom dielu otoka kod Haukadalza u malenoj kotlini. Tu je i veliki gejzir „kralj svih gejzira." „On se diže kao mali brežuljak. Na vrhuncu brežuljka prostrla se okrugla kotlinasta dolina oko 16 metara široka. Usred kotline je okrugao otvor oko 2 metra širok, odkle vrijuća voda u zrak šiba. Od otvora ide ciev u dubljinu do 10 metara. Kada je gejzir miran, onda je kotlina puna čiste i kao more zelene vode, koja mirno kroz postrane pukotine otječe. Poslije kratkoga mira najednom se začuje podzemna tutnjava, voda se stane uznemirivati, a veliki mjehuri vodene pare počnu se dizati i pucati a s njimi poleti onda i ključajuća voda u visinu od nekoliko stopa. Za čas je opet gejzir miran. Ali to ne

traje dugo. Po prilici za sat i pol navali opet tutnjava i bacanje vode kao i prije. Taj se pojav više puta opetuje, dok napokon ne dodje glavna, upravo veličanstvena provala. Voda se digne još više u kotlini. a za nekoliko časaka skoči upravno u vis čitav stup vode do 30 metara visoko. Voda se sva razprši kao najsitniji blistavi prah, a oko vode se komešaju silne pare. Divan je to prizor, u okolici pokrivenoj vječnim sniegom i ogromnimi ledenjaci gledati, kako se ključajuća voda veličanstveno u vis diže. Za prvim stupom poleti drugi, poleti i treći, a svaki je snažniji i viši. Gdjekad voda potrga i kamenje, pa ga u vis ponese. Krasni taj prizor traje nekoliko minuta, a onda izčezne. Kotlina, u kojoj je malo prije bilo puno vode, sada je suha. Na to možeš po njoj hodati, jer se voda duboko natrag u ciev povukla. Polagano počne sada opet voda u cievi rasti. Jedno 5 ili 6 sati poslije velike provale izlije se voda opet u kotlinu, a onda počne stara igra na novo. Svako podrug sata izleti voda, dok napokon ne dodje opet velika provala. Od jedne do druge velike provale prodje obično 6 do 8 dana. I to biva kroz godine i godine, dan na dan. Kod najvećih provala vidjeli su vodu već do 66 metara u vis skakati.

Nekoliko stotina koračaja od velikoga gejzira stoji drugi izvorskočac po imenu strokkr. Taj je izvor postao g. 1784. prigodom potresa. Voda u cievi strokkra neprestano ključa. Najednom se začuje podzemna tutnjava a vodena para poleti strelimice u vis, a kroz paru stane prodirati visok trak vode. Kad je voda do vrhunca došla, razširi se ona kao krošnja u drveta, a vrh joj se razprši u sitan prah. Voda počne padati, ali tek što je do polovice došla, već poleti opet natrag u još veću visinu uz silnu tutnjavu i buku. Iz vodene pare lete na sve strane šikajući traci, pa se razpršuju u sitnu kišu. Čitav taj pojav traje od prilike 15 minuta. Poslije malena odmora počne se ta veličanstvena igra na novo. Osim spomenutih ima još mnogo vrućih vrela. Naše pripoviedanje o Islandu preširoko bi se razvuklo, da izbrojimo i opišemo sve tamošnje prirodne pojave i zanimljivosti. Spomenut ćemo samo, da na Islandu ima fumarola i solfatara, zatim mnogo veličanstvenih pukotina i dolinskih kotlina, koje niesu jedino vulkanskim djelovanjem nastale, već takodjer ulieganjem i previjanjem tla. Navlastito je glasovita pukotina Allmanagjá kod Thingvalla-jezera.

Podneblje je na Islandu prema dalekoj zemljopisnoj širini još dosta povoljno, navlastito u južnom i južno-zapadnom primorju, gdje obala nije nikada smrznuta, jer ju oblieva Gulf-stream. Inače je

podneblje oštro, imenito poradi razmjerno blize iztočno-grönlandske obale, odakle ogromne sante leda sve do Islanda plove. Oluje su česte, pa raznose vulkanski prah i piesak na daleko do Orkneyskoga otočja pače i do skandinavskoga poluotoka. Magle pokrivaju dosta često cieli otok.

Tlo se na Islandu ne da težiti, te ne rodi žitom. Kamen je obrastao ponajviše „islandskom mahovinom“ i lišaji. Šuma nema na otoku, s toga rabi za ogriev treset, pače i osušeno djubre. Mala je pripomoć od drveća, koje doplovi morskimi strujami iz toplije Ame-

Sl. 23. Islandkinje na konju.

rike i od sibirskih rieka. Žitelji se mnogo bave stočarstvom, od kojega imaju sve, što im treba za život. Sob im je od slabe koristi, pače im oštećuje ono malo pašnjaka. Islandci se nadalje mnogo bave ribarstvom navlastito lovom na dorce, nu pri tom im mnogo kvare posao nizozemski, francuzki i englezki ribari, koji i ovamo dolaze u lov. Napokon imaju Islandci veliku korist od lova na ptice, kojih ima ovuda na milijune i to gavaka oko Mücken-jezera, a galebova razne vrste u primorju.

Island su obreli Kelti iz Irske u osmom stoljeću. Naskoro me-

djutim napučiše taj otok doseljenici Normani iz Norvežke. Na to je osobito u 11. i 12. vieku liepo procvala islandska republika. Dok su druge germanske zemlje čamile u neznanju, bili su već Islandci vrlo napredni i obrazovani. Tu su sakupljene stare priče Skandinavaca, u „Eddah" je sačuvana predaja skandinavskoga poganstva. Islandci su u ono doba često hodočastili u Rim, pa su još i danas putopisi islandskih hodočastnika važno vrelo za upoznaju sredovječnih komunikacija po Njemačkoj i Italiji. S unutrašnjih razmirica propade slobodna islandska republika, te se podvrgnu g. 1264. Norvežkoj, a kasnije s njom Danskoj, kojoj i danas pripada. Nu Island ima od god. 1874. svoj posebni ustav. Žitelja se broji na Islandu oko 75.000 dakle samo 0·7 na □ km. Dakako, treba da uvažimo, da je najveći dio otoka nenapučen, jer je tako rekavši samo južna i južnozapadna obala napučena. Pomor je na Islandu velik, ali je i prirast porodom jak. Makar da Islandac svoj pusti otok nada sve ljubi, ipak se neki sele u Kanadu i u sjeverno-američku Uniju. Islandci su i danas vrlo željni pouke i nauke. Knjige su im jedini luksus, što ga poznaju. Makar ne ima po zemlji mnogo škola, nego većinom sami roditelji poučavaju djecu, ipak nema analfabetista. Klopstoka i Homera, prevedene na islandski jezik,

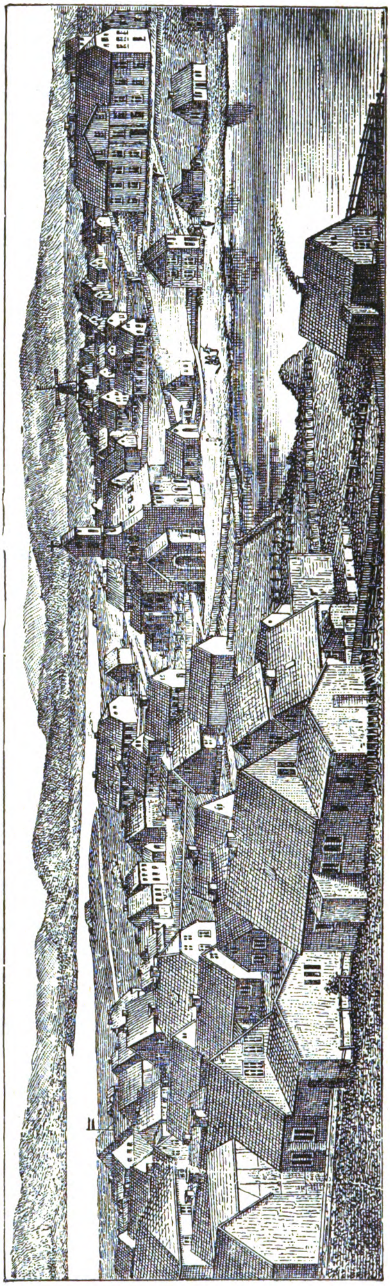
Sl. 24. Reikjavik.

čitaju na Islandu seljaci. Jezik je staro-skandinavski, kojim se još jedino govori na Islandu i na Faeröerih. — Zemlja izvozi izvodke ribarstva i lova (mnogo pahuljica od gavaka), vunu sirovu i preradjenu, zatim konje malene pasmine. — Kako su i žene islandske smjele jahačice, svjedoči nam slika 23. Glavno mjesto na Islandu Reikjavik (t. j. „dimna draga“, preko 3000 st.) prikazuje nam slika 24.; tu je sielo oblasti sa seminarom i gimnazijom; mjesto je zgodna položaja za trgovinu i ribarstvo, kao i za strance, koji odavle ljeti polaze Heklu i veliki gejzir. Reikjavik je ljeti u savezu s Kjöbenhavnom parnjačami.

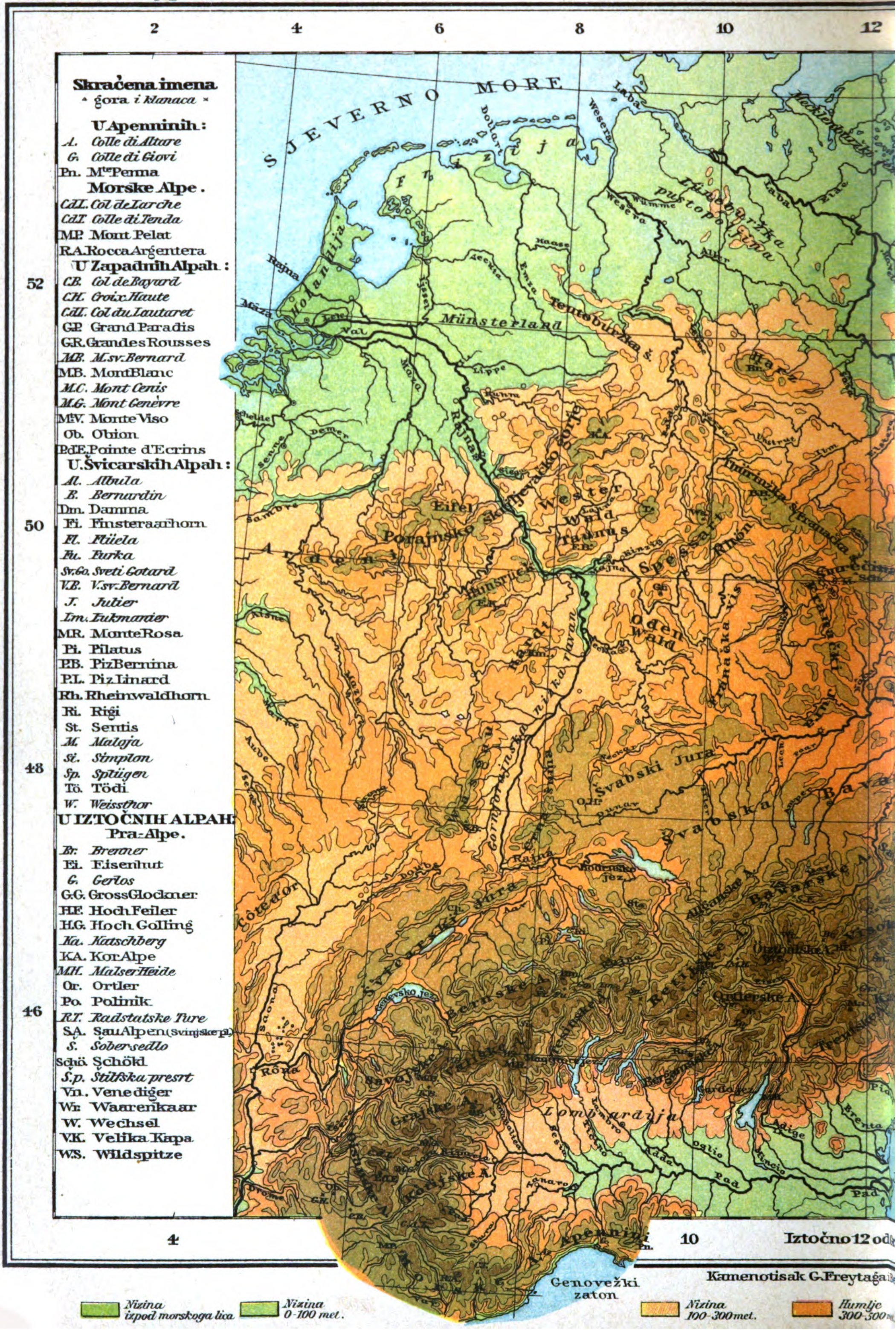
2
4
6
8
10
12
52
50
48
46
Skraćena imena
gora i klanaca
U Apenninih:
A. Colle di Altare
G. Colle di Giovi
Pn. M^te Penna
Morske Alpe.
CdL. Col de Larche
CdT. Colle di Tenda
MP. Mont Pelat
R.A. Rocca Argentera
U Zapadnih Alpah:
CB. Col de Bayard
CH. Croix Haute
CdL. Col du Lautaret
GP. Grand Paradis
GR. Grandes Rousses
MB. M. sv. Bernard
MB. Mont Blanc
MC. Mont Cenis
MG. Mont Genèvre
MtV. Monte Viso
Ob. Obion
PdE. Pointe d'Ecrins
U Švicarskih Alpah:
Al. Albula
B. Bernardin
Dm. Damma
Fi. Finsteraarhorn
Fl. Flüela
Fu. Furka
Sv.Go. Sveti Gotard
V.B. V. sv. Bernard
J. Julier
Lm. Lukmanier
MR. Monte Rosa
Pi. Pilatus
P.B. Piz Bernina
P.L. Piz Linard
Rh. Rheinwaldhorn
Ri. Rigi
St. Sentis
M. Maloja
Si. Simplon
Sp. Splügen
Tö. Tödi
W. Weisstor
U IZTOČNIH ALPAH:
Pra-Alpe.
Br. Brenner
Ei. Eisenhut
G. Gerlos
G.G. Gross Glockner
H.F. Hoch Feiler
H.G. Hoch Golling
Ka. Katschberg
KA. Kor Alpe
MH. Malser Heide
Or. Ortler
Po. Polinik
RT. Radstatske Ture
S.A. Sau Alpen (Svinjske pl.)
S. Sobersedlo
Schö. Schökl
Š.p. Stilfska presrt
Vn. Venediger
Wr. Waarenkaar
W. Wechsel
V.K. Velika Kapa
W.S. Wildspitze
SJEVERNO MORE
Frizija
Holandija
Münsterland
Teutoburžka š.
Lüneburžka pustopoljina
Harz
Eifel
Porajnsko škriljevačko gorje
Wester Wald
Taunus
Spessart
Rhön
Ardeni
Hunsrück
Oden Wald
Haardt
Gornjoreinska nizina
Švabski Jura
Švabska Bavarska
Bodensko jez.
Ženevsko jez.
Bernske A.
Savojske A.
Grajske A.
Kotijske A.
Lombardija
Ötztalske A.
Ortlerske A.
Bavarske A.
Retijske A.
Rajna
Maza
Mozela
Dunav
Pad
Adda
Ticino
Rona
Saona
Genovežki zaton
Apennini
4
10
Iztočno 12 od
Kamenotisak G. Freytaga
Nizina izpod morskoga lica
Nizina 0-100 met.
Nizina 100-300 met.
Humlje 300-500

SREDNJA EVROPA.
(FIZIČNI ZEMLJOVID)
Mjerilo 1:5,000.000.
Zemlj.m.15-1°
Kilom.111⁵-1°
Skraćena imena
gora i klanaca
U Sjevernih Alpah :
Ab. Arlberg
D. Dachstein
F. Auf dem Fern
H. Hochschwab
Ö. Ötscher
Scha. Schaf Berg
SchB. Schnee Berg
Sf. Seefeld
Sr. Semmering
Wa. Watzmann
Z.S. Zug Spitz
U Južnih Alpah :
Ap. Aprica
Gr. Gemärk
Gr. Grintavac
Lju. Ljubelj
Ma. Marmolade
MB. Monte Baldo
Pl. Plecken
Pr. Predil
P. Presanella
Re. Mte Redorta
T. Triglav
To. Tonal
U Kršu :
U. Učka M. Ma. Mte Maggiore
Sn. Snieźnik
V. Velebit
U Juri :
C.N. Crêt de la Neige
Ch. Chasseral
U Njemačkoj :
Ar. Arber
BB. Beer Berg
SB. Belchen Sulzer
Br. Brocken
EK. Erbes Kopf
FB. Feld Berg
Fd. Feld Berg
Gr. Geiers Berg
KA. Kahle Asten Berg
Km. Kalmit
OH. Ob. Hohen Berg
Sch. Schnee Berg
Sn. Snježka
T. Taufstein
Th. Thurm Berg
Ws. Wasser Kuppe
U Češkoj i Šlezkoj :
Pr. Pradjed
Ke. Keilberg
U Ugarskoj :
Pg. Piliška gora
Bb. Babja gora
Dj. Djumbir
Lg. Lisa gora
Po. Poljana
Odra
Varta
Visla
Spreva
Labe
Dunav
Drava
Sava
Mura
Nisa
Lužica
Lužička gora
Krušna gora
Moravska
Mali Karpati
Austrijske Alpe
Štajerske Alpe
Karavanke
Bakonjska šuma
Blatno jez.
Nižidersko jez.
Mletački zaliv
JADRAN MORE
od Greenw.
Visočina 500-1000 met.
Osrednje gorje 1000-2000 met.
Visoko gorje 2000-3000 met.
Snježno gorje 3000-4000 met.
Snježno gorje preko 4000 met.

NJEMAČKA.

I.

Svjetski položaj i obale.

Zgodan smještaj njemačkoga carstva usred Evrope. — Središnji položaj u narodopisnom pogledu. — Dobre i zle strane središnjega položaja. — Kopneni, sredomorski i oceanski momenat njemačkoga tla. — Sjeverno more u obće. — Njemačka obala na Sjevernome moru. — Baltičko more u obće. — Njemačka obala na Baltičkome moru. — Rügen, najveći njemački otok. — Zaključni pogled na položaj i medje Njemačke.

Njemačko carstvo ima vrlo zgodan položaj u s r e d E v r o p e. Ono je smješteno izmedju sredomorskoga jugo-zapada i poluotočnoga, oceanskoga sjevero - zapada i izmedju suhozemskoga, prostranoga iztoka evropskoga. Po tom je svojim zemljopisnim smještajem Njemačka više nego ikoja država evropska upravo odredjena za to, da kano centralna država posreduje izmedju ostalih država. Već prvi pogled na zemljovid Evrope kaže nam, da se sve važnije horizontalne crte, koje pomišljamo preko Evrope povučene, svojom sredinom dotiču Njemačke, pače da se gotovo sve sieku nedaleko Smrečine (^{50} $^{0}/_{30}{}^{0}$), na razmedju južne i sjeverne Njemačke. Crta zapadno-iztočnoga smjera, koja ide uzporedo sa 50. širinskim stupnjem od Bresta do sjeverne obale Kaspijskoga jezera, sieče južnu Njemačku; povučemo li nadalje južno-sjevernim smjerom crtu od južne tačke Sicilije k sjeverno - zapadnim obalam norvežkim, ili pak obje diagonale, i to jednu od južnoga Krima do zapadne Irske smjerom od jugo-iztoka k sjevero-zapadu, a drugu od Lisabona do klanca uralskoga kod Jekaterinburga smjerom od jugo-zapada k sjevero-iztoku, uvjerit ćemo se, da svaka tih crta sredinom svojom presieca centralnu Njemačku. Tu možemo odmah pripomenuti, da je druga spomenutih diagonala „središnja os“ čitave

Evrope, dok prva po prilici razstavlja prostranu, ravnu, suhozemnu sjevero-iztočnu Evropu od uzke, razvijene i gorovite jugo-zapadne Evrope. I s pogledom na evropska mora ima Njemačka središnji položaj. Istina, ona se ne dotiče otvorenoga oceana, ali joj taj nedostatak nadomješta Sjeverno more svojim oceanskim karakterom; na sjeveru pak medji na daleko Baltičkim morem, koje se s punim pravom zove „sredozemno more“ sjeverne Evrope; nadalje Dunav, veličinom druga evropska rieka, pokazuje joj put na jugo-iztok k Crnome moru; napokon Sredozemno more svojim sjevernim rukavom, Jadranskim morem, dosta se približuje južnoj Njemačkoj, kojoj lako prohodne Alpe svojimi mnogimi prielazi ne prieče pristup u sredomorske zemlje. Govoreći dakle o smještaju i medjah Njemačke treba da iztaknemo tri fizikalno-geografijska momenta: suhozemni, oceanski i sredomorski.

Nadalje osobito iztiču zemljopisci i povjestničari, kako njemačko carstvo i u narodopisnom pogledu zahvata osebujni središnji položaj u Evropi. Na medjah eto glavnih plemena evropskih: na iztoku i jugo-iztoku Slaveni, na jugu i jugo-zapadu Romani, a na sjeveru Niemcem srodna germanska plemena. Dok ostale evropske države medjaše samo s pojedinimi državami, dotiče se njemačko carstvo mnogih zemalja. Ovo naime ne medji samo sa slavenskim područjem iztočne Evrope, i sa sudetskimi i alpinskimi zemljami pa sa Francuzkom, Belgijom i Nizozemskom, već ga takodjer spaja i otočni most i Baltičko more sa sjeverom, a prema Velikoj Britaniji otvoraju se široka ušća velikih rieka sa znamenitimi riečnimi lukami. Po tom je posve prirodno, što najkraći prometni drumovi u Evropi izmedju nasuprotnih periferijskih država presiecaju Njemačku. Tako ide jedino kroz Njemačku najkraći put iz Rima u Stockholm, iz Lisabona u Petrograd ili Moskvu, iz Pariza u Budimpeštu, iz Carigrada u London. Središnji položaj Njemačke mora da je tečajem viekova vanredno utjecao na njezin kulturni razvitak. Ne da se ni pomisliti, da ne bi nebrojene izokolne zemlje sad više sad opet manje djelovale na tu središnju državu, kao što je opet nesumnjivo, da je i Njemačka znamenito utjecala na svoje susjede. U istinu svjedoči nam povjestnica, kako se od najstarijih vremena svaki pokret evropski navlastito dojmio središnje njemačke države. Dakako da ima središnji položaj Njemačke svojih dobrih i zlih strana prema tomu, kako je država bila jaka ili slaba. Jaka je Njemačka uviek znamenito utjecala na ostale evropske države, dok je slaba i razrovana Njemačka bila izvrgnuta navalam svojih mnogobrojnih susjeda.

Njemačko carstvo ima izrazite medje i na jugu i na sjeveru; ono se naime prostire izmedju Alpa i mora. Na Alpah vidiš suhozemni momenat njemačkoga tla, a na Baltičkome moru sredomorski, dok se na Sjevernome moru iztiče oceanski momenat. U državah, koje smo do sada promatrali, opažao si već na njihovih obalah dosta jasno obćeniti karakter i raznolikost unutrašnjih suhozemnih predjela. Navlastito kod Velike Britanije, Skandinavije, Danske i Holandije naslućivao si već u primorju njihovu otočnu, dotično poluotočnu narav. Drugačije je to u njemačkom carstvu. Tu obala tako rekavši prikriva unutrašnje tlo plaštem jednoličnosti i ravnice; ona ti samo kaže, kakova je oblika primorje, arhitektonsku pak gradju Njemačke, njezinu plastiku i unutrašnju raznolikost tla ne možeš u primorju ni iz daleka naslućivati. Sve nam to jasno kaže, da je njemačko carstvo po svojih prirodnih prilikah pretežno kontinentska država.

Njemačku obalu razstavlja jyllandski poluotok na dva odjela različite duljine i oblika: zapadni odio umiva Sjeverno more a iztočni Baltičko more. Uočimo ponajprije Sjeverno more, koje već u starom vieku Plinije (23.—79. po Is.) zove „mare Germanicum“, a Ptolemej (u drugom stoljeću po Is.): Γερμανικὸς ὠκεανός. Duljina je Sjevernomu moru od Calaisa do glavine Lindesnäsa 1080 km., a širina izmedju Jyllanda i Englezke 615 km. Najveća mu je dubljina uz njemačke obale jedva 20—30 m., a dalje k sjeveru sve je dublje. Izmedju Shetlandskih otoka i norvežke obale ima u Sjevernome moru 150 m. duboko mjesto „Trichter“ (t. j. lievak) zvano. Uz južnu pa i južno-zapadnu obalu norvežku ide na dnu morskom 300—600 m. duboka dolina, kuda je bez sumnje nekoć tekla velika rieka, kojom su oceanu pritjecale vode sa baltičke ravnice u ono vrieme, dok još nije bilo današnjega Baltičkoga ni Sjevernoga mora. Imenito ima u južnom dielu Sjevernoga mora dubokih uvala („deeps“) sa visokimi prudovi kao što su na pr. Dogger-prudovi. Plima provaljulje dvostrukim smjerom Sjevernomu moru: Kanalom i sa sjevero-zapada kroz spomenuti „Trichter“. Iz Kanala pritječuća plima visoka je do 3 m., ali na to sve više spadne, što se bolje razširilo Sjeverno more; djelovanjem pak plime, što no dolazi od Škotske, raste sve više k sjevero-iztoku Sjevernoga mora. Za zapadnoga sjevero-zapadnoga vjetra plima je njemačkim obalam najpogibeljnija, jer prodire duboko u ušća većih rieka. Plima šikavica, t. j. plima, koju tjera oluja, visoka je oko 6 metara nad običnom razinom morskom. Glavna struja ide u Sjevernome moru uz iztočnu obalu k sjeveru, a uz zapadnu obalu k jugu. Osim toga struji voda u Sje-

verno more iz Kanala i iz Baltičkoga mora. Dok se Sjeverno more i na jugo-zapadu prema Kanalu i na iztoku prema Baltičkome moru sužuje, puklo je k sjeveru kao široko otvoreni zaton Atlantskoga oceana. Ulaz iz oceana u Sjeverno more čini oko 375 km. široka cesta izmedju Shetlandskih otoka i nasuprotne obale norvežke. U unutrašnjem Sjevernome moru ne ima otoka: Helgoland je izmedju svih otoka u tome moru najviše udaljen od obale. Promotrimo sada pobliže njemačku obalu na Sjevernome moru.

Kao što je na našem političkom zemljovidu Njemačke označeno, ide na moru granica izmedju Nizozemske i njemačkoga carstva zapadno od ušća rieke Emse po prilici sredinom zatona Dollarta, tako da je otok Rottum još nizozemski, dok je otok Borkum već njemački. Tamošnju je obalu more tečajem viekova mienjalo i progutalo. Tako je upravo zaliv Dollart, na ušću Emsinu, nastao provalom mora godine 1277. i 1287. Petdeset je selišta tom zgodom propalo, samo je ostao neznatni otočić Nessa sa crkvicom i sa nekoliko kuća. Jade-zaton je takodjer nastao provalom mora u kopno god. 1511., kojom je zgodom more sedam sela progutalo. Provale su morske prolomile tu i jaki lanac suhoga pruda, koji je nekoć od Gris-neza, južno-zapadno od grada Calaisa u Francuzkoj, dosezao do sjevernoga izkrajka jyllandskoga. Na njemačkoj se dakle obali nastavlja ona formacija, koja je počela sa Zuider-jezerom: tu more razara one sipine, koje su nekoć suvisile, a preko njih poplavljuje obližnje primorje. Obala, na taj način nastala, ne izpinje se ni malo iznad mora: ne ima tu sipina ni šuma, obala je većinom posve izravna izuzev proširena ušća glavnih rieka Emse, Wesere, Labe i kraj riečnih ušća zatone Dollarta i Jade. More bi se dapače u tih stranah preko današnje obale razlilo po kopnu, da mu ne prieče veliki nasipi, koje ipak gdjekada prevali za vanrednih plima navlastito šikavica plimnih. Do obale, koja je na zemljovidih označena, seže more jedino za obične plime, dok su za osjeke i uzki predjeli uz obalu suhi. To su gazovi, dva puta na dan suhi a dva puta pod morem. Ovamo vidiš po gazovih pješčanih i ljušturnih greda, onamo pak finu muljevinu, a na nekih mjestih gotovo poput kamena tvrdu glinenu masu. K tomu motriš nebrojene vijugaste, duboko izprane žljebove, kojimi otječe k moru od plime zaostala voda. Kad se za osjeke more povuče, gazovi su pusti, mrtvi; ali za koji čas zatim razvije se tu bujni životinjski život sve do nove plime: na tisuće galeba, vivaka, morskih lastavica i drugih vodenih životinja vrebaju za plienom, za hranom: racima i ribama.

Uzporedno s iztočno-frizijskom obalom, a od nje jedan do dva sata daleko, stere se čitav niz otoka: Borkum, Juist, Norderney, Baltrum, Langeoog, Spickeroog, Wangeroog i nešto podalje Neuwerk. Ovi su otoci ostatci nekadašnjih suhozemnih sipina, pa su stoga izuzev ono nešto polojne zemlje na Borkumu, sastavljeni od pieska i pješčanih sipina: tu ne vidiš drveća, a na nekih mjestih nema traga nikakvomu rašću. Najveći je otok Borkum, a najpoznatiji Norderney. Na obali od ušća Labe do ušća Eidere razorene su sipine; isto tako ne ima sipina na zapadnoj obali Schleswiga; nasuprot ima još na otocih Amrumu, Syltu i Römu ostataka sipinskih. Ostali sjeverno-frizijski otoci ostatci su polojne zemlje, što no se stere iza sipina; najmanje medju njimi tako zvane „Hallige“ poplavljuju zimske plime sve više ih smanjujući. Od današnjih 16 „Halliga“ gotovo svi su preostatci razorenoga otoka Nordstranda, koji je još g. 1634. obstojao. Jedini otok Helgoland podaleko od obale naprotiv ušću Labinu ne spada medju sipinske otoke. On je nastao dizanjem podmorskoga tla a gradjen je od crvene ilovače. Prvobitno bijaše taj otok mnogo veći a sastojaše od visoke stiene, pred kojom se sterala prostrana ravnica. Kasnije je more progutalo većim dielom ravnicu, a ostatak razstavilo dubokim morskim rukavom od stiene, na kojoj je danas ono malo žitelja stisnuto. Taj otok vireći iz mora poput visokoga svjetionika bijaše do nedavna u ruku Englezom, a danas je njemački.

Sve, što smo dosele spomenuli o njemačkoj obali na Sjevernome moru, jasno nam kaže, da je ona od najstrahovitijih i najpogibeljnijih obala evropskih. Dakako da je uza sve to njemačka obala svojim obiljem otoka već rano mamila žitelje na more. Žitelji nadjoše na tih pustih pješčanih otocih samo stan i zaklonište, a more im bijaše jedini izvor hrane i privrede. To je i razlog, što su Frižani, koji njemačku obalu nastavaju, već rano postali vrlo smjeli mornari.

Iztočno od poluotoka Jyllanda umiva njemačku obalu Baltičko more. Ovo se stere od južnoga jugo-zapada k sjevero-iztoku. Prostrana kotlina Baltičkoga mora u svom je sjevernom dielu rašljasta, a duga je od Maloga Belta do drage Kronstadtske 1350 km. Širina se mienja izmedju 675 i 38—75 km. Baltičko je more izrazito sredozemno more. Dubljina mu je ponajviše manja nego nekih alpskih jezera. Valovi su na tome moru poradi uzkoga unutrašnjega smještaja kratki, vjetrovi žestoki i opasni, a brodarenje vrlo pogibeljno. Mnogobrojni dosta veliki pritoci i česte jake oborine, pa što je to more u slaboj svezi s otvorenim oceanom, sve to čini, da mu voda ima 2%

manje soli nego ocean. K tomu sadržaj soli, a po tom i specifična težina morske vode u Baltičkome moru nije stalna, već se mienja prema izvanjskim utjecajem: najmanja je mjeseca travnja, a najveća

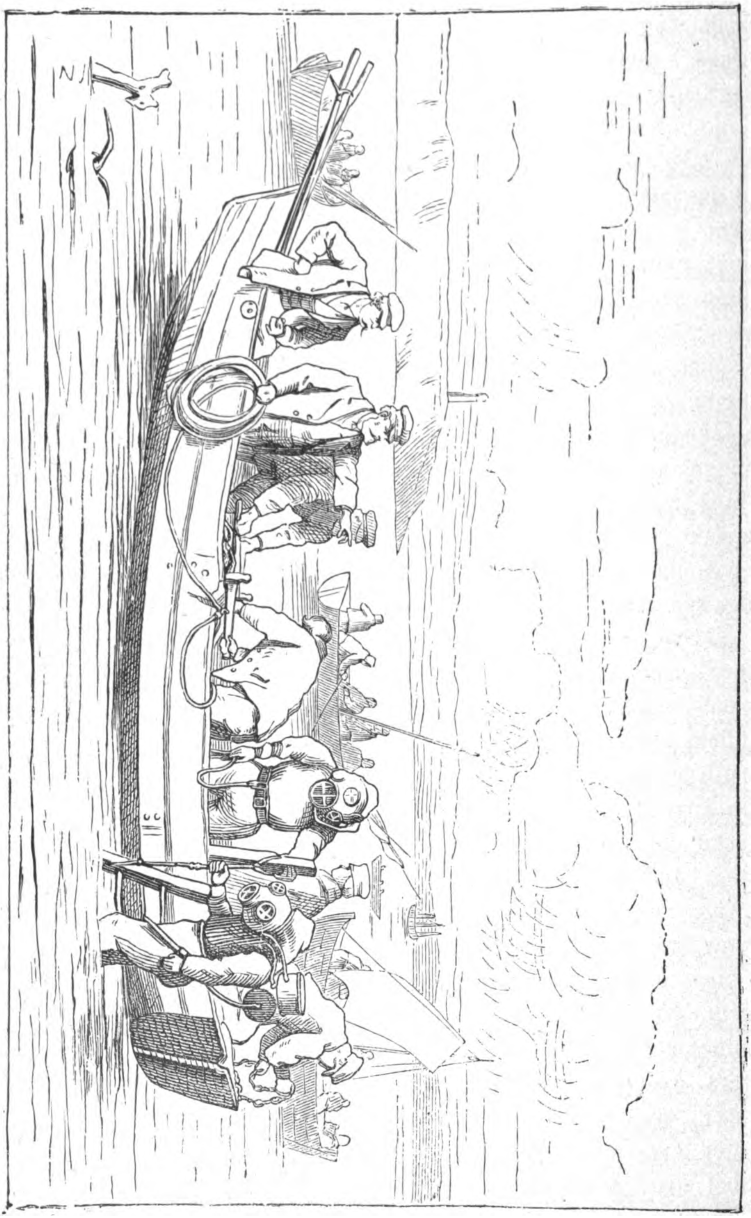

Sl. 25. Ronci vade jantar.

od srpnja do rujna. Poradi maloga sadržaja soli smrzava se razmjerno lako to more. Već polovicom mjeseca prosinca ima na sjevernih obalah Baltičkoga mora mnogo leda, koji se zatim brzo širi po uzkih zalivih i konalih sprečavajući po više mjeseci plovitbu izmedju pojedinih luka. Poznato je, da se godine 1323., 1459. i 1709. smrzlo Baltičko more tako, da se pješke i na saonicah kao po drumu obćilo izmedju danske, švedske i njemačke obale. Boja je Baltičkomu moru mnogo svjetlija nego oceanu, a toplota morske vode s proljeća je i ljeti poradi otapljanja leda nizka, osobito u sjevernih i iztočnih zatonih i dragah. Dugo se mislilo, da na Baltičkome moru nema osjeke i plime, nu tomu nije tako, kao što novija opažanja svjedoče; jedino je dokazano, da su morska doba posve neznatna na tome moru, porediš li ih sa morskimi dobami na njemačkoj ili pače na englezkoj obali.

Njemačka obala na Baltičkome moru u obće je nešto viša od obale na Sjevernome moru. K tomu je ona obala bolje razvita i zarasla rašćem, ima manje otoka, a iztiče se svojimi osebujnimi zatokami. Navlastito je vrlo zanimljiv onaj dio obale, što ide od Danske medje južno od Koldinga sve do Lübecka. Duboko u zemlju prodirući mnogostručno razcjepkani i zavojiti morski rukavi („förden“) razstavljaju obalu na nebrojene poluotoke. Sad je obala položita k moru, sad opet izbija strmenito gorski čunj uz obalu; ovamo vidiš u primorju šume, osobito bukove, onamo opet livade i polja, a ima i puste zemlje. Sve to podaje iztočnoj obali Schleswig-Holsteina osobiti čar, pa te donekle opominje na skandinavske i englezko-škotske fjordove. Otoci Aarö, Alsen i Fehmarn, koje morska tiesna od obale razstavljaju, brežuljasti su, zarasli bujnim drvećem pa imaju dobrih luka. Svi ti otoci razkidoše se od kopna time, što se suha zemlja uleknula. Dalje k iztoku od Lübecka do Memela obala je na Baltičkome moru, izuzev neke tačke kao na pr. otoke Rügen (Rujana) Usedom i Wollin, jednolična i manje zanimljiva. Istina, amo tamo kao na pr. na Mecklenburžkoj obali (glasoviti Heiligendamm kod Dobberana) ili na Pruskoj obali iztočno od Pilave ima brežuljaka i uzvisitosti od diluvijalnoga kršja, od granita, bazalta i živca. Obala je pruska od vajkada na glasu obiljem jantara, koji vade iz mora ronci, kao što nam slika 25. prikazuje. Na drugih opet mjestih prate obalu sipine sitnoga pieska. Ove tvore osamljene brežuljke ili čitav niz uzporednih kosa, te su sad posve gole bez rašća, sad ih pak pokriva riedka trava ili su pak zarasle borići ili zoblju (slika 26.). Golim sipinam mienja vjetar neprestano oblik; navlastito se u Pruskoj često već opažalo, kako

Sl. 26. Sipine na njemačkoj obali.

su sipine napredujući od obale k unutrašnjoj zemlji zasule polja, livade, pače kuće i sela. U daljini čine se na obzoru sipine kao sjajne biele crte, a s bliza su posve jednolične i melankolična izgleda. Redovito su visoke od 3—18 metara, a samo riedke se dižu do 40 metara visine; po tom znamenito zaostaju svojom visinom iza jyllandskih i nizozemskih sipina. (Izporedi knjigu II. str. 197.) U Mecklenburgu, Pomoranskoj i Pruskoj seže na nekih tačkah bjelogorica do mora. Osebujnosti su njemačke obale na Baltičkome moru zatoke. Obično se spominju tri najveće zatoke: na ušću Odre pomoranska, na ušću Visle frižka, a na ušću Memela kurska zatoka; no uzmeš li na zemljovidu u nešto većem mjerilu promatrati obalu njemačku, opazit ćeš navlastito na pomoranskoj obali nebrojene manje zatoke. Na zemljovidu nam se zatoke pričinjaju kao obalna jezera, u koja utječu rieke; od pukloga su mora zagradjena ta jezera otocima i priespovima (slika 27.). Tu je zagradu stvorilo more navaljujući prudni piesak i rieke noseći taloga svojega. Voda je u zatokah sladka, a po tom se i razlikuju od južno-francuzkih „etangs“ i južno-ruskih limana, kojim inače svojim izgledom posve naliče.

Pošto smo opisali Baltičko more, spomenimo sada nekoliko rieči o najvećem otoku njemačkom Rügenu (967 □ km.) poradi njegove osebujne gradje. Taj je otok sastavljen od kredine jezgre, od koje su se na sve strane pružili poluotoci raznolike veličine i oblika, a prate ih mnogi otočići. Po tom ima otok vrlo zapleten oblik. Rügenske su obale sa zapada i juga ravne i pjeskovite, a na sjeveru i sjeveru-iztoku visoke, strmenite, razderane kredne stiene, od kojih nas Arkona (54 m.) i Stubbenkammer (122 m.) opominje na Klint na otoku Möenu, kao što nam svjedoči slika 28. Rügensko je tlo samo na nekih mjestih ravno, inače je većinom valovito i brežuljasto, a na nekih tačkah pače dosta visoko nad izokolnim morem, kao na pr. u okolici Bergena u šumovitom Granitzu i Jasmundu nedaleko Arkone. K tomu je tlo većinom vrlo plodno; prekrasne šume, obilno natopljena polja, tmasta šumska jezera ugodno se doimlju svakoga stranca. Dakako da mjestimice liep vidik usred polja, šuma i livada kvare pješčare ili pak kršje po neplodnih pustoselinah, na kojih ima u obilju zabludjeloga kamenja.

Izporedimo li još pri koncu primorje Baltičkoga mora s obalami Sjevernoga mora, treba da osobito uvažimo, kako u Baltičkom primorju poradi neznatnih morskih doba nema polojne zemlje kao u primorju Sjevernoga mora. S toga su njemačke obale Baltičkoga mora u obće

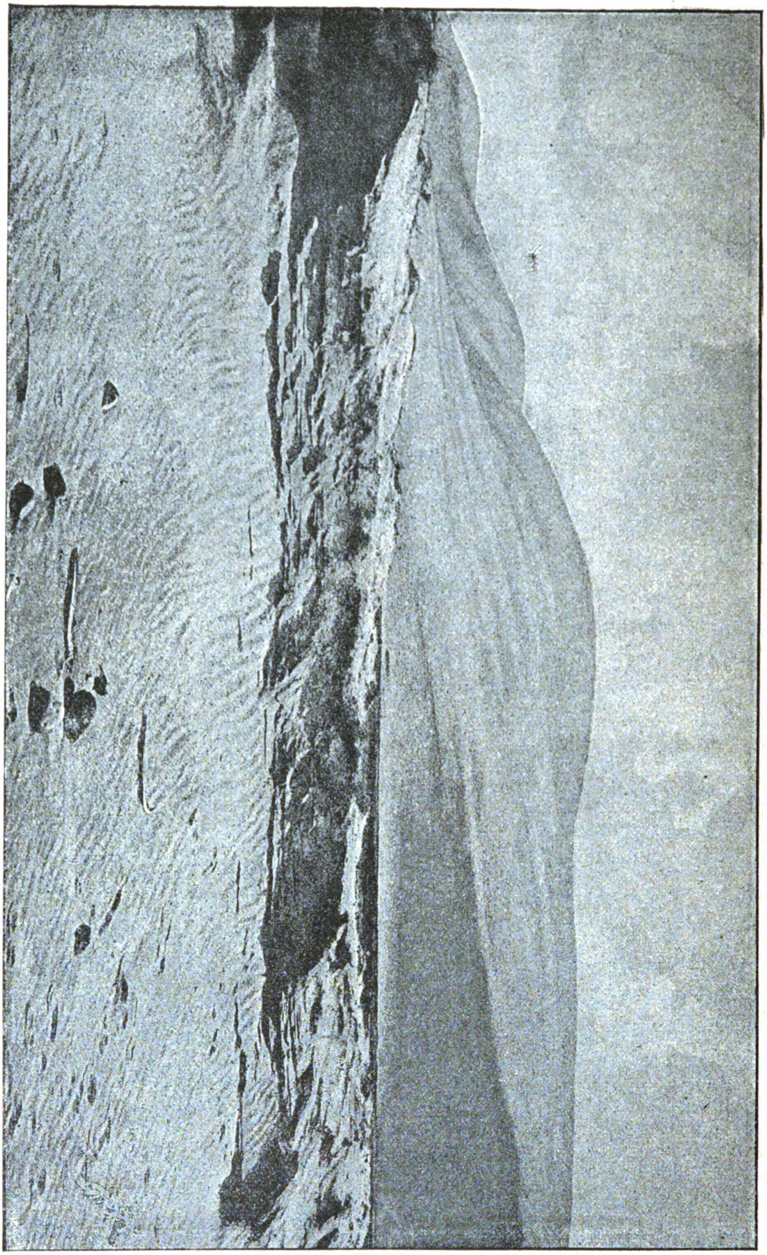

Sl. 27. Sipine na priespovih.

slabije napučene nego na Sjevernome moru. Nadalje je primorje Sjevernoga mora mnogo bliže središtu svjetskoga prometa i glavnomu pomorskomu drumu. K tomu imaju luke Sjevernoga mora u pokrajinah zapadne Njemačke, Saske pa i Češke zaledje mnogo bogatije industrijskimi proizvodi nego luke Baltičke. Napokon se i same ruske pokrajine, koje su od prirode upućene na baltičke luke, poradi visokih ruskih carina upravo odbijaju od tih luka. Sve to, što smo spomenuli, jest razlogom, da su njemačke luke na Sjevernome moru naprednije i mnogo znamenitije od lukâ na Baltičkome moru.

Zaključujući poglavlje o položaju i medjah Njemačke bacimo još jedan pogled na tu državu. Široka osnovica njemačkoga carstva je na sjeveru, na obalah Sjevernoga i Baltičkoga mora, na koja se oslanja svojim sjevernim nizozemljem. Najzapadniji doduše ogranak toga nizozemlja, važno područje doljne Rajne kod ušća, ima u svojih ruku strana država (Nizozemska); nu zato opet zahvata Njemačka na iztoku na Baltičkome moru zemlje, koje su već preko medja srednje Evrope, a u naše doba potisnula se na sjever na cimbričkom poluotoku do one tačke, gdje tvore danski otoci tako rekavši kopneni most izmedju srednje i sjeverne Evrope. Njemačkomu carstvu pripada nadalje gotovo čitavi pojas srednjega evropskoga pogorja izuzev sjevero-zapadni rub, koji prelazi u Belgiju; k tomu zaprema gotovo cielo južno-zapadno njemačko zavalje; napokon mu pripadaju oni dielovi Alpskoga predzemlja, koje se oslanja o spomenuto zavalje, a od Alpa zahvata od prilike, koliko treba, da se Alpsko predzemlje s juga gorskim zidom zagradi.

Po tom zapremaju sjevernu medju njemačkoga carstva oba sjeverna unutrašnja mora i najuži dio poluotoka, koji ta mora razstavlja. Iztočna medja prema Rusiji ide u spodobi velikoga luka poprieko sjevernoga nizozemlja i to tako, da se od Baltičkih zemalja povlači s početka k zapadu, a zatim ide opet k iztoku na krajnjem rubu njemačkoga pogorja, gdje se dotiču Njemačka, Rusija i Austro-Ugarska. Nadalje ide medja (prema našoj monarkiji) gotovo najvišimi dielovi češke gorovine i izravno preko Alpskoga predzemlja. Južnu medju čine (prema našoj monarkiji) njemačke vapnene Alpe, rieka Rajna (prema Švicarskoj) i južni rub južno-zapadnoga njemačkoga zavalja; zapadna ograda spomenutoga zavalja čini s početka zapadnu medju (prema Francuzkoj), koja ide zatim izravno od juga k sjeveru preko najzapadnijih ogranaka osrednjega pogorja (prema Belgiji) i doljno-njemačkoga nizozemlja (prema Nizozemskoj). Ovako omedjeni

prostor njemačkoga carstva zaprema oko 545.000 □ km. Suhozemna je medja duga 5205 km., a pomorska 2470 km., tako da se prema tomu kopnena medja prema pomorskoj odnosi od prilike kao 2 : 1.

Njemačka je dakle više kopnena država i po svojih unutrašnjih

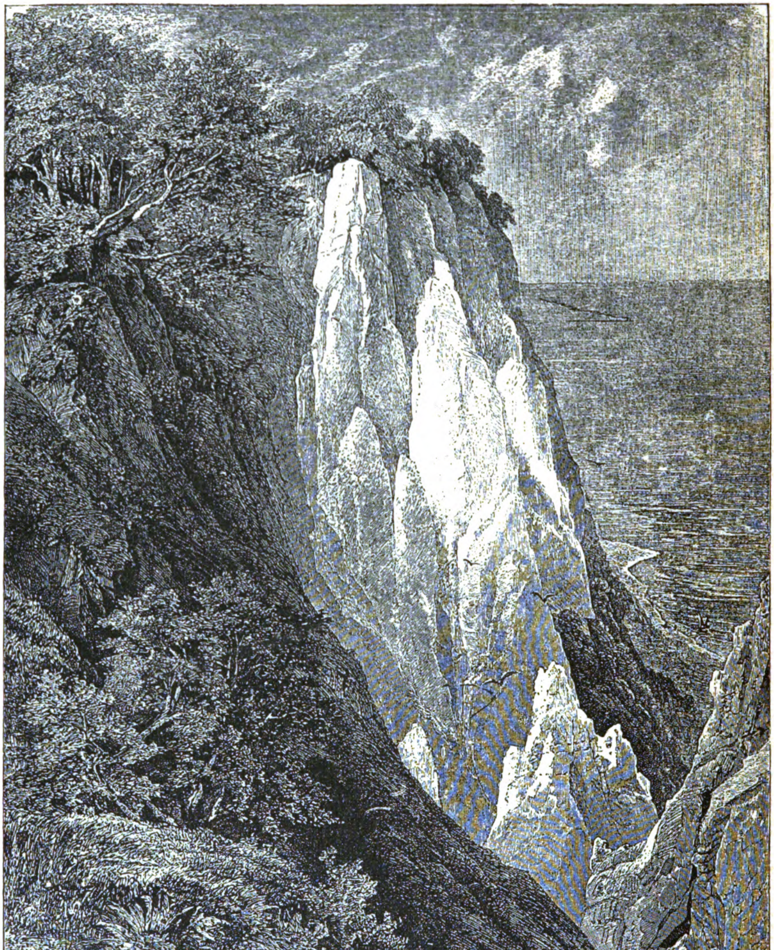

Sl. 28. Stubbenkammer na otoku Rujani.

morih upućena na suhozemnu središnju Evropu. O tom je uvjeren i narod njemački, kao što nam svjedoče njegove rečenice: „Hvali more, al ostani na kraju“, ili ona: „Da postaneš naglo prosjakom, treba samo

da trguješ na moru.“ Baltičko more mal da nije zatvoreno unutrašnje more i svojimi prirodnimi prilikami, kao što smo ih spomenuli, upravo neprijatno plovitbi. Sjeverno je more takodjer u mnogom pogledu unutrašnje more; nijedan dio oceana nije tako sakriven i zemljami zatvoren. S najznamenitijim po trgovinu dielom oceanskim spojeno je Sjeverno more uzkom cestom, koja je u ruku stranim državam, a uz to pogibeljna za plovitbu. U obće je veoma burno čitavo Sjeverno more (odatle „Nordsee-Mordsee“). Da je uza sve to Hansa u srednjem vieku procvala kao pomorska vlast, razlogom je, što je ondašnji svjetski položaj Sjevernoga mora bio posve drugojačiji. Svjetski promet nije tada išao još oceanom — Amerika nije bila obretena. Kasnije je spala Hansa, a podigla se Nizozemska, zatim Englezka, koja ima od prirode sve uvjete, da bude jakom pomorskom državom. I u Njemačkoj je doduše „veliki izbornik“ liep uspjeh polučio na primorju pomoranskom i pruskom, ali kada je početkom ovoga stoljeća Njemačka duboko spala, sve više su se otudjili Niemci „slanoj vodi“. Nu odkada je u naše vrieme Njemačkoj pripala pokrajina Schleswig-Holstein, a navlastito kad je nastalo novo njemačko carstvo, opet se Njemačka vanredno upire, da se što više ojača na moru.

II.

Visinska razgrana.

Raspored visinske razgrane. — Alpsko predzemlje i njemačke Alpe. — Južno-zapadno njemačko zavalje: a) Gornjo-rajnska nizka ravan; b) zapadne ograde s lotharingijskom stupnjevinom; c) iztočna ograda; d) Švabsko-franačka stupnjevina. — Osrednje pogorje: a) Porajnsko-škriljevačko gorje; b) Hessensko pobrdje i humlje; c) Thüringija s okrajnimi gorami; d) Subhercinsko humlje. — Sjeverno-njemačko nizozemlje: a) Baltička izbrežina; b) pojas velikih dolina; c) južna medjašna izbrežina; d) pojas cretišta.

Makar da je središte i težište njemačkoga carstva na sjeveru, a središnji njegovi dielovi najstarije tlo srednje Evrope, ipak nam se čini najzgodnije, da počnemo s juga promatrati pojedine česti njemačkoga tla. Razlog je tomu ovaj. Na jugu Njemačke izpinju se najviše tačke čitavog carstva, odavle teku glavne rieke. Nadalje se upravo s juga, dakako s malim prekinućem, što je upravo značajno po visinsku razgranu središnje Evrope, ostrmljulje tlo njemačko na sjever k moru ponirući tako rekavši polagano pod razinu mora. Mi ćemo dakle na tom putu od juga k sjeveru najprije promatrati Alpsko predzemlje s njemačkimi Alpami, zatim južno-zapadno njemačko zavalje, na koje se na dalje oslanja osrednje njemačko pogorje i napokon sjeverno-njemačko nizozemlje.

1. **Alpsko predzemlje i njemačke Alpe:**

a) Alpsko se predzemlje ističe geografijski i geologijski kao posebno područje njemačkoga tla. Ono se prostire izmedju Alpa i Dunava od Bodenskoga jezera do Salzache i Inna, a visoko je poprieko 500—650 m. Na jugu ga omedjuju alpske kose rogljastih vrhunaca; na sjeveru je okruženo koje brežuljcima švabske i franačke Jure, koje pak Bavarskom i Češkom šumom; na zapadu se drži visoke švicarske ravnice, a na iztoku prelazi u Austrijsko humlje. Alpsko predzemlje nije u cielosti horizontalna već položita visoka ravan, koja se od Dunava na jug k alpskomu rubu izpinje do

200 m. a mjestimice i više. Nu motriš li ovo predzemlje sa visova švabske Jure ili sa vrhunca Bavarske šume, pričinja ti se na horizontu gotovo podpunom ravnicom, nad kojom vidiš za vedra dana u daljini sniežne alpske vrhunce. S punim se dakle pravom zove Alpsko predzemlje gornjo-njemačka ili švabsko-bavarska visoka ravnica. Samo na jugu, u blizini Alpa, opažaš valovito humlje i neke više tačke, kao na pr. glasoviti „bavarski Rigi“ goru Peissenberg (989 m.). Tu stoji na vrhu već preko 300 godina zavjetna crkva sa nekoliko kuća na okolo. „Vidik je s Peissenberga u istinu veličanstven; osobito je s proljeća i u jesen za južnih vjetrova zrak tako rekavši proziran kao u Italiji, a sniežne se piramide na sunčanom sjaju prekrasno blistaju. Pred sobom vidiš čitav vienac Alpa od Säntisa do Watzmanna, u sredini Gross-Glockner, koji kano da ti se iz daleke Koruške svojim blistanjem smieši. Preko nepregledne visoke ravnice eto modrih grbina švabske Jure i šumovitih visova Češke šume. U prijatnoj daljini dižu se visoko poput medjaša „Gospini tornjevi“ u Münchenu, tornjevi stolne crkve freisinžke i crkve sv. Ulrika u Augsburgu“.

Alpsko je predzemlje sa svojimi susjedi, švicarskom visokom ravnicom i austrijskim humljem, u uzkom doticaju. Na zapadu naime suvisi hidrografijski sa švicarskom visokom ravnicom, dok pošilja svoje vode na iztok k austrijskomu humlju. Glavno naime razvodje izmedju Rajne i Dunava ide poprieko Alpskoga predzemlja, s kojega pritječe ipak najviše vodâ Dunavu, poradi čega neki i zovu ovo predzemlje podunavskom visokom ravnicom. Alpski pritoci Dunava (Illera, Lech, Izara) imadu na Alpskom predzemlju ponajviše jak opad, a teku dubokim koritom po tlu, koje je, kao i sjeverno-njemačko nizozemlje, puno zabljudjeloga kamenja. Sve vrste kamenja, od kojega su gradjene susjedne Alpe, naplavljene su po predzemlju. Jedino su slojevi sivoga molasnoga pješčenjaka izpremiešani glinenimi naslagami, ili su pak izprekidani naplavinami rieka, jezera pa baruštinami i cretišti, koja zovu u Bavarskoj „riede“ ili „möser“. Cretišta i baruštine prate na dalekih prostorih veće rieke, te su većinom puste, gole i neprijatne. Neke su prokopi pretvorene u plodnu zemlju, ali ima i takih (na pr. kod Donauwörtha, Ingolstadta, ili pak Erdinger-moos izmedju Münchena i Freisinga i t. d.), koje su još u prvobitnom svom stanju, pak okužuju zrak svojom izparom. Preostalo tlo, južno od Dunava, dosta je plodno, a pojedini priedjeli kao na pr. izmedju Regensburga i Straubinga tako su plodni, da se broje u žitnice njemačkoga carstva. Alpsko predzemlje, najveća visoka ravan Njemačke i ciele srednje i sjeverne Evrope, naliči

svojim ravnim tlom svakako medju svimi predjeli njemačkimi najviše primorskim razitim krajevom na Sjevernom i Baltičkome moru. Jedino na jugu neposredno pod alpskimi stienami prostire se uzki rub valovitoga humlja, koje krase mnoga jezera. Osobito se iztiču Ammersko, Würmsko ili Starnberžko jezero i široko Chiemsko jezero, koje neki zovu „bavarskim morem" makar da je samo 79 m. duboko. Navlastito ima oko Starnberžkoga jezera više prekrasnih vila, s kojih je veličanstven vidik na Alpe.

Budući da je Alpsko predzemlje visoka ravan i to sa sjevera otvorena a s juga zatvorena Alpami, ima poprieko oporu klimu. Poradi razmjerno slabe plodnosti i žiteljstvo je dosta riedko. Po svem tom bilo bi ovo predzemlje pusto i bez pravoga života, da nije svojim zemljopisnim položajem postalo glavnim prometnim drumom južno-iztočne Njemačke. Sterući se naime na podnožju najvećega evropskoga gorja Alpsko je predzemlje stjecište za one, koji idu sa sjevera na jug preko Alpa i obratno. K tomu ide ovuda na sjevernoj podini Alpa od vajkada prometni drum od zapadne k iztočnoj Evropi i obratno. Povjestnica nam pruža za to mnogo primjera. Ovuda se tiskahu narodi od iztoka k zapadu za velike seobe naroda na početku srednjega vieka. Provale Hunna pod Attilom, seobe nekih germanskih plemena i navalne vojne Magjara u 10. stoljeću kretahu se Alpskim predzemljem. Kasnije, kad je Njemačka bila oslabila, prodirahu tim predzemljem francuzke vojske na iztok. Tu su se bile odlučne bitke tečajem viekova navlastito koncem 18. i 19. stoljeća. Kako su prometni putovi na Alpskom predzemlju utjecali na razvitak tamošnjih gradova, promatrat ćemo kod mjestopisa Bavarske.

b) Njemačke Alpe (sl. 29.) daleko zaostaju svojim prostranstvom, visinom i svojimi oblici za Alpami ostalih država (Austro-Ugarske, Švicarske, Francuzke i Italije). Crta, koju pomišljamo od Lindave preko Füssena k Reichenhallu, označuje nam u glavnom južnu medju njemačkih Alpa. Preko te crte prodiru tri roglja njemačkih Alpa u Austro-Ugarsku, i to gorje u okolišu gornje Illere, zatim gromada Zugspitz i gorovina Watzmann sa Kraljevskim jezerom. Njemačke Alpe spadaju u sjeverne vapnene Alpe, pa im manjkaju obilježja pravih planina, naime nepregledne poljane vječnoga sniega i pravi plazuri. Diele se na Allgauske Alpe, izmedju Bodenskoga jezera i Lecha, Bavarske Alpe, izmedju Lecha i razdolja Innova; k tomu pripada Njemačkoj jedan dio Salzburžkih Alpa, koje idu od razdolja Innova do Salzache.

Sl. 29. Njemačke vapnene Alpe.

U Allgauskih Alpah, koje u svem naliče na susjedne vorarlberžke Alpe, izpinje se vrh Mädele do 2650 m. Bavarske su Alpe uzor paralelnih gorskih kosa, koje, stojeći jedna do druge, naliče na okamenjene valove uzburkanoga mora. Tu ima čitava mreža uzdužnih i popriečnih dolina, koje su spojene nebrojenimi, dosta nizkimi sedli. Ova su tim važnija, jer se južno od njih otvoraju već na tirolskom tlu Reschenscheidek i Brenner, dva najniža prielaza u Pra-Alpah. U bavarskih je Alpah gromada Wetterstein, najviše njemačko gorje. Tu se diže orijaški Zugspitz (2960 m.) kao najviši vrh njemačkoga carstva. Iz doline Partenkirchena, koja se stere na podnožju Wettersteina, veličanstven je pogled na cielu gromadu, osobito pak na Zugspitz. K iztoku se visoko stere Karwendel-gorje. U bavarskih Alpah ima mnogo jezera, izmedju kojih se osobito iztiču Walchen- i Kochel-jezero. Treću skupinu njemačkih Alpa čine Berchtesgadenske Alpe, koje su za pravo njemački dio Salzburžkih Alpa. Berchtesgadenske se Alpe prostiru od Saalache do Salzache, te su se poput klina utisnule u tlo Salzburžko. Tu nema kosa kao u bavarskih Alpah, već su većinom ogromne gorske stiene bez ikakva reda i poredka. Ne ćeš naći u Berchtesgadenskih Alpah ni pravih uzdužnih ni popriečnih dolina, već ponajviše dubokih kotlina i uvala, koje se svojim bujnim rašćem iztiču usred gorskih gromada i goletnih stiena. Takova je dolinska kotlina i Berchtesgaden. Izmedju kotline Kraljevskoga jezera i divlje doline Wimbacha izpinje se prekrasna na dvostruku piramidu nalična gora Watzmann (2714 m. — sl. 30.), daleko na glasu sa svoga vidika. Na obroncih gorskih eto tamnih, gustih šuma sve do 1600 m. visine, a dalje se dižu u vis gotovo nepristupne gole stiene. Ovamo vidiš dolove, kotline, vode ponornice i jezera s podzemnimi odvirci kao u našem Kršu, onamo opet tako zvane „cirques“ kao u Pirenejih. U takom predjelu usred strmih golih stiena uvalilo se glasovito Kraljevsko jezero (sl. 31.). Ovo je najljepše njemačko jezero. Narod priča, da vode iz toga jezera odviru izpod stiena u Salzachinu dolinu, gdje kod Gollinga jako vrelo iz gorja provaljuje. Nu nebrojeni pokusi i iztraživanja ne potvrdjuju narodne predaje, pa je jedina kraljevsko-jezerska Acha odvirak toga jezera.

2. **Južno-zapadno njemačko zavalje,** koje obično zovu gornjorajnskim gorskim skupom, prostire se na obje strane Rajne. Na jugu graniči Burgundskim vratima (Knjiga II. str. 45.) Rajnom i Dunavom, a na sjeveru Nahom, Rajnom i Majnom; na zapad seže do Mozele, a k iztoku se Smrečinom hvata češko-moravskoga po-

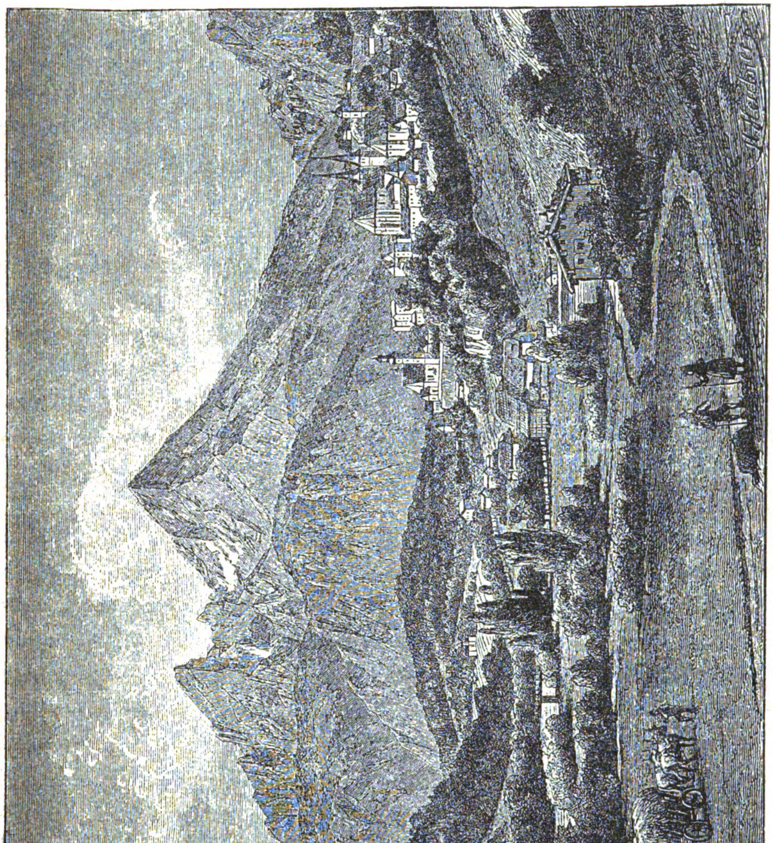

Sl. 30. Watzmann u Berchtesgadenskih Alpah.

gorja. Makar da se obično gornjo-rajnski gorski skup već računa u osrednje njemačko pogorje, mi ćemo ga ipak poradi lagljega priegleda i dalekoga njegova protega k njemačkomu jugozapadu opisati kano posebnu gorsku skupinu pod imenom južno-zapadnoga njemačkoga zavalja. Središte je cieloj skupini do 300 km. duga a poprieko oko 30 km. široka gornjo-rajnska nizka ravan, koja se stere od Basela do Mainza izmedju Schwarzwalda i Wasgau-gorja i njihovih sjevernih nastavaka.

a) Gornjo-rajnska nizka ravan pričinja se kao jaka pukotina na zemaljskoj kori usred izokolnih gora. Nekoć bijaše ta kotlina veliko jezero, koje se s vremenom pretvorilo u dugu rieku, kao što nam Kohl plastično opisuje. „Kotlina bijaše puna vode, dok niesu njezine stiene bile na nijednom kraju razdrte. Vode pritječući sa izokolnih visina sakupljale su se u kotlini. Odavle je s vremenom jedino na sjeveru gorskom pukotinom, koja je nastala vulkanskimi provalami (srednji tiek Rajne), otjecala suvišna voda. Što je voda više izplavljivala tu pukotinu, to je postajalo jezero manje. Padanjem pak jezera stvaralo se sredinom kotline glavno korito, a sa strane su nastali omanji žljebovi ili doline, jer onda vode niesu više sa visova izravno padale u jezero, već su suhom zemljom pritjecale u glavno korito tražeći do njega najzgodnije putove. Po tom su na ovom tlu svuda riečna povirja starija, a područja ušća mladja, kao što je i rieka Rajna u gornjem dielu ove kotline starija nego u doljnom. Sa velikim riečnim i jezerskim područjem u kotlini Aare i Bodenskoga jezera suvisilo je nekoć ovo doljno jezero od prilike onako, kao što na pr. još danas suvise velike jezerske kotline na rieci sv. Lovrinca u Americi: ili naime jezerskom uzinom ili pak kratkom riekom s visokimi vodopadi. Ta je rieka postajala sve većom, što se njezino korito dublje izplavilo, a jezera se smanjivala. Kratke su se jezerske kotline polagano pretvarale u dugu rieku, današnju Rajnu.“ Rajna protječe tu ravan tako, da se s početka više primiče iztočnoj gorskoj ogradi, pa ju s toga pritok Ill lako paralelno prati Elsasom do Strassburga. Na daljnjem svom putu teče Rajna nekako usred ravni, ter se tek k sjeveru izmedju Mannheima i Mainza više približila zapadnoj gorskoj ogradi. Do Strassburga je Majna gorska rieka, sad stvarajući sad opet razarajući otoke; jakim svojim opadom mienja ona mjestimice uzprkos zagradam i nasipom svoj tiek tako, da se na tom dielu Rajne težko plovi uz vodu. Budući da idu konalom Rône-Rajne, koji se kod Mühlhausena razdvaja, sve ladje i roba za Elsas i Francuzku, to je

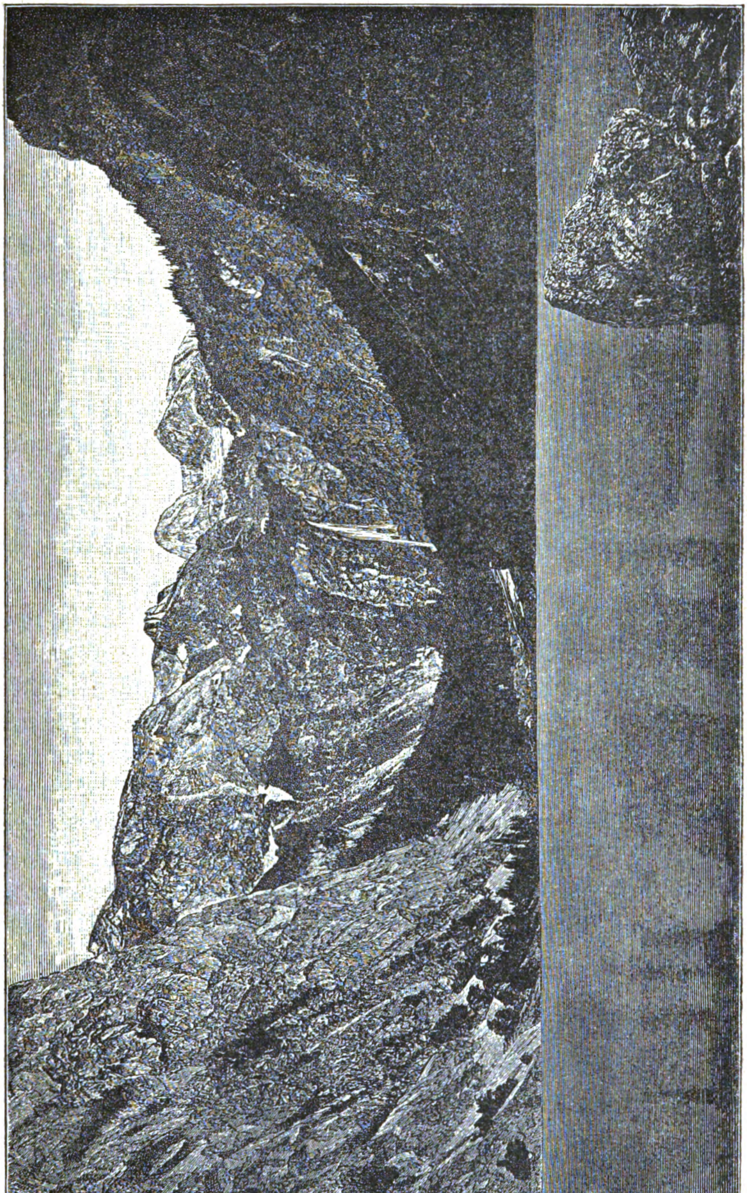

Sl. 31. Obersee (Gornje jezero) na Kraljevskom jezeru.

područje Rajne ovuda dosta pusto bez većih gradova. Kod Kehla (140 m.) naprotiv Strassburga, nije više Rajna plaha gorska rieka, već se smirila pa teče polaganije; dok joj naime opad vode od Basela (245 m.) dovle, na putu dugom do 140 km., iznosi 105 m., opada ona od Kehla do Bingena (77 m.) u duljini od 260 km. samo za 62 metra. Do Kehla tekla je rieka razmjerno dosta izravno, a izpod Kehla tvori nebrojene malene zavoje, koje u novije doba brodovi poradi brže plovitbe konalima mimoidju. Tu je život na rieci i duž rieke mnogo živahniji: po rieci plove mnogi brodovi, a kraj njezinih obala dižu se krasna mjesta. Na tom putu prima Rajna s lieva spomenuti već pritok Ill, s kojim je u Strassburgu spojen konao Rône-Rajne, zatim joj se prisastavljaju neki manji pritoci kao Zorn, Sauer, Lauter itd. Desni su pritoci Rajne jači i veći. Tu je naime povrh schwarzwaldskih rieka Kinzinga i Murga znamenit pritok Neckar, koji je nekoć od Heidelberga dalekim lukom tekao k Rajni, dok se danas najkraćim putem kod Mannheima sastavlja sa Rajnom. Napokon prima Rajna na sjevernom kraju gornjo-rajnske nizke ravni zavojitu Majnu, koja razstavlja južnu od sjeverne Njemačke.

Gornjo-rajnsku ravan, blagoslovljeni taj priedjel, porede neki putopisi sa ravnicom Toskanskom, kako se pričinja sa Fiesola, ili pak s onim dielom Lombardije, koji se stere izpod Madonne di San Luca prema Bolonji. Klima je naime na gornjo-rajnskoj ravni u istinu pitoma: ovamo su liepi voćnjaci i vinogradi a onamo opet krasne njive; tlo je u obće vrlo plodno i na nekih mjestih izvrstno težano navlastito u sjevernom dielu gornjo-rajnske ravni. U najsretnije priedjele računa se „brdna cesta“ (Bergstrasse), koja vodi od Heidelberga prema Darmstadtu na podnožju Odenwalda, zarasla nepreglednimi voćnjaci i nalična na prekrasan vrt. — Gornjo-rajnska nizka ravan ima vrlo zgodan položaj izmedju južne i sjeverne Njemačke i izmedju Francuzke i Njemačke, pa bijaše s toga od vajkada znamenitim prometnim drumom. Već u rimsko doba išle su ovuda glavne ceste uzduž Rajne i preko visina Odenwalda. Od Mainza tekla je u srednjem vieku pokraj Donnersberga carska cesta u Metz. Danas prati Rajnu na oba briega željeznička pruga. Na više vrata ulaze u gornjo-rajnsku ravan željeznice, od kojih je napose znamenita Majna-Weserska pruga, koja ide kroz predjel „Wetterau“ zvan. Onizkim krajem „Kreichgau“ ide željeznica u švabsku ravnicu, a švicarske pruge, koje vode u gornjo-rajnsku ravan, sastaju se u Baselu. Napokon spomenimo, kako bijaše

ova ravan poradi svoga zgodnoga položaja tečajem viekova glavno razbojište izmedju Francuza i Niemaca.

Gorja Schwarzwald i Wasgau sa svojimi sjevernimi nastavci zatvoraju gornjo-rajnsku nizku ravan. Oba spomenuta gorja udaraju od juga k sjeveru paralelno s Rajnom i slaze k njoj strmenito, dok se na drugoj strani položito spuštaju ovamo u švabsku, a onamo u lotharingijsku stupnjevinu. Oba su nadalje gorja najuzvisitija u južnom dielu svom, koji je sastavljen od pragorja, dok u sjevernom nestaje granita, pa se šire pješčenjački ravnjaci srednje visine. Doduše posve na sjeveru opet se izpinju iznad ravnjaka uzvisitosti, ali se ipak ne mogu porediti svojom visinom s ogromnimi oblici južnoga diela. Oba gorja razdiru gotovo upravo nasuprotni prodori, koji su u pogledu prometnom i povjestničkom vrlo znameniti. Na sjevernom rubu Wasgau-gorja evo sa zapada i iztoka prostranih dolina, koje čine prirodni put kao glavna vrata na zapad. Nasuprot tim „vratam Zabernskim“ (Saverne, Tabernae) stoji na sjevernom kraju Schwarzwalda od vajkada znameniti „Pforzheimski prolaz“. Dalje k sjeveru prodire zapadnu ogradu gornjo-rajnske ravni Kaiserslauternska udoljina, kojoj nasuprot rieka Neckar protječe iztočnu ogradu.

b) Prodjimo sada gore, koje sa zapada ogradjuju gornjorajnsku ravan. Tu se diže na jugu, kao što smo već spomenuli, gorje **Wasgau** (francuzki Vosges) naglo iz ravnice izmedju Belforta i Moselina povirja. Njegove visine pokrivaju tamni jelici, usred kojih se cakli amo tamo po koje jezero. Pristranci su dolinski ponajviše plodni pa rode izvrstnim vinom, voćem, kukuruzom i kestenom. U južnom, najvišem dielu je do 1000 m. visoko bilo ujedno razvodjem izmedju Rajne i Mosele. Tu se izpinje Sulzer Belchen (Ballon de Sulz), najviši vrh wasgauskoga gorja do 1432 m. visine. Središnji je dio Wasgau-gorja nešto niži; na glasu je sa svoga vidika Otilijino brdo (801 m.), na kojem su nekoć Kelti imali utvrdjeni tabor; današnji samostan na tom brdu sagradila je sv. Otilija, kći Ettika, vojvode elsaskoga. Sjeverni dio gorja je najniži, ali ima uza sve to ipak liepih tačaka, s kojih je prekrasan pogled na gornjo-rajnsku ravan. Nema predjela na zemlji, gdje bi bilo toliko gradina kao u doljnom wasgauskom gorju. K sjeveru kod rieke Queiche prelazi Wasgaugorje u znatno nižu gorovinu, **Hardt** zvanu. Ovo je široki pješčenjački ravnjak zarastao u nižih dielovih vinovom lozom, kestenom i orasima, a visine mu pokriva bujna šuma. Usred najljepše šume diže se veličanstvena razdrta stiena Drachenfels. Najviši je vrh u Hardtu

Kalmitt (680 m.). Iza široke Kaiserlauternske udoljine (220 m.), kojom ide željeznica iz Metza u Mannheim, uzdiže se k sjeveru brdovita falačka zemlja, na kojoj se izpinje porfirna glavica Donnersberg do 666 m. visine. Budući da nema na daleko više gore, to se pričinja ta glavica vrlo visokom, te je na glasu poradi svoga vidika.

Napokon nam je još spomenuti nekoliko rieči o **lotharingijskoj stupnjevini**, u koju se k zapadu položito spušta Wasgau i Hardt, upravo onako kao što Schwarzwald i Odenwald na iztoku prelaze u švabsku i franačku stupnjevinu. Njemački zemljopisci s punim pravom ističu mnoge sličnosti izmedju tih stupnjevina kao na pr. pomanjkanje vode u visinah, obilje podzemnih konala, donekle jednake oblike pojedinih stiena itd. Lotharingijska stupnjevina je prolazna zemlja za Francuzku i Njemačku, što se jasno opaža i u karakteru tamošnjega žiteljstva. Zemlja je vrlo plodna i dobro težana i na zapadu bogata željeznimi rudami, a na iztoku ogromnimi ugljenici, s toga je stara rieč „Lotharingia bonis suis contenta“, t. j. Lotharingija je svojim blagom zadovoljna. (O francuzko-njemačkoj medji izporedi knjigu II. str. 45. i 46.) Lotharingijska je stupnjevina poprieko oko 350 m. visoka, a glavna joj je rieka Mosela. Glavnoj je lotharingijskoj kotlini središte u Nancy-u, a sjeverno-iztočna se ugljenom bogata kotlina širi oko Saarbrückena. Za odvoz ugljena u Francuzku je Saara vrlo znamenita, jer je u svom gornjem tieku prokopana, a kod Saarburga je spojena konalom Rajne-Marne. Budući da je prolaz Moselinom dolinom dosta tegoban, kao što i put preko škriljevačkoga porajnskoga gorja i preko Hardta, postala su mjesta Saarbrücken i Saargemünd znamenitimi postajami na velikoj vojničkoj cesti, koja ide od Metza sjeverno-iztočnim smjerom k Mainzu i Frankfurtu na Majni. Za taj se vojnički drum predjašnjih stoljeća u mnogih ratovih žestoka borba vodila izmedju Francuza i Niemaca.

c) Iztočnu ogradu gornjo-rajnske nizke ravni čini Schwarzwald i Odenwald.

Schwarzwald (sl. 32.), Silva Marciana ili Abnoba u Rimljana, iza Krkonoša i Češke šume najviša je planina u njemačkom Sredogorju. Stere se od okuke Rajnine kod Basela k sjeveru do Pforzheimskih vrata, jer noviji zemljopisci brežnatu vapnenu ravan od spomenutih vrata do proloma Neckarova ne računaju ni geografijski ni geologijski k Schwarzwaldu. Duljina mu iznosi do 160 km. a širina oko 40 km. Južni dio Schwarzwalda, sastavljen ponajviše od granita

Sl. 32. Schwarzwald (Crna šuma) nedaleko od Villingena.

i gneisa, a diže se s juga i zapada strmenito prikazujući se ogromnim veličanstvenim gorjem; dok k iztoku i sjevero-iztoku polagano opada. Popriečna mu je visina 800—1000 m. Glavnoga bila ne vidiš u tom gorju, već sastoji od pojedinih gorskih skupova, koje uzke i duboke doline razstavljaju. Osebujnost su schwarzwaldska u visokih dolovih malena jezera, koja su nekoć mnogo veća bila. Budući da u Schwarzwaldu sve, što je položito i milotno, pripada iztoku, a što je divlje, ogromno i veličanstveno zapadu, to su i najviši vrhunci k zapadu i jugo-zapadu potisnuti. Središnji je sklop ciele gorovine veličanstveno gorje Feldberg. Dva vrhunca preko 1400 m. a pet njih preko 1300 m. izpinje se u južnom dielu Schwarzwalda. Makar da se najviši vrh Feldberg (1494 m.) „schwarzwaldski Rigi“ ne iztiče tako impozantno kao na pr. Brocken na Harzu ili Inselsberg u Thürinžkoj šumi, ipak opažaš po cielom njegovu okolišu, da je on „kralj gorovine schwarzwaldske“. Od njega se pružaju na daleko mnoge gorske grane; od njega slazi šest dolina, a na iztoku mu se prislanja preko 1000 m. visoki divlji ravnjak, preko kojega se uzpinje cesta iz „Höllenthala“ k Lenzkirchu. Na njegovu vrhu pružila su se planinska jezera; u kotlu omorikom zaraslom uvalilo se mrko Feldberg-jezero, iz kojega otječe voda „zelenom medvjedjom dolinom“ u milotno Titi-jezero. Na obloj, goloj glavici Feldberga diže se toranj, s kojega je veličanstven pogled na daleku okolicu. Sjeverno od doline Kinzinga stere se doljni Schwarzwald, koji naliči na ogromni ravnjak, a sastoji ponajviše od pješčenjaka. Tu je najviši vrh Hornisgrinde (1164 m.) a sa vidika svoga je na glasu Kniebis (972 m.). O Mummel-jezeru priča narod razne priče. Obličje Schwarzwalda u raznih je dielovih vrlo različito. Niže česti uzduž Rajnine doline iztiču se bujnim rašćem, voćnjaci i vinogradi i mnogimi ljekovitimi vreli u dolinah. Nešto više u srednjih visinah eto krasnih tamnih jelovih šuma, po kojih je gorje ime dobilo; po prostranih livadah razprostrli su se nepregledni ćilimi mirisave trave. U najviših napokon dielovih ima golih glavica i ravnjaka, gdje poradi spore klime samo na nekih mjestih zob i krumpir uspieva. Stanovnici Schwarzwalda, pravi gorani, poznati su i izvan Njemačke po Auerbachovih seoskih pripoviedkah. Glavno im je bogatstvo privreda od izvrstnoga drva, koje na različiti način unovče. Osim drva, koje se na daleko razvozi, znamenito je i na glasu urarstvo.

Od Pforzheimskih vrata do Neckarova proloma stere se valovito pobrdje do 400 m. popriečne visine. Ovo sastoji od ljušturastoga vapna, pa izgleda kao gorje jedino, ako ga motriš iz porajnske ravni. U no-

vije vrieme zovu zemljopisci ovo pobrdje Kreichgauskim plošnjakom. Kako su na tom plošnjaku uzvisitosti neznatne, lako se ovuda izgradila željeznica, koja spaja dolinu Rajne sa dolinom Nekara, dotično Karlsruhe sa Stuttgartom. K sjeveru se kod doljnoga Neckara opet uzdiglo tlo; tako se iznad Heidelberga izpinje Königsstuhl (579 m.) na glasu sa svoga vidika. S onu stranu Neckara diže se **Odenwald,** 66 km. dugo i 40 km. široko ravnjačko humlje poprieko 400—500 m. visoko. Sjeverno-zapadni dio sastoji od granita, a ostalo je pješčenjak. Odenwald se naglo ruši u dolinu Rajne i Majne, dok se k jugo-iztoku položito spušta. Malchen ili Melibocus 520 m. visoki vrhunac mnogo se polazi poradi prekrasna izgleda. I priča i pjesma njemačka veliča tu glavicu. Najviši je vrh u Odenwaldu Katzenbuckel (628 m.).

d) Izvrstna orografijska simetrija, koja se jasno iztiče u gorju s obje strane gornjorajnske ravni, nastavlja se i u ona oba krila južnonjemačkoga zavalja. Kao što je naime na zapadu stupnjevina Lotharingijska nastavak Wasgau-gorja i Haardta, tako se opet ovdje iztočno od Schwarzwalda i Odenwalda prostire švabsko-franačka stupnjevina, koju neki zemljopisci zovu švabsko-franačkom visokom ravnicom. S juga ju omedjuje **Švabska Jura,** s iztoka **Franačka Jura,** sa sjevera osrednje njemačko pogorje, a sa zapada spomenuta već gorja Schwarzwald i Odenwald. Švabsko-franačka visoka ravan stere se po tom paralelno sa bavarskom visokom ravnicom. Ona je nalična na trougao, kojemu se vrh zašiljuje k jugo-zapadu, a opada poglavito k sjeveru, kao što svjedoči tiek rieka, koje pritječu Neckaru i Majni. Makar da visinska razgrana na švabsko-franačkoj ravni nije tako jaka kao na južnijoj, bavarskoj ravnici, ipak ima i ovdje više brdnih skupova, medju kojimi se iztiče na sjevero-iztoku Steigerwald (Frankenberg 511 m.), koji seže izmedju Schweinfurta i Bamberga do Majne rušeći se u nju strmo, i nastavljajući se preko rieke onizkim gorjem zvanim Haasberge. Južno od Steigerwalda diže se Frankenhöhe (Spitalwald 522 m.). Sa franačke visi raztječu se mnoge rieke, od kojih pritječe Jagst Neckaru, Taubera Majni, Rezat Regnici, pritoku Majne, a Altmühla Dunavu. Švabska Jura izmedju gornjega Neckara i gornjega Dunava, južni medjaš švabsko - franačke visoke ravni, vapnenjački je ravnjak visok 600—1000 m. On u svojih najviših predjelih gotovo ni ne ima vode, pa se zato i zove „Rauhe Alp“; danas je dakako ponajviše natopljen mukom i rukom čovječjom. Razlog, što je Rauhe Alp siromašna vodom, jest taj, što

se vode gube u šupljikastom, vapnenom tlu, kao na našem Kršu. Mnogi potok ponire, pače i sam Dunav gubi podzemnim otjecanjem izpod Tuttlingena jedan dio svoje vode, koja zatim kasnije pritječe Rajni. Po tom su Rajna i Dunav upravo ovdje, gdje su se najviše sbližile, podzemnimi prirodnimi konali spojene, pa se hidrografijski može Dunav smatrati potajnim pritokom Rajne. Franačka je Jura znatno niža od švabske Jure (500—600 m.), a brdni su joj ravnjaci obrasli liepom šumom. — Mali trougli valoviti ravnjak **Oberpfalz** izmedju Franačke Jure i Češke šume prebraždjen je riekom Naabom; vrh je njegova trougla na sjeveru, a slazi k jugu na Dunav. Ravnjak ovaj spaja švabsko-franačku visoku ravan sa Smrečnjakom, a na jugo-iztoku seže do Češke šume, koja se svojimi ogranci sastaje na Dunavu s prigorjem alpinskim.

Završujući opis južno-zapadnoga njemačkoga zavalja spomenimo još ovo. Južno-zapadno zavalje je poradi jake orografijske razglobe tako obilno prirodninami, da podpuno podmiruje svoje potrebe. Šume i njive zgodno se izmjenjuju: ovamo nepregledna polja, onamo opet najprostranije i najljepše šume, što ih ima Njemačka. Uz plodnost tla i pitomu klimu ima mnogo i ruda. Makar da su drage kovine u Schwarzwaldu i Wasgau-gorju već posve izcrpene, ima nasuprot mnogo ugljena, željeza i soli u južno-zapadnom zavalju. Tako je navlastito saarbrückenska kotlina vanredno bogata izvrstnim ugljenom, željeza ima u stupnjevini lotharingijskoj i švabsko-franačkoj, a obiljem lithografijskoga škriljevca nema premca Franačkoj Juri (kod Solnhofena u dolini Altmühle). Dodaš li tomu napokon veliko obilje ljekovitih vrela na rubovih gornjo-ranjske ravni, to se bez sumnje može uztvrditi, da je južno-zapadno njemačko zavalje u svakom pogledu bogat kraj, navlastito se računa južni dio švabsko-franačke visoke ravni medju ponajblagoslovenije predjele Njemačke.

3. Osrednje pogorje.

Gore i brda osrednjega pogorja njemačkoga steru se po prilici izmedju 9° i 15° iztočne dužine po Gr. pa od 49° do 52° sjeverne širine. Ovo se dakle pogorje na jugu oslanja o Alpsko predzemlje i južno-zapadno njemačko zavalje, a k sjeveru se po malo polaže k sjeverno-njemačkomu nizozemlju; na zapad seže do gornje Mozele i Moze, a na iztok do Odre. Osrednje je pogorje vrlo raznolična oblika, jer se svuda izmjenjuju brdni lanci, stupnjevine, visoki ravnjaci i humlje. Vrhunci niesu ni iz daleka tako visoki kao u Alpah, a brda su lako zaobljena, ponajviše glavice. U visinah ima gotovo svuda šuma, a doline su rodne; po tom su predjeli liepi, prijatni i vedri,

ali dakako nigdje veličajni kao u Alpah. Podneblje je ponajviše pitomo i ugodno, a zemlja je većinom gusto nastavana. Mi ćemo po uzoru Penckovu razdieliti osrednje pogorje na četiri skupine, od kojih se tri neposredno dotiču južno-zapadnoga njemačkoga zavalja, a četvrta se stere ovim na sjeveru kao njihovo predzemlje i prelazi u sjeverno-njemačko nizozemlje. Ovu posljednju skupinu nazovimo subhercinskim humljem, južne su pak skupine: porajnsko-škriljevačko gorje, hessensko pobrdje i humlje i Thüringija s okrajnimi gorami. Svaka posljednjih triju skupina ima svoje posebno poriečje: Thüringija spada svojom glavnom riekom Unstrutom u poriečje Saale, u hessenskom pobrdju nastaje Wezera, a škriljevačke gore protječe Rajna, koja tu već nema karaktera alpske rieke. Dolina je Rajne jedini odvodnji konao za čitavu južno-zapadnu Njemačku: da se taj konao zagradi, pretvorila bi se južno-zapadna Njemačka u jezero, koje bi moralo narasti do 340 m. visine, da nadje drugi odtok. Izvanjsko je lice spomenutih četiriju skupina gorskih vrlo različno. Škriljevačko gorje pričinja se u prvi mah kao vispoljana. Thürinžko pobrdje naliči na zavalje, koje prate dva okrajna gorja, hessensko humlje sastoji od široke udoljine i širokoga pogorja, dok se subhercinsko humlje ističe nebrojenimi šljemeni i visovi. Vidimo po tom, kako pojedine skupine osrednjega gorja imadu svoj osebujni izgled. K tomu bi čovjek motreći zemljovid srednje Njemačke rekao u prvi čas, da spomenute gorske skupine niesu suvisle, pa ipak čine one izmedju južne i sjeverne Njemačke jedinstvenu cjelinu, kojoj je najvidljivija osebujnost jedino u raznoličnom obličju.

a) Porajnsko-škriljevačko gorje. Izmedju svih gora srednje Njemačke najmanje se ističe škriljevačko gorje svojom visinom i svojom razgranom. Ono i nije za pravo gorovina već vispoljana, koju duboko uvaljene riečne doline razstavljaju na nekoliko ravnjaka; ono se polagano uzdiže i spušta izmedju 400 do 800 m., a popriečna mu je visina do 500 m., čime nas živo opominje na Alpsko predzemlje. Nu dok spomenuto predzemlje, gotovo sa sviju strana okruženo gorami, izgleda prema svomu okolišu kao ravnica, izpinje se porajnsko gorje znatno nad svojom okolicom, pa naliči na pravo gorje. Ovaj dojam navlastito potvrdjuju i klimatičke prilike. Podižući se naime iz pitomih i toplih nizinskih priedjela, visovi su porajnskoga gorja prema svomu okolišu oštri i opori, a to se tim jače opaža, što to gorje zaprema veliki prostor. Ono naime seže na zapad gotovo do Moze, na jug do Nahe i Majne, na iztok do crte povučene od Frank-

furta na Majni do Paderborna, a na sjevevu seže do sjevero-njemačkoga nizozemlja. Po tom naliči svojim protegom na trapez. Škriljevačko je gorje razstavljeno na dva diela razdoljem Rajne, koje završuje na sjeveru kod Bonna u zatonu sjeverno-njemačkoga nizozemlja. Poprieko toga razdolja ide druga udoljina, kojom pritječu Rajni Mozela i Lahna. Riečne doline spomenutih triju rieka razstavljaju škriljevačko gorje na četiri velika ravnjaka. Oba južna Taunus (u naroda „Höhe") na iztoku, a Hunsrück (t. j. „hoher Rücken") na zapadu ne zapremaju toliki prostor kao sjeverni ravnjaci, ali ih nadmašuju svojom visinom. Taunus i Hunsrück nemaju tako izrazitoga karaktera ravnjačkoga kao ostali dielovi porajnskoga gorja. U Taunusu se diže na sjevernom kraju gornjo-njemačke nizine Feldberg do 885 m. visine, upravo iznad kupališta Homburga. Na njegovih južnih obroncih, koje umiva Rajna, ima izvrstnih vinograda, dok je dalje k iztoku na podnožju Feldberga kesten dostigao svoju najsjeverniju medju, gdje se još u velike s uspjehom goji. Iznad razglašenih ljekovitih vrela, krasnih vinograda i kestenovih gajeva zarastao je Taunus gustimi, nizkimi hrastići sve do najviših glavica. K sjeveru polagano se spušta pokrit plodnimi polji u dolinu Lahne, dok se na zapadu naprotiv ušća Nahe posve prikučio Rajni. Tu se s mnogih tačaka otvara prekrasan pogled na Rajnu i okolicu. Na jednoj takih tačaka, na Niederwaldu, diže se impozantni narodni spomenik. — Hunsrücku manjka duboko predzemlje na jugu, koje radja na podnožju južnom vegetacijom i mnogo prinosi tomu, da se Taunus ističe kao pravo gorje. Oslanjajući se neposredno na falačko pobrdje, od kojega ga razstavlja samo duboka dolina Nahe, ne čine se vrhunci Hunsrücka ni iz daleka tako visoki kao u Taunusu, makar da su u istinu samo nešto niži (na pr. Erbeskopf 814 m.). U ostalom ima u Hunsrücku mnogo vrhunaca, pa se u obće to gorje prikazuje mnogo ogromnijim nego Taunus. S toga je Hunsrück oštrije i oporije klime, nego njegov iztočni susjed. Visovi su Hunsrücka gotovo neprekinuto zarasli gustom šumom.

Sjeverno od udoljine, koju čine rieke Mozela i Lahna, opaža se u porajnskom gorju sve više visova i glavica od bazalta, kojih ima navlastito mnogo u oba sjeverna porajnska ravnjaka, u Eifelu i Westerwaldu. Eifel sterući se Rajni na zapadu izmedju Mozele i Moze talasasto je visočje, izprekidano mnogimi vulkanskimi bregovi i kraterskimi jezeri. Ovo je gorje poradi noplodnosti i pustoće na zlu glasu, a još je na gorem glasu sjeverozapadni nastavak njegov Hohe Venn,

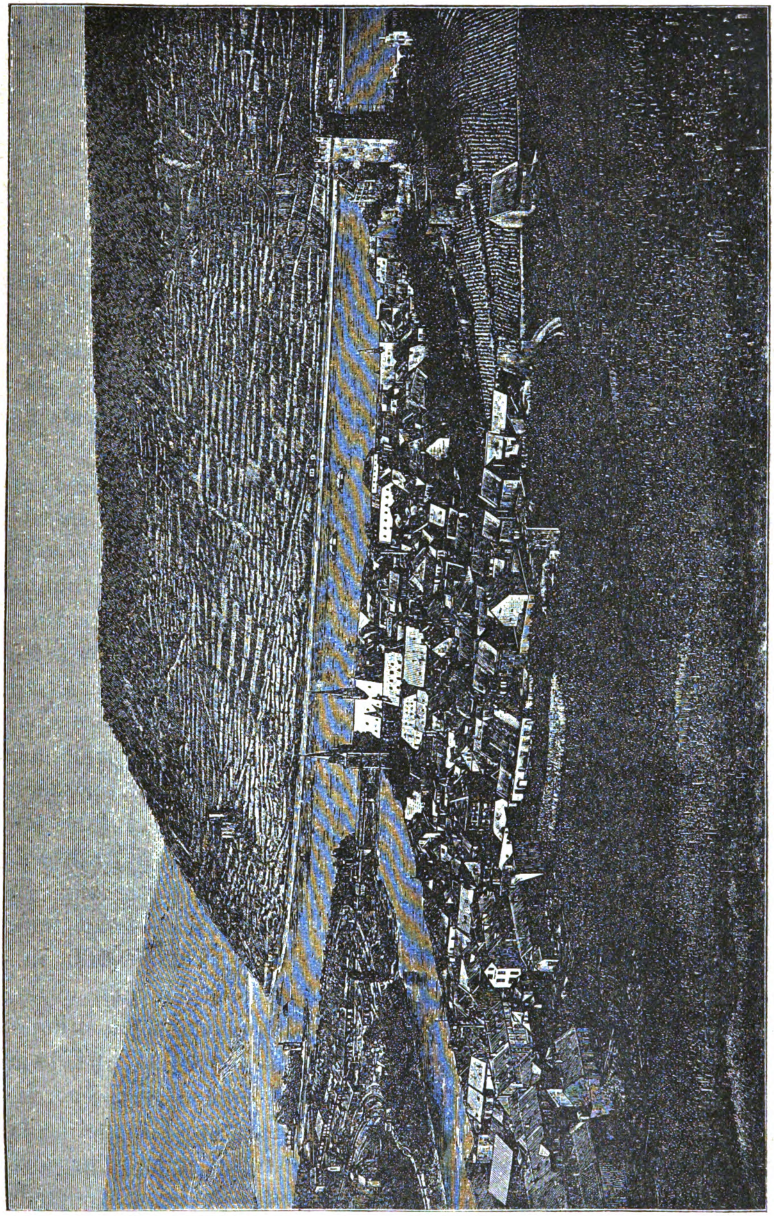

Sl. 33. Dolina Rajne kod Bingena.

pusta visoka plosnina s prostranimi tresetinami. Naprotiv Eifelu, Rajni na iztoku, stere se Westerwald izmedju Lahne i Siege, donekle istoga karaktera kao i Eifel, jedino što je u svojem iztočnom dielu obilan željezom. Kako je i tu opora i oštra klima, budi dokazom, što se narod šali, da trešnje trebaju dvie godine, dok dozore: prve godine se polovica trešnje zarumeni i dozrije, a druge godine druga polovica. Dalje k sjeveru nanizalo se mnogo visova od bazalta i trahita tik uz Rajnu u onom predjelu, gdje ta rieka prelazi u doljnorajnsku nizinu. Spomenuti visovi tvore na desnoj obali Rajne prijatno osamljeno gorje, koje se zove Siebengebirge. Sjevernoiztočno od toga gorja stere se brežuljasta zemlja Sauerland izmedju Siege i Ruhre. Tu ima obilnih naslaga izvrstnoga ugljena i željeza s jakom industrijom željeznom (Essen) i tkalačkom (dolina Wupperska). Napokon se stere sjeveroiztočno od Sauerlanda golo vapneno pobrdje Haar ili Haarstrang zvano.

Izmedju dolina porajnskoga škriljevačkoga gorja nije nijedna tako znamenita kao dolina Rajne. Ova nije samo konao, kojim se odvodnjuje ciela južno-zapadna Njemačka, već je ujedno glavni prometni drum čitavoga pogorja. K tomu je dolina Rajne od Bingena do Bonna svojimi prirodnimi krasotami tako na glasu, da i onaj, koji je vidio dražestna gornjo-talijanska jezera, ili pak veličanstvene fjordove Norvežke i Škotske, još uviek nadje novih užitaka u dolini Rajne. Pošto je rieka Rajna kod Mainza dostigla doljni kraj gornjo-rajnske nizine, umiva na svom do 30 km. dugom tieku obronke Taunusa natapljajući priedjel „Rheingau“. Na to se rieka kod Bingena (sl. 33.) po malo tiska u gorje primajući pritok Nahu. U kutu izmedju Nahe i Rajne eto prvih visova škriljevačkoga gorja, u koje rieka sada odlučno zakreće. Na to sve jače opada, jer joj je provaliti sve više pragova, koji su još do nedavna bili u velike sprečavali brodarstvo. Korito rieke, koje je iznad Bingena široko preko 500 met., suzilo se sada na 100 m., kao nigdje ni prije ni kasnije. Samo gdjegdje ima nešto nizke obale, dok se inače rek bi iz rieke dižu na obje strane strmenite stiene, o kojih priča narod čudne priče kao na pr. o opjevanoj Lorelei-stieni, koju nam prikazuje slika 34. Svakim zavojem rieke mienja se scenerija, jedna ljepša od druge. Sad se dolina posve suzila, a na to se opet nešto razširila. Gdje ima samo malo prostora, eto naselja: prijatni gradovi dolje na rieci, a stare gradine na strmih stienah i prekrasni vinogradi na prisojnoj strani obronaka. Predstavimo si nadalje vanredno živahan promet na rieci. Parobrodi plove neprestano niz rieku i uz rieku —

na palubi su osobito ljeti nebrojeni putnici i turiste. Izmedju Rüdesheima i Bingena vidiš, kako neprestano plove simo i tamo preko rieke maleni parobrodi i čamci. Napokon eto željezničkih vlakova, koji prate s obje strane rieku tako, da svaki čas koji vlak kraj tebe projuri. Sve to pomisli u prekrasnom romantičnom predjelu, koji je pun

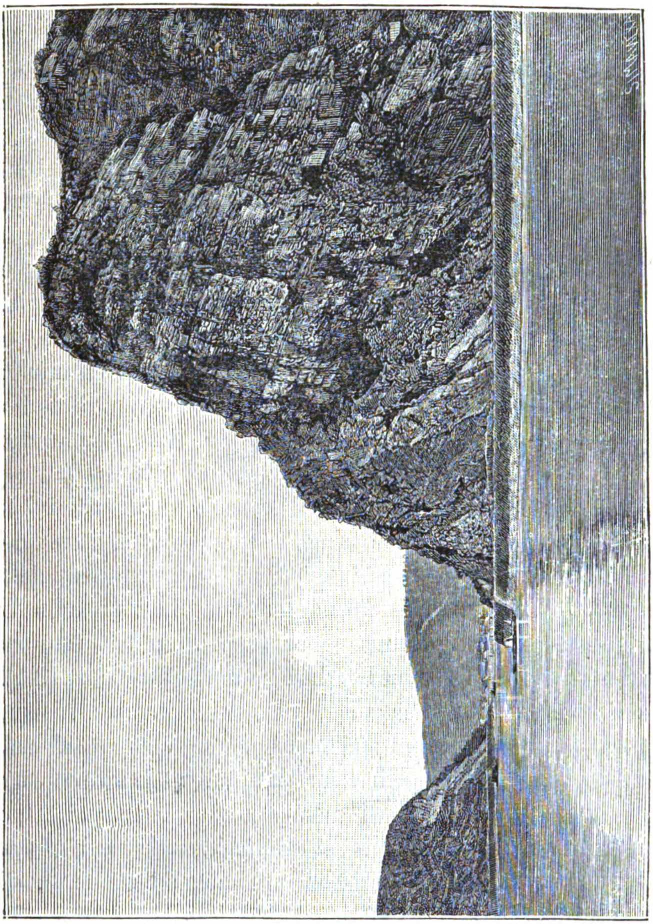

Sl. 34. Lorelei-stiena.

vesela života, pa ćeš lako pojmiti, što je razdolje Rajne u škriljevačkom gorju toliko slavljeno. Slika 35. prikazuje nam Rajnu kod St. Goara, a slika 36. Rajnu kod Rolandsecka, odakle je prekrasan vidik na „Siebengebirge“.

*

b) Hessensko pobrdje i humlje čini drugu skupinu u osrednjem njemačkom pogorju, a stere se izmedju Majne, gornje Lahne i Werre. Ovo je u cielom plosni i talasasti ravnjak (160—320 m. popriečne visine), koji doline prosjedaju svakojako. Ovdje vidiš brdne skupove, tamo visinske vience a onamo opet osamljene rtnje bez ikakva poredka. Osnovica je ravnjaku crvenkasti pješčenjak i lapor, koji su rieke i potoci razkidali i raztvorili u zaobljene humove i brda. Rtnji nasuprot sastavljeni su najvećim dielom od bazalta, te čine mnoge predjele vrlo prijatnimi, jer se na njih dižu pitoma sela ili stare gradine, ili su pak zarasli bujnom šumom. Medju takimi osamljenimi rtnji se iztiče Habichtswald, koji ti se osobito liepim prikazuje s iztočne strane, gdje ga je kod „Wilhelmshöhe" ukrasila ruka umjetnica. Na iztoku se izpinje Rhön (do 950 m.), kao najviši vrh hessenskoga gorja. Sjeverni dio tako zvani Vorderrhön iztiče se sa više od trideset rtanja od bazalta; južni pak „Hohe Rhön" je vispoljana, koju rieke na mnogo ravnjaka razstavljaju. Na tih je ravnjacih opora klima, malo šume, a mnogo pustih cretišta. Od Rhöna k zapadu stere se odjelita gorska masa Vogelsberg, a k jugu nizko okupljeno gorje Spessart, zaraslo krasnom šumom bukovom i hrastovom. Spomenimo još napokon, da je glavna rieka hessenske gorovine Fulda, koja kasnije sa Werrom čini rieku Wezeru.

c) Thüringija s okrajnimi gorami zahvata iztočni dio njemačkoga osrednjega gorja. Ovamo ćemo po Pencku pribrojiti Franačku i Thürinžku šumu sa thürinžkom stupnjevinom, dakle sav prostor izmedju Werre i Sâle, zatim gorovinu Harz izmedju Leine i Sâle. Ova gorska skupina oslanja se na jugo-iztoku o češko masivno gorje kod Smrečine (Fichtelgebirge na 30° izt. duž. po F. i 50° sjev. šir.). Smrečina je po tom znamenita, jer zahvata središnji položaj u osrednjem njemačkom pogorju, pa se s toga sa Smrečine lako snadješ u glavnih dielovih toga pogorja. Dakako da su stariji zemljopisci odviše izvisivali taj središnji položaj nazivajući Smrečinu „evropskim Araratom", njemačkim „sv. Gothardom" ili pak „bavarskim Triglavom". Za ta imena je Smrečina premalena i prenizka. Ona je naime malena, planinska, gustimi lanci obkoljena poprieko oko 600 m. visoka ravan, u kojoj se jedini vrh Schneeberg (Snježnik) izpinje do 1060 m., dakle od prilike kao naša Ivančica. Ipak treba da priznamo, kako je Smrečina zanimljivo gorsko razkrižje, a k tomu i razvodje rieka Rajne, Labe i Dunava. Kao što se naime od Smrečine razilaze četiri gorja (Franačka Jura, Češka šuma, Krušna gora i Franačko-

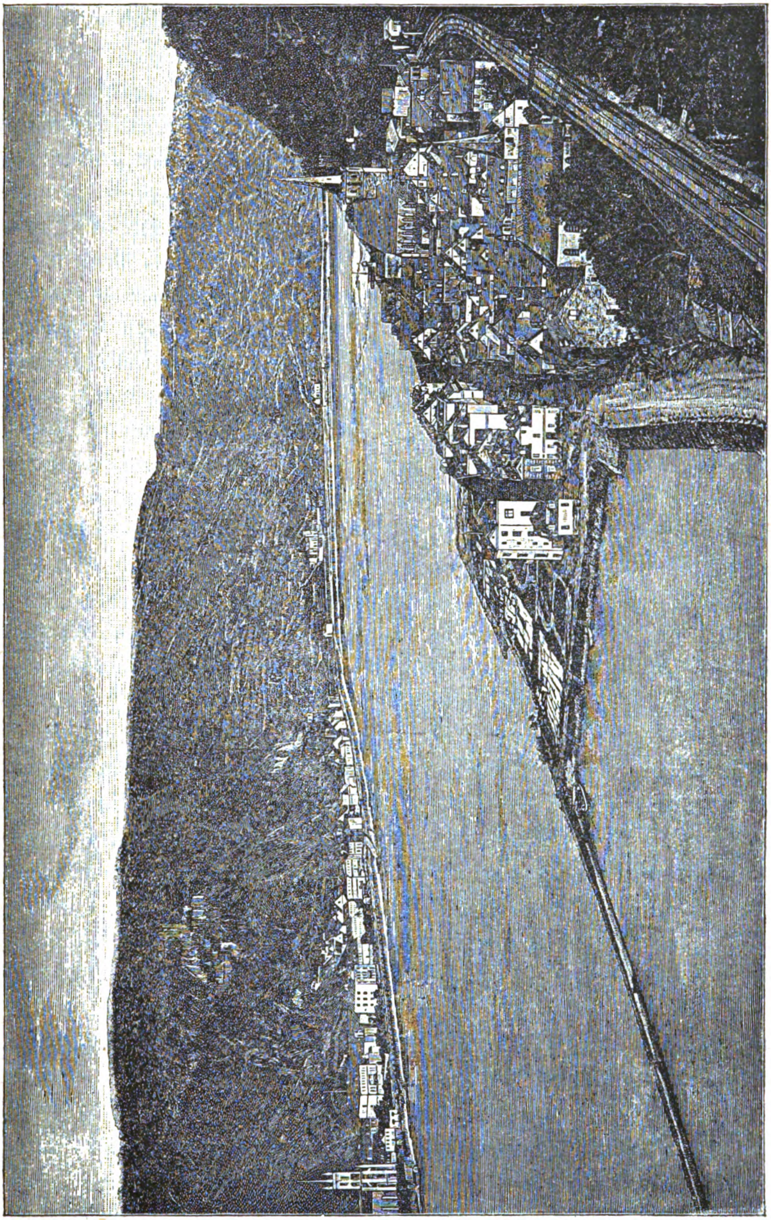

Sl. 35. Dolina Rajne kod St. Goara.

thüringška šuma) u četiri sporedna smjera nebeska, isto tako protječu sa Smrečine četiri rieke (Majna, Sâla, Ogra i Nâba) put četiri glavna nebeska smjera. Crnogorica, kojom je Smrečina do najviših visina zarasla, podaje tomu gorju osobito ozbiljno lice.

Smrečine se k sjevero-zapadu prihvata škriljevački ravnjak Franačka šuma (Wetzstein 840 m.), koja svojom razgranom i dolinami donekle naliči na porajnsko škriljevačko gorje. Franačku šumu nastavlja istim smjerom Thürinžka šuma, koja u opreci sa predjašnjom sastoji od eruptivnoga kamenja poimence od porfira i granita. Thürinžka je šuma izraziti gorski lanac do 15 klm. širok a oko 70 km. dug; sterući se izmedju dvie valovite ravni sužuje se sve više od jugo-iztoka k sjevero-zapadu. Poradi jednolične svoje razgrane nema u thürinžkoj šumi uzdužnih dolina, nego teku vode u humlje kratkimi dolovi. Kako ne vode preko bila znatnija sedla, to je već rano, svakako prije 14. stoljeća, uzduž bila izvedena dobra cesta („Rennsteig"), kakove s obzirom na duljinu i položaj ne ima nijedno gorje na zemlji. Duga 44 sata hoda ide ta cesta od sela Hörschela na Werri do Backensteina na Sâli; popevši se na bilo, nastavlja se smjerom razvodja; izuzev kratki komad puta kod Inselsberga, svuda se možeš kolima po toj cesti voziti. Najviši su vrhunci u thürinžkoj šumi gora Beer (984 m.), Snježna glavica (976 m.) i sa svoga vidika glasoviti Inselsberg (915 m.) nazvan „thürinžki Rigi". K sjevero-zapadu od posljednjega vrha na prostranom gorskom obronku diže se 393 m. visoko Wartburg kano „u kamen usječena kronika Thüringije." O nijednu tačku Njemačke ne spaja se toliko raznolikih povjestničkih spominjanja: Wartburžki boj, sv. Elisabeta, Luther i Wartburžko slavlje (god. 1817.). „Thürinžka se šuma sa svojom liepom bjelogoricom, živimi lukami i mnogimi priestolnimi dvorovi (jer je politički vrlo razkomadana) prividja kao ogromni park. Preko visina i dolova thürinžkih razlieva se krasota i milota. Zemlja se smieši i vesela je a taki su i njezini žitelji, kako iztiču već stariji zemljopisci. Sjevernoga Niemca i nehotice privlači ovo gorje već s toga, jer se na njegovom uzkome bilu dotiče živalj sjeverno- i južno-njemački, a tamošnji su žitelji sretna mješavina sjeverno- i južno-njemačkoga bivstva. Spomenute prednosti i dražesti tumače nam, zašto se thürinžko gorje toliko polazi. Tu postaju neka mjesta ljeti pravom kolonijom sjeveronjemačkih velegradova; tako na pr. mjesto Friedrichsrodu zovu berlinskim predgradjem." — Izmedju thürinžke šume i Harza stere se velika, plosna, u sredini jedva 300 m. visoka thürinžka stup-

njevina, koju prema njezinu sastavu noviji zemljopisci zovu thürinžkom ljušturasto-vapnenom korutinom. Na zapadu ju zatvara gornji Eichsfeld. Glavna je rieka u thürinžkoj stupnjevini Unstruta, pritok Sâle. Helme, pritok Unstrute protječe na glasu plodni priedjel zvan „Goldene Aue." Izmedju Helme i Wippere dižu se veličanstvene stiene Kyffhäuser (445 m.). Na najvišoj su ruševine istoimene gradine, o kojoj priča njemački narod mnoge priče, kao o Hohenstaufovcu caru Fridriku Barbarosi i t. d.

Harz je okupljeno gorje. On se uzdiže poput otoka nalična na elipsu nad svojim okolišem izmedju Leine i Sâle. S jugo-zapada i sjevero-iztoka izpinje se naglo i strmenito, dok se sa sjevero-zapada i jugo-iztoka polagano uzdiže. Čitavo je gorje dugo do 100 km. a široko oko 30 km., pa ima donekle takodjer ravnjački karakter osrednjega pogorja. Harz je ponajviše sastavljen od drobnjačkih i škriljevačkih naslaga, koje razstavljaju doline na više dielova. Vrhunci su većinom navaljeni, te sastoje od eruptivnoga kamenja (granita, porfira i t. d.), koje je probilo drobnjački pojas. Viši, oporiji dio gorja, gdje je ljeto posve kratko, „te se peći dobro ni ne ohlade", zove se Gornji Harz. Tu se širi crnogorica, koju mjestimice prekidaju goletine i baruštine. O poljodjelstvu nema ni govora, jedino u zaklonjenih dolinah vidiš amo tamo livada. Pravo blago Gornjega Harza leži pod zemljom: tu ima u obilju raznih kovova, navlastito srebra, koje se već od desetoga stoljeća obilno izkopava. Žitelji se gotovo izključivo bave rudarstvom. Niži, jugo-iztočni dio, Doljni Harz zarastao je bujnom bjelogoricom; tu se poimence iztiče bukva. Na podnožju Doljnoga Harza cvate poljodjelstvo i voćarstvo. Na granici izmedju Gornjega i Doljnoga Harza izpinje se granitna gromada Brocken sa istoimenim vrhuncem, visokim 1142 m. Brocken „taj glavni nadzornik Harza grozne visine i veličine" najviši je vrh u osrednjem pogorju na njemačkom tlu. Kako se Brocken uzdiže nedaleko od sjevernoga ruba cieloga gorja, to je imenito sa sjevera na nj veličanstven pogled, a to mu je upravo i pribavilo velik glas u njemačkom svietu. Sâm vrhunac, jedan sat hoda u obsegu, posve je zaobljen; drveća tu ne ima, a izmedju livada i cretišta eto ogromnih i omanjih balvana od granita, koje narod raznimi imeni zove. Za turiste ima tu velika i prostrana gostiona i zimi otvorena. Vidik je sa vrha dalek više od 200 km. u promjeru. Ponajprije vidiš jasno Magdeburg, Labu i thürinžku šumu, zatim leipcižke tornjeve, a za zimskih, vedrih dana i daleku Krušnu goru; stari su zemljopisci dapače bajali, da se sa Bro-

ckena vidi Sjeverno i Baltičko more. Kao što sa drugih visokih vrhunaca tako je i sa Brockena vidik više zanimljiv i poučan nego liep. Ovdje možeš motriti sastav gorja, razvitak dolina i t. d., ter uživati krasni gorski zrak. Nu to riedko turiste, željne liepa vidika, zadovoljava, pa je s toga poznata tužba u Niemaca, da je Brocken neprestano u magli. Brocken je okružen mnogimi vrhunci, koji su visoki od 900 do preko 100J m. O Brockenu ima u Njemačkoj sijaset priča (Walpurgisnacht i t. d.). Nema vrhunca u Njemačkoj, o kojem bi se od najstarijih vremena pa do danas toliko pisalo kao o bajoslovnom Brockenu; uz ostale pjesnike proslavio je i Goethe svojimi stihovi tu krunu Harza. S toga i kaže zemljopisac Daniel, da bi se već zato morao svaki Niemac popeti na taj vrh, što knjiga njemačka ima Fausta. Medju dolinami u Harzu najznamenitija je veličanstvena Bode-dolina, kojom se istoimena rieka mjestimice utisnula u strmenite granitne stiene.

d) Subhercinsko se humlje na jugu oslanja o sjeverno podnožje Harza, te izgleda kao njegovo predzemlje; sa hessenskim ga pobrdjem spaja gora Solling, dok ga od porajnskoga škriljevačkoga gorja razstavlja nizozemlje Münsterland zvano. Na sjeveru prelazi u njemačko nizozemlje; na zapad seže do rieke Emze, a na iztok do Labe. Subhercinsko se humlje obično zove Wezerskimi gorami, jer se prostire na obje strane Wezere. Penck ga je nazvao subhercinskim humljem, što je razmjerno visoko gorje, pa se stere na sjevernom podnožju ostaloga osrednjega njemačkoga pogorja, koje se nekoć zvalo hercinskom gorovinom. Subhercinsko se humlje na zemljovidu pričinja kao odugačko prigorje, koje se poput klina utisnulo u njemačko nizozemlje. Ono je sastavljeno od mnogo malenih ravnjaka i uzporednih kosa, koje idu pretežno od jugo-iztoka k sjevero-zapadu a nigdje se ne izpinje iznad 500 m. visine na izokolnimi ravnicami, pa je s toga za oko mnogo veličanstvenije nego mnoga absolutno viša gorja. U nizozemlje prodiru k sjevero-zapadu najdalje dva duga gorska lanca Wiehen-gora i glasovita Teutoburžka šuma (narod ju zove Osning), gdje se diže spomenik Hermanu, knezu Cheruska, koji je tu god. 9. po Is. pobiedio Rimljane. Spomenuta su dva gorska lanca zapadno od Wezere, a iztočno su Wezerska brda. Tamo, gdje rieka Wezera prelazi iz humlja subhercinskoga u nizinu (9^0 izt. duž. po Gr. 52^0 15' sjev. šir.) stoje Westfalska vrata (Porta Westfalica) na podnožju Jacobsberga (Jakobova gora 181 m.), koju nam prikazuje slika 37. Nije to sutjeska, gdje bi strmenite stiene suzile rieku, već

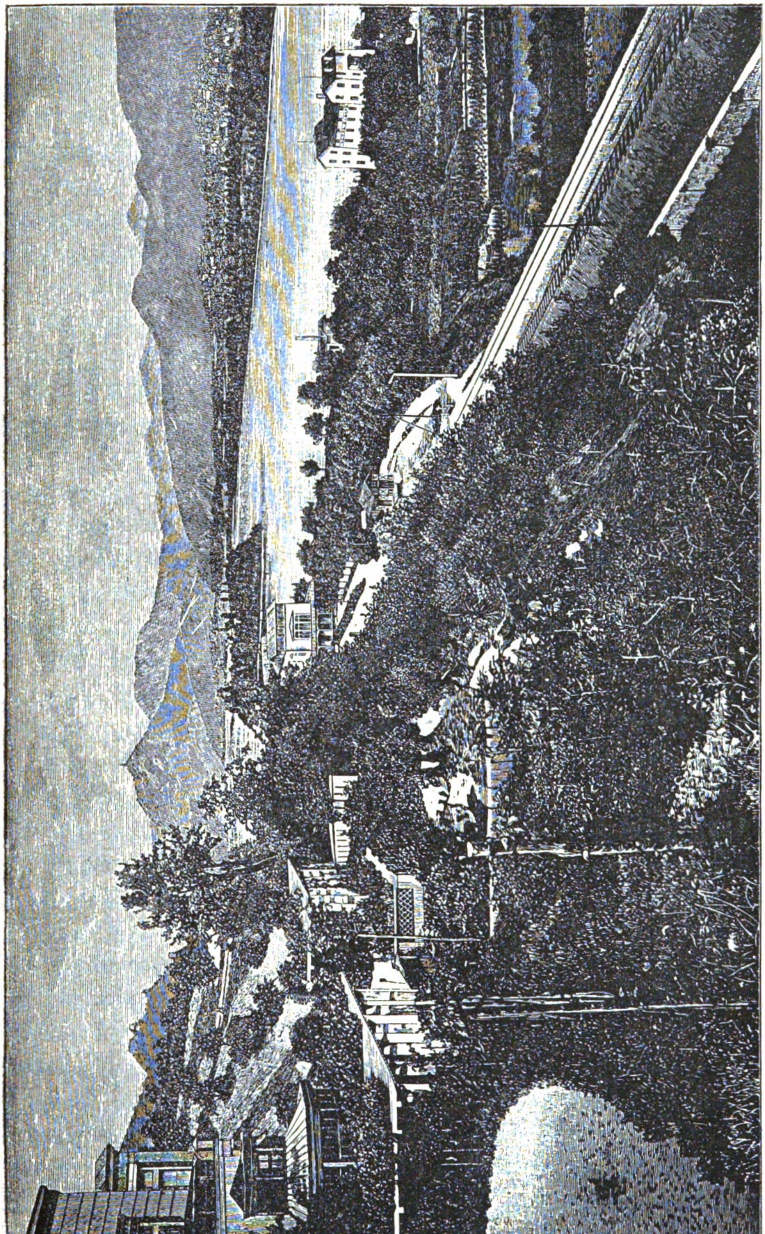

Sl. 36. Rajna kod Rolandsecka.

je prijatna draga, u kojoj prate rieku bujne livade i plodna polja. — Schiller u svojih epigramih na njemačke rieke kaže s punim pravom za Wezeru, da ne zna ništa o njoj, jer se za onda u istinu slabo poznavao njezin tok. Današnji zemljopisci sliedeć Kohla tvrde, da je poriečje Wezerino vrlo znamenito po Njemačku već s toga, što je Wezera jedina od većih rieka od svoga izvora do ušća prava njemačka rieka, odvirući daleko iz srca Njemačke.

Završujući opis njemačkoga osrednjega pogorja spomenut ćemo ovo. U njemačko osrednje pogorje spada i češko-moravski gorski skup, koji se prostire od Nâbe i Sâle na zapadu do Morave i Odre na iztoku. Makar da dielovi češko-moravskoga skupa, poimence okrajne češke gore (Češka šuma, Krušna gora, Krkonoši i t. d.), sežu i u Njemačku, ipak ne ćemo ovdje napose o tom gorju razpravljati s toga, što ćemo obširnije o njem govoriti kod naše monarkije, gdje su i onako najviši vrhunci čeških okrajnih gora.

4. **Sjeverno-njemačko nizozemlje** prostire se od Visle do Schelde izmedju njemačkoga osrednjega pogorja pa Sjevernoga i Baltičkoga mora. Na iztoku, izmedju Baltičkoga mora i Sudetskoga gorja je najšire; tu mu od prilike na 18° po Gr. iznosi širina do 5.700 km. K zapadu sve se više sužuje tako, da je od subhercinskoga humlja do Wezere samo oko 150 km. Čitavo se nizozemlje ponajviše polaže k sjevero-zapadu, što nam jasno pokazuje i tok riekâ. Njemačko se nizozemlje pričinja čovjeku posve jednoličnim; badava ti traži oko ma koje brdo, jedino opažaš amo tamo po koje odugačko, uzko jezero ili poput jezera proširenu rieku. Sad se daleka zelenkasta cretišta izmjenjuju sa predjeli, na kojih vidiš jedino suhi smedjozeleni vriesak i osamljeno borje, sad opet prostrane šume ponajviše na pješčanu tlu. Ima doduše na nekih mjestih i velikih polja, ali kao preko smedjih vresišta bludi ti i ovdje oko preko valovitih njiva, jer ne samo da nema osobitih oblika tla, već se i slabo izmjenjuje rašće. Na njemačkom naime nizozemlju riedki su predjeli, gdje bi se polja izmjenjivala sa šumom, te bi tlo naličilo na park, nego ponajviše zahvataju daleke prostore pojedine vrste tla i rašća: ovamo cretišta, tamo vresišta, ovdje šume a tamo polja. Čovjek bi rekao, da se komad kontinentskoga Iztoka razprostro pred raznoliko sastavljenim i vrlo razvijenim tlom južne i srednje Njemačke: sad kano da vidiš tragove ruskim stepam a sad opet šumam i močvaram Poljske. Pa ipak je ovo nesumnjivo komad srednjo-evropskoga tla. Ma da i seže neprekinuto nizozemlje od Sjevernoga mora do Kaspijskoga jezera, ipak

ima glede orografijskoga ustrojstva i oblika znamenitih razlika u pojedinih dielovih nizozemlja. Predjeli, koji s juga obrubljuju Baltičko more, bitno se razlikuju svojim talasastim tlom i množinom jezera od iztočnijega nizozemlja u Rusiji. Dok se nadalje ravnica ruska od mora do mora širinom kontinenta razprostrla, prati sjeverno-njemačko nizozemlje južni dio Baltičkoga mora izmedju srednjo-njemačkih uzvisitosti na jugu i skandinavskoga visočja na sjeveru. Po tom se prividja njemačko nizozemlje kao dio nizkoga tla utisnut medju uzvisitosti, a ne kao samostalna plosnina.

Spomenute nam prilike navlastito geologija razjašnjuje. Ravnica se ruska stere iznad slojeva, koji niesu ni premješteni ni naborani bili, dok je podloga tla sjeverno-njemačkoga preživjela nekoć vrlo velike promjene, koje su dakako sakrite mladjimi naslagami. Pa upravo u tom je glavna razlika izmedju sjeverno-njemačkoga i iztočno-evropskoga tla. Ovo ima ravnu površinu nad plosnimi slojevi, a ono relief zasutih uvala. Po tom imadu pravo oni zemljopisci, koji tvrde, da sjeverna Njemačka nije ni iz daleka toliko nalična na unutrašnju Rusiju, koliko na njemačko Alpsko predzemlje, t. j. na švabsko-bavarsku visoku ravan. Doista riedak je to primjer simetrijske razglobe, kad se sjeverno i južno od njemačkoga osrednjega pogorja prostiru jednako sastavljene ravnice. Nu dok jednu nadvisuju Alpe, o kojih ona nije samo ovisna u pogledu klimatičkom već i s obzirom na razredbu svoga površja — druga medji s morem, koje utječe znamenito na pojedinosti reliefa kao i na klimatičke osebujnosti. Upravo ova posljednja tačka uzrokuje veliku razliku izmedju sjeverno-njemačke i ruske ravnice. Ova potonja smještena usred kontinenta ima preko mjere kopnenu klimu, s jakom oprekom izmedju ljeta i zime, dok ona prva uz manje više primorsku klimu ima obilnih oborina. Po tom nije pomanjkanje oborine razlog, što ima na njemačkoj nizini mnogo na vresišta i stepe naličnih predjela, već jalovost samoga tla, dok se nasuprot južno-ruske stepe oslanjaju o plodne, ali pretežno sušne krajeve. Samo prividno je dakle sjeverno-njemačka nizina ogranak iztočno-evropskoga tla, jer se u istinu, kao što smo vidjeli, i pojedinostmi svojega reliefa kao i geologijskim razvitkom i klimom znatno razlikuje od ruske ravnice. Dakako da sjeverno-njemačka nizina razvitkom svoga tla daleko zaostaje za vrlo razgranatim osrednjim pogorjem; isto se tako ne može mjeriti sa simetrijski razvijenim južno-zapadnim zavaljem njemačkim, a makar da je po svojoj unutrašnjosti slična Alpskomu predzemlju, ipak ju ovo svojom visinskom razgranom daleko pretječe.

Istina, sjeverno-njemačka se nizina izpinje brdom „Thurm“ kod Danziga do 331 m. visine, ali ta se izpetost ipak ne pričinja pravim brdom, već izgleda kao polagano nasvodnjena izbrežina bez dubokih dolina, koje se veoma ističu u Alpskom podzemlju. Doline su njemačkih rieka na nizozemlju vrlo proširene, ali ta širina zaostaje daleko za njihovom dubljinom pa s toga nema prijatnih predjela. Pače ni jezera, koja su drugdje uresom svoga okoliša, ne gode oku na sjeverno-njemačkoj nizini, jer im je obala ponajviše posve nizka, ili tek nizkim humljem okružena.

Pokušajmo uzprkos velikoj jednoličnosti tla podieliti sjeverno-njemačku nizinu dakako ne prema visinskoj već prema horizontalnoj razgrani na nekoliko pojasa. Od primorja Baltičkoga uzdiže se prema unutrašnjosti tlo polagano 100—160 m. popriečne visine. To je tako zvana Baltička izbrežina, koja se kao nastavak ruskoga povora odlikuje množinom jezera. Na jugu prelazi ta izbrežina u nizko područje, koje prekidaju velike riečne doline raztvarajući ga na mnogo ravnjaka. Ovaj pojas velikih dolina na iztoku je širok, dok se na zapadu sve više sužuje završujući napokon dolinom Labe. K jugu dopire taj pojas do visinskoga vienca, na kojem ne ima doduše jezera, ali omedjuje na nekih mjestih široke doline. Na iztoku dopire taj visinski vienac posve do južnih medja nizozemlja zatvorajući slezku i saskó-thüriǹžku dragu, pa ga s toga neki zovu južnom medjašnjom izbrežinom. Na zapadu je drugčije. Tu se medjašna izbrežina sve više udaljuje od osrednjega pogorja, pa se izmedju obiju utisnula posve ravna zemlja, pojas cretišta. Po tom se dakle na njemačkom nizozemlju ne razlikuje medju sobom samo sjever i jug, već takodjer iztok i zapad. Na iztoku je područje jezersko i vrlo proširenih velikih dolina, a na zapadu su suha vresišta na medjašnom povoru, o koji se oslanjaju neprekinuta cretišta. Dolina je Labe od prilike na razmedju obiju dielova.

a) Baltička izbrežina opasuje južne i zapadne obale Baltičkoga mora; što dalje ide od iztoka k zapadu, sve se više sužuje. Makar da se Baltička izbrežina prostire 1.200 km. daleko, ipak ćeš opaziti na njezinu površju razmjerno malo promjena. Nad samom izbrežinom uzdižu se nebrojeni humovi i brežuljci, koji su se mjestimice sastavili u brdne vience, koji idu glavnim smjerom izbrežine; nu ponajviše su humci i brda bez ikakva reda amo tamo pobacani. Značajne su po izbrežinu mnoge ravno usječene dolinske uvale, kojimi teku rieke, pokriva ih jezero, ili su pak osušene; gdjekada se pače jedno isto

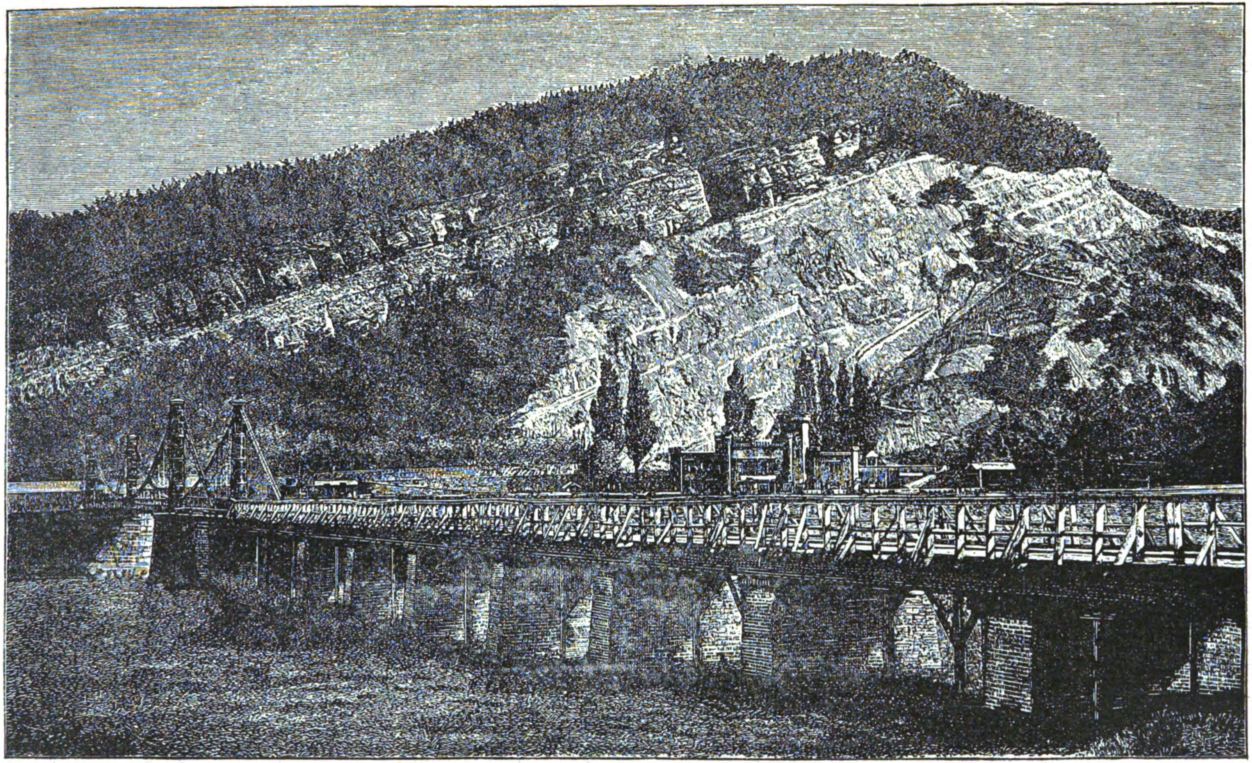

Sl. 37. Jacobsberg (Porta Westfalica).

dolinsko dno na razne strane odvodnjuje. U obće nema tu pravoga razmjerja izmedju veličine voda i njihovih dolina, te se čitav sastav i razredba dolina pričinja kao djelo nekadašnjih sila, koje su nenadano na raznih a često i posve blizih mjestih djelovale. Nu jezera se ne nalaze samo u dolinah, već ih ima i na plosnom tlu u uvalah, koje naliče na zemljane kace. Ovamo idu navlastito pruska i mecklenburžka jezera, koja se mjestimice raztvaraju na kaljuže, u sredini ponajviše plitke a jedino na uzkih mjestih duboke. Povrh toga ima neizmjeran broj neznatnih grotlića i jezerca bud okruglih bud eliptičkoga oblika, koja su se poput lievka uleknula. Nekoja su se u red poredjala i srasla u dolinu. Mnogi prielazi spajaju osamljene uvale tla s većimi žljebovi, koji izgledaju kao jezera ili doline. Svi spomenuti oblici i tvorine tla tako su nepravilni i bez ikakva reda, da ih zemljopisci s punim pravom zovu „grujskimi predjeli". K tomu ima navlastito u Mecklenburgu i Pruskoj sad pojedince sad opet na skupu zabludjeloga kamenja, mjestimice do 1000 centi težkih balvana. Ovi sastoje od skandinavskoga i finskoga granita, pa su plazurima sa sjevera došli amo. Ipak su za tako daleki put razmjerno malo na bridovih sbrušeni, pa su se tek u naše doba počeli razpadati. Za takim kamenjem željno vrebaju žitelji njemačke nizine, bud da ga upotrebe za ogradu polja ili drum, bud pak za pločnik ili za gradnju kuća.

Ciela Baltička izbrežina razpada se na četiri raznolika jezerska plošnjaka, koji se obično nazivlju po onih zemljah, kojimi se prostiru. Promotrimo na kratko sva četiri plošnjaka. Iztok zaprema pruski jezerski plošnjak. Ovaj ide od rusko-pruske granice do rieke Visle. Uzvisitosti pruskoga plošnjaka opadaju k sjeveru naglo u nizinu Baltičkoga mora, dok se k jugu postupno spuštaju u ravnicu. Uzkom dubokom uvalom izmedju pruskoga plošnjaka i kuronske ravni prokrčila si put k moru rieku Memel. Pruski jezerski plošnjak naliči na vispoljanu, koja je od prilike 75 km. široka. Ovamo ju nadvisuju osamljeni, nepravilno razbacani visovi, onamo opet ima dubokih naglih uvala, kojim vode stajačice dno izpunjuju. Navlastito ima u središnjem dielu pruskoga plošnjaka prostranih, vrlo razgranjenih plovnih jezera, koja zahvataju mnoge četvorne kilometre prostora. Najveće je Spirding-jezero. Dolinsko dno jezerâ uvalilo se ponajviše poprieko glavnomu smjeru baltičke izbrežine. Rubovi su vispoljane većinom nešto viši, pa preko njih provaljuje voda iz jezera na sjever dubokimi uzkimi žljebovi, a na jug širokimi baruštinami. Gdjekoja velika jezera imadu odtok na obje strane, ter razvodje ovisi o slučajnom uzporu

vode, o strujah, kišah i vjetrovih. Glavna skupina jezera smještena je u 100—140 met. visokoj ravnoj dolini, koja je većinom pieskom pokrivena i borjem zarasla, te je samo oko rieka močvarna a nesumnjivo je preostatak nekadašnjega velikoga jezera. Visina pruskoga plošnjaka tek je u novije vrieme tačnije izpitana, pak se tom zgodom pronašlo, da su prije premalo cienili pojedine uzvisitosti. Tako je triangulovanjem glavnoga štopa dokazano, da je Seesker-Höhe, najviša tačka pruskoga jezerskoga plošnjaka, 310 m. viša od morske razine. Tlo je na pruskom plošnjaku ponajviše sastavljeno od jakih naslaga pješčenjaka, ilovače, šljunka i kršja, a povrh toga ima mnogo zabludjeloga kamenja. Od prilike $^1/_5$ pruskoga plošnjaka zarasla je šumom, u kojoj prevladjuje bor, dok bjelogorice ima razmjerno malo, inače zapremaju veliki dio plošnjaka polja i livade.

Neposredno na zapadnoj obali doljne Visle javljaju se uzvisitosti, koje već pripadaju k pomoranskom jezerskomu plošnjaku. Ovaj se prostire od doljne Visle do doljne Odre, pa od Baltičkoga mora do nizine na Netzi i Warti. Pomoranski plošnjak ima tlo valovito, na mnogih mjestih razkidano dolinami i jarugami; nadalje ima u obilju zabludjeloga kamenja i mnogo čunjastih visova, s kojih je nadaleko liep vidik. Po tom naliči u cielosti „gorskomu predjelu“ dakako u neznatnih visinskih oblicih. Nadalje ima na tom plošnjaku krasnih šuma i liepih dolina tako, da su lako s malenom mukom neki predjeli (na pr. oko Varzina) pretvoreni u prijatne parkove. Nekoliko kilometara od Visline delte izpinje se Thurm-brdo (331 m.), najviši vrh čitave baltičke izbrežine. — Znatno je manji i niži od pomoranskoga mecklenburžki jezerski plošnjak, koji ide od Odre do blizu doljne Labe. Popriečna mu je visina jedva 50—60 m. nad morem, a najveća vis Helpter-brdo izpinje se do 174 m. Jezera ima mnogo, od kojih su neka dosta velika. — Napokon je najzapadniji holsteinski jezerski plošnjak. Prostirući se Schleswig-Holsteinom ide cielim Jyllandskim poluotokom, koji razstavlja Sjeverno od Baltičkoga mora. Kao što svojom uzvisitošću tako zaostaje taj plošnjak i brojem i veličinom jezera za predjašnjimi. Nu osebujnost je ovoga plošnjaka, da se stere tik uz baltičko primorje, pak je s toga tamošnja razvijena obala puna prirodnih krasota. Sa nekih uzvisitosti kao n. pr. sa Bungs-brda (164 m.) ili pak sa Pils-brda (128 m.) nedaleko od Kiela prekrasan je pogled na more i nebrojene otoke. Kako se taj plošnjak primiče više Baltičkoj obali, teku tamošnje rieke većinom na zapad u Sjeverno more. Holsteinski jezerski plošnjak

nije sastavljen od neprekinutoga bila, već je na nekih mjestih tako raztrgan dubokimi dragami, da ne ćeš od Baltičkoga do Sjevernoga mora naći većih uzvisitosti od 7—10 m. S toga je rieka Eidera, koja izvire nedaleko od Baltičkoga mora, spojena s tim morem već u prošlom stoljeću konalom, koji je sedam metara iznad razine morske, a naskoro će tim konalom oba mora jedno u drugo utjecati.

b) Pojas velikih dolina prostire se njemačkim nizozemljem od baltičke izbrežine k jugu do medjašnjega povora. Južnu podinu pomoransko-mecklenburžkoga jezerskoga plošnjaka prati veliki niz sjevernih dolina, sastavljen koje od rieka, koje pak od konala. Počinje na Visli kod Torunja, pak ide dolinami Noteca (Netze) i Varte, dolinom Odre, dok se ova ne utisne iznad Oderberga izmedju pomoranskoga i mecklenburžkoga jezerskoga plošnjaka, zatim podnožjem spomenutih plošnjaka sve do Labe, koju stigne iznad Wittenberga. Niz srednjih dolina počinje se na obroncih puste jezerske ploštine; još na ruskom tlu označuje ga tiek Nareve i Buga sve do okoliša Varšavskoga; zatim prati neko vrieme Vislu do utoka Bzure, nadalje ide riekom Bzurom i nešto južnije od Varte i Bobre prieko k Odri, odakle se provlači preko Spreve k Labi iznad Wittenberga. I ovaj niz dolina izpunjuju, na koliko ne ima rieka, konali sastavljajući neprekinuti vodeni savez izmedju Nareve i Labe. Napokon treći t. j. niz južnih dolina prati sjeverno podnožje medjašnjega povora. Počinjući se sa Rokitno-močvarami ide Pilicom i Barčom k Odri, odakle se gotovo izravno nastavlja do Labe kod Wittenberga. Dakako da niesu spomenuti nizovi dolinski za sebe odieljeni, već su mnogostručno medju sobom spojeni. Na iztoku ih veže rieka Visla; dalje k zapadu su skopčani riekami Vartom, Prosnom, Bobrom zatim navlastito Odrom i Nisom. Zapadno od Odre još su više spojeni, dok se napokon ne sastanu na Labi. Na iztoku u Poljskoj sva su tri niza tek u razvoju, na zapadu u Poznanjskoj već su na više mjestâ vezani, dok se napokon u Braniborskoj ne prikazuju kao jedna vanredno razvijena dolinska mreža. I pojedini dielovi nizozemlja u pojasu velikih dolina vrlo su raznolika izgleda. Na iztoku u Poljskoj većinom su veliki, posve ravni i vrlo plodni predjeli; u Poznanjskoj naliče donekle svojimi jezeri plošnjakom jezerskim, dalje k zapadu zamjenjuju jezera maleni ribnjaci i napokon kaljuže.

Visinski su odnosi ovoga dalekoga područja skroz jednolični. Veliki nizovi dolina poprieko su duboki: sjeverni i središnji niz nije nigdje na njemačkom tlu iznad 60 metara visine; na iztoku

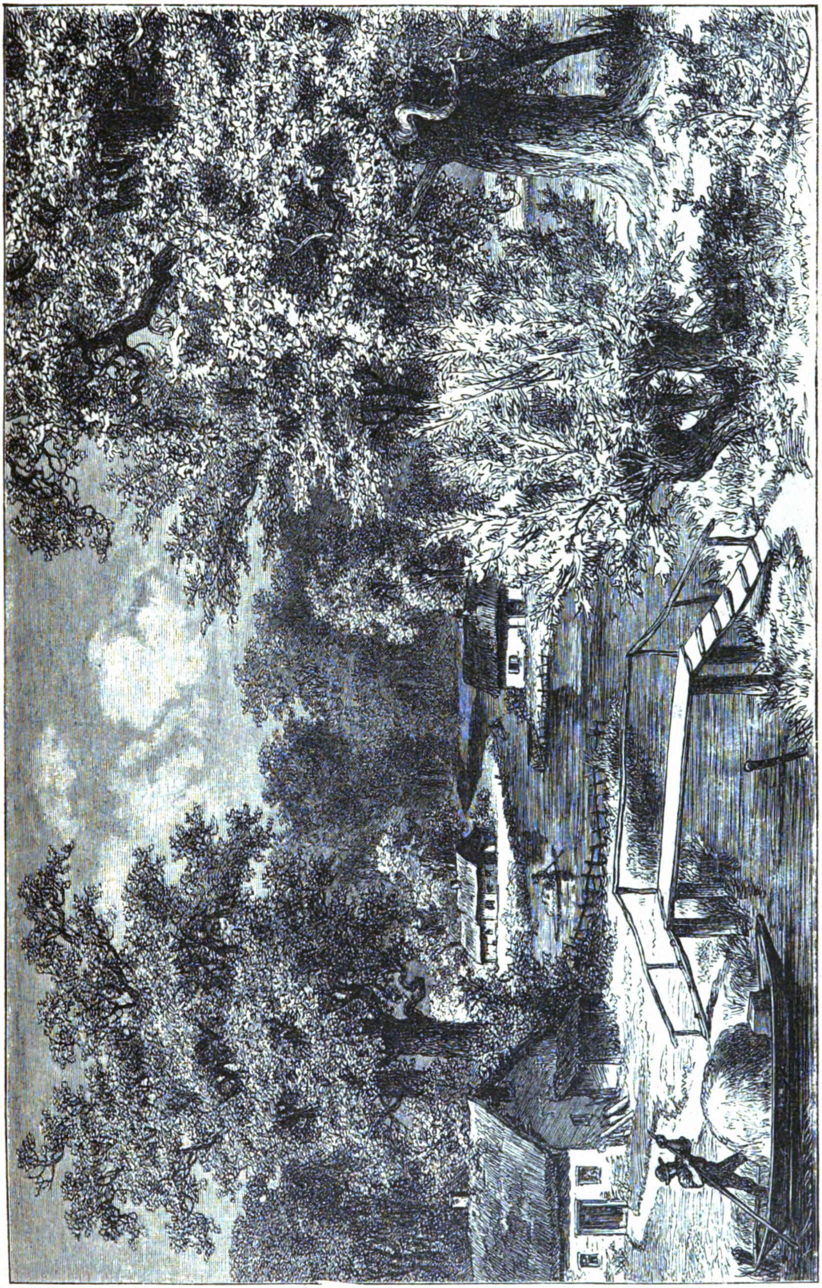

Sl. 38. Sprevska šuma.

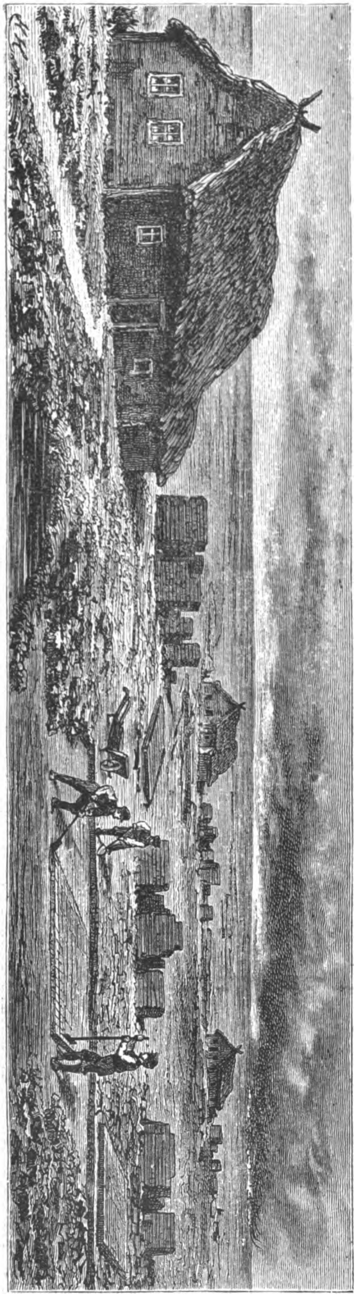

Sl. 39. Priredjivanje treseta za gorivo.

izmedju Visle i Odre je sjeverni, a na zapadu izmedju Odre i Labe je srednji niži, dok je južni posvuda nešto viši. Na nekih je mjestih područje velikih dolina izpunjeno tolikimi jezeri, da tiek nekih rieka navlastito Havele, Spreve i Bobre izgleda kao da je sastavljen od samih jezera. Maleni ravnjaci izmedju pojedinih dolina riedko se izpinju do 150 m. visine i po tom je cielo to područje slabe visinske razgrane. Dakako da je uza sve to na nekih mjestih opreka izmedju ravnjaka i dolinskoga dna tako nenadana i velika, da se dolinske strane poput stiena uzdižu. Poradi toga na pr. zovu neki predjel freienwaldski na Odri sjevero-iztočno od Berlina „braniborskom Švicarskom“, makar da se najviša tačka jedva do 157 m. visine izpinje. — Tlo velikih dolina sastavljeno je na dalekih prostorih od sitnoga pieska, koji vjetar gdjekada poput sipina naslaže. Osušene riedke šume izpunjuju nepregledne predjele tih pjeskovitih površina, koje se onda obično pustopoljine zovu. Ali upravo usred takih pustopoljina ima gdjegdje liepih jezera; tako n. pr. jezera čine pjeskovitu i donekle jalovu okolicu Berlinsku dosta prijatnom. Na nekih je opet mjestih tlo velikih dolina vlažno i močvarno, pa makar ima amo tamo koristi od tresetnih naslaga, to se za kulturu može takovo tlo predobiti jedino marljivimi naseljenici. Takih baruština ima na-

vlastito uz Bobru, Notecu, Vartu i Odru, a na posebni su se način razvile u Sprevskoj šumi (sl. 37.), gdje je čitava dolina izprepletena gustom mrežom pojedinih riečnih rukava, koji cielo područje natapaju razstavljajući ga na mnogo otoka. — Napokon spomenimo, da je malo tla u velikih dolinah pokrito plodnom zemljom. To se opaža jedino uz najveće rieke, kojim je izvor izvan sjeverno-njemačkoga nizozemlja, pa svoje obale kalom naplavljuju. Tako prate plodne poljane tiek Vislin, nadalje ih ima mjestimice uzduž Odre, a ne manjka ih ni na Labi, koja je još prije, nego su ju ogradili, naslagala ilovito tlo upravo u onom kraju, gdje se sastaju sva tri niza velikih dolina. Maleni ravnjaci izmedju pojedinih dolina sastavljeni su ponajviše od plodnoga ilovita tla, na kojem se šire ne pregledna polja.

c) Južnu medjašnju izbrežinu možeš okom pratiti od Lüneburžke pustopoljine na zapadu do šlezko-poljske plosnine na iztoku. Lüneburžka pustopoljina počinje se na sjevero-zapadu izmedju ušća Wezerina i Laba intvoreći strmu obalu nedaleko Kuxhafena, a prostire se 270 km. daleko smjerom južno-iztočnim sve do Labina tieka izmedju Magdeburga i Wittenberga. S juga ju obljeva rieka Allera, a na sjeveru ju razstavlja od mecklenburžkoga jezerskoga plošnjaka doljna Laba. Po tom je ova pustopoljina riekami omedjeni zasebni dio sje-

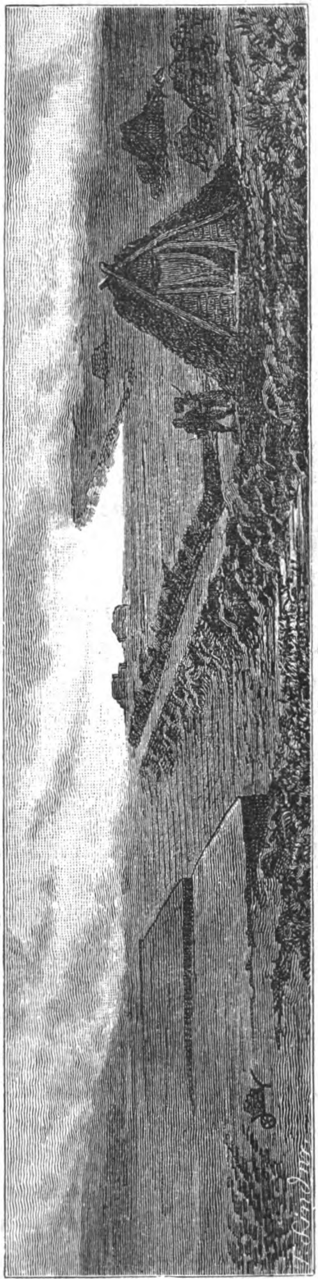

Sl. 40. «Vražja tresetina» kod Bremena.

vero-njemačke nizine. Ona nije ravnjak, kao što niesu ni jezerski plošnjaci, već ima valovito površje; nu mjesto dugoljastih jezera plošnjačkih steru se ovuda široka cretišta i pješčare, nad kojimi se izpinju neke tačke do 170 m. visine. Lüneburžka pustopoljina je od najneplodnijih i najviše pustih predjela u Njemačkoj. Rašće je slabo i kržljavo, amo tamo ima malih borika. S onu stranu Labe tako rekavši nastavlja Lüneburžku postopoljinu neplodni Fläming, više pjeskovit a manje močvaran. Njegovi neznatni visovi izbijaju do 200 met. visine, a na iztoku u doljno-lužičkom humlju uzdižu se do 230 met. K južnoj, medjašnjoj izbrežini spada napokon i Tarnovički ravnjak na gornjoj Odri, u kojem ima u obilju ugljena. Makar da se Fläming i doljno-lužičko humlje jasno iztiču kao južna medja sjeverno-njemačke nizine, ipak ima izmedju njih i sasko-thüringžke drage još prostrani predjel njemačkoga nizozemlja, na kojem se doline i visinski vienci izmjenjuju kao u pojasu velikih dolina.

d) Pojas cretišta. Izmedju Lüneburžke pustopoljine i zapadnih ogranaka subhercinskoga humlja njemačko je nizozemlje najjednoličnije. Tu gotovo nema traga uzvisitostim; kudgod okom kreneš svuda eto neprekinute ravnice, koja se nigdje ne diže preko 50 m. iznad mora. Sa neznatnom visinskom razgranom podudara se i jednolično rašće, jer daleke predjele pokrivaju cretišta. Ova imadu na toliko vriednost za narodno gospodarstvo, što se u tih predjelih, gdje nema šuma, treset izradjuje za gorivo, kao što nam pokazuje slika 39. Na istoj slici vidimo ujedno s desna, kako se izgaraju tresetišta, da se dobije tla za polja. Slika 40. prikazuje „Vražju tresetinu“ kod Bremena. Usred baruština provlače se rieke, jedino Wezera i Emza imadu suhu obalu, koju sastavlja sitni piesak. Viri li gdje usred cretišta komad suhoga tla, i taj je pokrit sitnim pieskom, na kojem ima jedino resina. O šumah nema ni govora, jedino amo tamo vidiš hrastike, nu i ti su nepristupni poradi izokolnih cretišta. — Po svem, što smo spomenuli o sjevero-njemačkom nizozemlju, opažamo jaku opreku izmedju velikih cretišta i Lüneburžke pustopoljine, t. j. izmedju zapadnoga diela sjeverne Njemačke na lievoj obali Labe i izmedju prostranije iztočne Njemačke na desnoj obali Labe. Orografijski je sastav doduše od prilike isti u oba diela, jer sastoji od uzporednih izbrežina i udoljina. Nu dok su izbrežine na iztoku dosta plodne, na zapadu su puste i sastavljene od sitnoga pieska. Izmedju izbrežina eto na zapadu neplodnih cretišta, dok se na iztoku iztiču prijatna jezera, koja zapremaju $^1/_{30}$ iztočne Njemačke.

III.

Materijalna kultura.

Izvori narodnoga gospodarstva. — Podneblje. — Poljodjelstvo. — Stočarstvo. — Šume. — Industrija. — Komunikacije. — Obćeniti pogled na materijalnu kulturu njemačkoga carstva, imenito izporedi li se sjeverna sa južnom Njemačkom. — Trgovina. — Kako i materijalna kultura djeluje na jedinstvo njemačkih država.

Gospodarstveni život svake države ovisi u prvom redu o prirodnih prilikah t. j. o tlu, podneblju i t. d. Ljudi stalno naseljeni nastoje da tjelesnim i duševnim radom izcrpu prirodne prilike i darove svoga tla, a to je prvi i najprirodniji izvor narodnomu gospodarstvu, kao što se opet poljodjelstvo smatra početkom i temeljem svake kulture. Po Njemačku je poljodjelstvo to znamenitije, što je još uviek glavni izvor privrede tamošnjemu žiteljstvu. Makar da se naime Njemačka u novije doba, kao što ćemo još spomenuti, vanredno upire, da postane u pravom smislu industrijskom državom, ipak se razmjerno najviše njezinih žitelja bavi narodnim gospodarstvom, što nam svjedoči sliedeći priegled:

Gospodarstvom i šumarstvom bavi se	42·51%	svega	žiteljstva
Industrijom i rudokopjem bavi se...	35·51%	"	"
Trgovinom i prometom bavi se.....	10·02%	"	"
Činovnika ima...	4·92%	"	"
Služinčadi i radnika ima..........	2·07%	"	"
Bez zanimanja ima...............	4·97%	"	"

Prirod tla ovisi o podneblju i plodovitosti pojedinih predjela. Njemačka ima poprieko srednje-evropsko podneblje, kojim prelazi oceansko podneblje primorskih, zapadno-evropskih zemalja u kontinentsko podneblje iztočno-evropske nizine. Budući da je na sjeveru nizina, a na jugu visočina, to je gotovo jednaka popriečna godišnja toplota po cieloj Njemačkoj. Na sjeveru ublažuje naime podneblje blizina mora, a poradi alpinskoga gorskoga zida ne mogu južni, topli

vjetrovi povoljno djelovati na južnu Njemačku. To je razlog, da Stralsund ima istu godišnju toplotu kao München. Veća je pak podnebna razlika izmedju zapadne i iztočne Njemačke. Imenito ima sjeverozapadna Njemačka gotovo oceansko podneblje, dok je u iztočnoj Njemačkoj podneblje kontinentsko. Najoštrije je podneblje na švabsko-bavarskoj visoravni, a najblaže u dolinah srednje Njemačke (Rajne, Neckara i Majne), koje su sa sjevera dobro gorjem zaštićene. Makar da njemačko podneblje sa popriečnom godišnjom toplotom od 8—9° C ne prija težanju nježnijega rašća, navlastito južnoga voća, ipak liepo uspievaju nebrojene poljske plodine umjerenoga pojasa i krepko šumsko rašće. Tlo čitave Njemačke dieli se na:

oranice i vrtove	48·4%
vinograde	0·3 „
livade	10·9 „
pašnjake i pustopoljine	9·4 „
šume	25·7 „
dvorišta, kopnene i vodene putove	5·3 „

Poljodjelstvo cvate osobito po dalekih ravnicah sjeverne i po širokih dolinah južne Njemačke. Navlastito je plodna kraljevina i pokrajina Saska, i neki predjeli polojne zemlje. Oranice se rade s velikom brigom i pomnjom. Niemac je uztrajnim radom tečajem viekova i mnoge puste priedjele pretvorio u plodonosnu zemlju. U iztočnoj Njemačkoj ima više veleposjednika, dok je na zapadu i jugu pretežno manji posjed i vrtlarstvo. Od žitarica zaprema raž veći prostor nego sve ostale vrste žita. Iza raži rodi najviše zobi, zatim pšenice, ječma i heljde. Uza sve to ne podmiruje poradi jake napučenosti prirod žita domaćih potreba, pa se s toga mnogo žita uvozi. Godine 1888. uvezlo se u Njemačku žita, brašna i kaše 1,736.708 tona. Poznato je, kako osim Rusije, Austro-Ugarske, Srbije, Bugarske i Rumunije, koje izvoze mnogo žita, sve ostale evropske države (navlastito pak Velika Britanija) mnogo žita uvoze. Ponajprije se uvozi žito u Njemačku iz Rusije. Nadalje se iz sjevero-američke Unije, Indije, Kanade i Chilah mnogo žita uvozi u zapadno-evropske države, a odavle u Njemačku. Obiljem je krumpira Njemačka prva zemlja u Evropi; krumpir uspieva ća i visoko u gorah, pa ga se mnogo izvozi. Buraka se toliko teži u Njemačkoj, da je ona danas izvadjanjem sladora prva zemlja na svietu. Hmelja se teži dovoljno za domaću potrebu navlastito u Bavarskoj, a za rodnih godina ga se nešto i izvozi. Lana se u predjašnje vrieme mnogo težilo, tako da je lanarstvom je-

dina Rusija pretjecala Njemačku; u novije se doba manje lana teži, pa se svake godine uvozi. Obiljem sočiva Njemačka je prva zemlja za Kitajem. Duhan uspieva osobito u Bavarskom Pfalzu, središnjoj Franačkoj, Pomoraniji i Uckermarki. Makar da na godinu rodi do 40 milijuna tona duhana, ipak se mnogo uvozi navlastito iz sjeverno-američke Unije. Tako se na pr. godine 1887. uvezlo u Njemačku duhana za 40 milijuna forinti. Cvieća se mnogo goji, navlastito oko Erfurta, Ulma i Bamberga. Voća rodi osobito u srednjoj i južnoj Njemačkoj, ali dakako da voćarstvom Njemačka daleko zaostaje za Italijom i Francuzkom. Vinogradarstvo uspieva u južnoj i južno-zapadnoj Njemačkoj. Obično se računa 50. uzporednica kao sjeverna medja vinove loze u Njemačkoj, ali u pojedinih predjelih u Porajnskoj, Saskoj i Šleziji prekoračuju vinogradi tu medju. Najbolje vino rodi u dolinah Rajne, Mozele, Majne i Neckara. Poprieko rodi na hektaru 26·2 hektolitara; a prema tomu rodi na godinu 3—4 milijuna hektolitara vina. Produkcijom vina zaprema Njemačka šesto mjesto medju evropskim državami; pred njom su: Francuzka, Italija, Španjolska, Austro-Ugarska i Portugalija. U Njemačku se na godinu uvozi vina u vriednosti za 12 milijuna forinti.

Budući da se poljodjelstvo na daleko razseglo, velika je nestašica pašnjaka u mnogih predjelih. Nu uza sve to je znamenito stočarstvo. Konji se goje više na sjeveru nego na jugu, a izvrstni su u iztočnoj Prusiji, Holsteinu, Mecklenburgu i Oldenburgu. Ipak se do 60.000 konja na godinu uvozi u Njemačku i to polovica iz Rusije, a preostali iz Austro-Ugarske, Belgije i Danske. Za sada ne treba još Evropa da uvozi konje iz zamorskih zemalja. Govedarstvo je vrlo napredno na polojih na Sjevernome moru, pak u gorskih predjelih srednje i južne Njemačke. Navlastito je u Bavarskoj govedarstvo temelj čitavomu narodnomu gospodarstvu. Ovaca se prije vrlo mnogo gojilo u Njemačkoj, te je uz englezku osobito saska i mecklenburžka vuna bila prva u trgovini. Ali u novije doba, odkada se mnogo vune u Evropu uvozi iz Australije, Argentinije i južne Afrike, znatno nazaduje gojitba ovaca. Kozâ se goji toliko u Njemačkoj, da ju u tom medju evropskimi državami nadmašuje jedina Španjolska. Svinja se mnogo goji, ali se ipak još i uvoze iz Rusije, a američka mast i slanina iz sjeverno-američke Unije.

U svih njemačkih državah promiču gospodarstvo nebrojene gospodarske škole, s kojimi su skopčana uzorna gospodarstva. K tomu se u pojedinih državah neumorno nastoji, da se tlo što plodnijim učini:

močvarni se predjeli osušuju, pusti i sušni natapaju, a poloji zagaćuju. Stari je način težanja većinom napušten, pak se uvodi novi, gdje se izmjenjuju na oranicah plodine. Nadalje se umjetnim gnojenjem i novijimi ratarskimi spravami i strojevi povećaje prirod tla. Osim različitih gospodarskih škola (ratarske, zimske gospodarske škole i akademije) nastoje gospodarska seljačka družtva, da se stalež ratarski teoretički naobrazi, a gospodarskimi se izložbami potiču ratari na takmenje. Napokon se gustom željezničkom mrežom vanredno olakšava prodja plodina u odaljenije predjele.

Makar da je po tom narodno gospodarstvo u Njemačkoj teoretički i praktički vrlo napredno, ipak se njemački ratar neprestano tuži na zla vremena. Kad su naime jeftini gospodarski proizvodi poplavili njemačka tržišta, pobojao se ratar njemački, da će poradi toga kao i zbog rastućih troškova pri gospodarstvu i zbog umanjivanja novčane vriednosti spasti ciene domaćih plodina i stoke. Na sve se strane tražilo, da se uvede uvozna carina za strane gospodarske proizvode. Carska je vlada tim radije carinu uvela, što se nadala odatle obilnoga prihoda za pokriće državnih troškova, koji sve više rastu. Ipak se nije postiglo time, što se namjeravalo. Žitelji naime njemačkoga carstva nuždno trebaju stranih gospodarskih plodina, a poradi uvedene uvozne carine tako je poskupio živež, da to težko osjeća veći dio naroda. U tom je pogledu nuždna skora pomoć, jer će inače svaki čas glad zaprietiti narodu.

Šume zapremaju u Njemačkoj 25·7% čitavoga tla; po tom pretječu obiljem šuma Njemačku Rusija (40%), Skandinavija (34%) i Austro-Ugarska (30%). Na početku srednjega vieka bila je gotovo sva Njemačka zarasla prašumom, pače koncem prošloga stoljeća imala je Njemačka još vrlo mnogo šuma. Nu kad su se u 19. vieku zbog državnih prevrata posve promienile gospodarstvene prilike, stalo se sve više šume harati, tako da se činilo, da će za uviek nestati njemačkih šuma. U nekih se pače njemačkih državah preporučalo vladam, da haranjem šuma povećaju svoj državni prihod.

Dakako da su se šume najviše s toga uništavale, da se dobije što više oranica. Ali u tom su privatnici išli predaleko. Kad se na to izkusilo, koliko vriede šume za oborinu, obilje vode u riekah i u obće za podneblje, stalo se u Njemačkoj razumnije postupati sa šumami. Sve se šume u Njemačkoj diele tako, da gotovo $^1/_3$ pripada državi, a $^2/_3$ privatnikom. Šume su doduše dosta zgodno podieljene po cielom carstvu, ali ipak se opaža, da je sjever siromašniji šumami od sredine

i juga. I iztočna Njemačka, gdje je prije varendno mnogo šuma bilo, danas zaostaje za zapadom i jugom. U predjašnje vrieme bilo je u Njemačkoj najviše bjelogorice, nu tečajem vremena iztisnula ju je sve više žilavija crnogorica. To je u ostalom naravno, pomislimo li, da bjelogorica voli bolje tlo, dok je crnogorica i sa lošijim tlom zadovoljna. S toga se zagajiva mršavo i tanko tlo, dok bolja zemlja rabi za oranice. Čiste bjelogorice i to ponajviše bukve i hrasta ima još jedino u nekih dielovih Thürinžke šume i hessenske brežuljaste zemlje, u Wezerskom gorju i u primorju Baltičkoga mora. Na pješčarah ima najviše bora a po gorah omorike. U viših predjelih južne i srednje Njemačke rasla je od vajkada crnogorica. U svem ima u njemačkih šumah 65·5% crnogorice i to ponajviše bora, a 34·5% bjelogorice, navlastito bukvika. U Njemačku se uvozi na godinu drva za 50 milijuna forinti, nu polovinu toga novca dobije natrag zemlja za razne tvorine od drva, koje izvozi. Kad već govorimo o šumah i o obilju drva, spomenuti nam je, da nepregledne i neprohodne prašume Sibirske i Himalajske ne dolaze još u svjetsku trgovinu, jer ²/₃ drva, što no ga treba Evropa, namiruje Rusija, Austro-Ugarska i Skandinavija, a preostatak se dobiva iz sjeverno-američke Unije i Kanade. — Njemačka ima izvrstnih šumarskih škola u Eberswaldu, Mündenu, Aschaffenburgu, Hohenheimu, Eisenachu i t. d.

Industrija se njemačka tako razvila u posljednje vrieme, da ne podmiruje samo domaćih potreba, već izvozi mnoge fabrikate razne vrste. Njemačka se natječe svojom industrijom s Englezkom, Francuzkom, Belgijom i Unijom. Nu ukusom zaostaju njemački fabrikati za francuzkimi, a tehničkim savršenstvom za englezkimi. K razvitku njemačke industrije mnogo je priniela sloboda obrta već god. 1810. uvedena, i veliki njemački carinski savez od god. 1834., koji je doduše u prvom redu olakotio nutarnji promet i trgovinu, ali je ujedno naveo industrijska poduzeća u pravu kolotečinu. Nadalje je razvitak željeznica mnogo koristio procvatu industrije, jer se razne surovine, nuždne industriji lako mogu dopremiti do industrijskih središta. Zatim je i narodno ujedinjenje godine 1871. znatno uskorilo procvat industrije. Napokon je najviše pomoglo industriji njemačkoj veliko obilje željeza i kamenog ugljena, obiju ruda, koje su najsigurniji temelj industrije na veliko. Bogatstvom kamenog ugljena i željeza nadmašuje Njemačku jedina Velika Britanija u Evropi, a Unija u sjevernoj Americi. Dakako da ima prostranijih ugljenika u Kitaju, Iztočnoj Indiji, New-Zealandu, ali ti se još uviek slabo izkopavaju.

Glavna su središta industrije oko velikih ugljenika. Ovamo idu ponajprije porajnsko-westfalski ugljenici od Unne u Westfalenu do preko Rajne. Ovi će ugljenici bez sumnje s vremenom iztisnuti englezki ugljen iz zapadno-njemačkoga primorja. Ugljenici gornje Šlezije podmiruju već cielu iztočnu Njemačku ugljenom, pa i Berlin danas još samo 9% potrebna ugljena uvozi iz Englezke. Spomenuti najogromniji njemački ugljenici poradi blizih majdana željeza vanredno su podigli industriju željeza, kojoj se pridružuje u Gornjoj Šleziji industrija cinka, kojega ima najviše u Njemačkoj navlastito na Tarnovičkoj visokoj ravni. Manji su ugljenici na zapadu u kotlini Sâre, pritoka Mozelina, nadalje u Waldenburžkom humlju u Dolnjoj Šleziji, zatim u Zvikovskom i Plauenskom okružju kod Dresdena. Oba potonja ugljenika glavna su poluga saske industrije. Važna središta tekstilne, kovinske, kemijske i drugih industrija spomenut ćemo kasnije kod opisa pojedinih mjesta. Tom ćemo se zgodom uvjeriti, da je sielo njemačke industrije osim priestolnice Berlina u pruskih pokrajinah na Rajni i Westfalenu, zatim u kraljevini Saskoj. Würtemberžka, Elsas-Lotaringija, Thüringija, dielovi Bavarske i Badena takodjer su na glasu nekimi granami industrije. Najslabija je industrija na iztoku i u primorju Baltičkom.

Spomenimo sada koju o komunikacijah, kojimi se razvozi po carstvu materijalno blago. Komunikacije ovise u prvom redu o visinskoj razgrani tla. Dok je na pr. u Norvežkoj, kao što smo vidjeli, uza sav napredak modernih komunikacija, slabo razvijen unutrašnji promet poradi osebujnosti tla, prija u Njemačkoj tlo vanredno razvitku komunikacija. Napose je njemačko nizozemlje zgodno, da se na njem razvije čitava mreža umjetnih cesta. I po južno-njemačkoj visokoj ravni dalo se osnovati kopnenih drumova. Nasuprot već po prvom pogledu na fizikalni zemljovid Njemačke naslućuješ, da su gorski pragovi, koji se steru zapadno-iztočnim smjerom poprieko srednje Njemačke, sprečavali unutarnji promet. U istinu nam njemačka povjestnica sve do najnovijega vremena svjedoči, kako je spomenuto sredogorje na komunikacije, unutarnji promet, pače na kulturu i razvitak Njemačke znamenito utjecalo. Tko se ne sjeća iz sredovječne Njemačke povjestnice „Hanse“ sjeverno, a „saveza švabskih gradova“ južno od osrednjega pogorja; u nedavnoj je pak prošlosti postojao još u Njemačkoj „sjeverni savez“ (Bund) i „skûp južnih državica“. Dakako da poradi svojih mnogih prielaza, popriečnih dolina i sedala nije njemačko

osrednje pogorje nikada tako razstavljalo sjever od juga, da bi se jedan drugomu posve bio otudjio.

Na zapadu je dolina Rajne od vajkada spajala jug sa sjeverom. Tu su najstariji njemački trgovački gradovi, kojim podrietlo često seže u rimsko doba. Ovuda su išli trgovački putovi od „Burgundskih vrata“ na jugu do dalekih nizina na sjeveru. U srednjem vieku išao je glavni trgovački drum niz lievu obalu Rajne, jer je niža desna obala često stradala od poplava. Kad su zatim Niemci izgubili južni dio lieve obale, prenieli su glavni drum na desnu obalu osiguravši ju nasipi od poplava. I danas posreduju glavne željezničke pruge s obje strane rieke Rajne sa sgodnimi postranimi prugami promet u zapadnoj Njemačkoj izmedju juga i sjevera. — Dalje k iztoku vodio je preko Augsburga i Nürnberga znameniti trgovački put s juga na sjever. Istina, promet i trgovinu južno-iztočnih njemačkih vispoljana privlačio je Dunav više k iztoku, pa su doista ovi predjeli imali u ruku trgovinu s Iztokom, dok je tamošnja roba dolazila u zapadnu Evropu zemljami iztočno-rimskoga carstva. Nu kad je zatim južno-evropska trgovina izključivo krenula k Sredozemnome moru, te je roba s Iztoka dolazila na zapad jedino preko Genove i Mletaka, tih gospodara Sredozemnoga mora, promienila je svoj put i njemačka trgovina. Glavni drum krenu od italskoga primorja preko Brennera na Augsburg i Nürnberg dolinom Regnice prema nizkomu bilu Franačke šume, odakle se zatim razgrani na sve strane po sjevernoj Njemačkoj. Spomenutom prometnom cestom, koju su tako rekavši stvorile prirodne prilike tla, idu i danas znamenite željezničke pruge, samo što su većinom navraćene na München.

Oba navedena prirodna druma s juga na sjever spajaju od vajkada nebrojene ceste, od kojih je najznamenitija ona, što no prati rieku Majnu tim većma, što ta rieka utječe u Rajnu na onoj tački, odakle se od Rajne više putova razilazi na zapad, sjever i sjeveroiztok. Tako je znamenit put k sjeveru preko Giessena, Marburga, Kassela, pak dolinom Wezere, a k sjevero-iztoku dolinom sjevernoga Kinzinga izmedju Vogel- i Rhön-gore preko Fulde i kraj Thürinžke šume preko Eisenacha i Erfurta k Leipzigu i dalje u dolinu Labe. Ovimi prirodnimi drumovi idu danas znamenite željezničke pruge. Dalje k sjevero-iztoku vode znameniti prometni putovi riekami Labom, Odrom i donekle Vislom i Memelom (Njemenom). Laba je za unutrašnji promet najznamenitija medju svimi njemačkimi riekami. Labin pritok Havela sa Sprevom plovna je i za velike brodove. Odra nosi već od Vra-

tislave velike ladje. Njezini su pritoci Varta i Netza takodjer plovni. Visla, Memel i Pregel znameniti su jedino za njemačko-ruski promet. Što smo dosele spomenuli o nutarnjem prometu, jasno nam kaže, da upravo riekami ide glavni promet po Njemačkoj. Kako njemačke rieke (izuzev Dunav) teku k sjeveru u Njemačko i Baltičko more, čovjek bi mislio, da su te rieke po njemačkome nizozemlju spojene mnogimi prokopi. Pa ipak nije tomu tako, te Njemačka brojem prokopa daleko zaostaje za Francuzkom, Velikom Britanijom i Nizozemskom. Glavni je tomu razlog dugotrajna politička razcjepkanost, poradi koje se malo gradilo konala i k tomu bez jedinstvene osnove.

Njemačka ima u svem preko 11.000 km. vodenih putova; od toga ide najveći broj na brodive rieke, jer prokopi ne zapremaju ni 2.000 km. duljine. Prokopâ ima samo po sjevernom nizozemlju; u srednjoj Njemačkoj nema ih poradi gorovita tla, a prokopi južne Njemačke niesu od velike znamenitosti. Tu je Ljudevitov konao, koji spaja Dunav preko njegovih hitrih pritoka sa Majnom, a mnogo je znamenitiji konao, koji spaja Rajnu sa Saonom i Mozelom. Po njemačkih vodenih putovih plovila su g. 1889. 18.372 broda sa 1,660.000 tona. Po tom nose njemački riečni brodovi više tovara nego njemačke pomorske ladje (sa 1,270.000 tona).

U naše su doba glavno prometno sredstvo željeznice. Prva je njemačka pruga Nürnberg-Fürth otvorena koncem g. 1835., a prva veća pruga Leipzig-Dresden predana je prometu god. 1839. Kako je u ono doba Njemačka razcjepkana bila, gradile su se željeznice prema posebnim interesom pojedinih državica. S toga niesu njemačke željeznice bile jedinstvene, pa imadu još i danas više stjecišta. Dakako poslije god. 1866., navlastito pak poslije god. 1871. nastadoše velike željezničke pruge, koje izravno spajaju velika središta. Pri tom se gledalo na trgovačke i strategičke potrebe ujedinjene Njemačke, dok su posve napušteni posebni interesi pojedinih državica. Željeznička mreža njemačkoga nizozemlja provedena je jedinstveno, a središte joj je Berlin. Odavle se zrakasto na sve strane razgranjuju željezničke pruge do najznamenitijih velikih gradova nastavljajući se i izvan carstva. Na iztok ide pruga prema Königsbergu (— Moskva), Poznanju (— Varšava) i Vratislavi (— Krakov); na jug prema Dresdenu (— Prag-Beč), Leipzig-Münchenu (— Brennerska željeznica — Italija); prema zapadu preko Halla, Erfurta u Frankfurt na Majni (— Pariz) za tim prema Magdeburg-Köln-Achenu (— Bruxelles) i u Hannover

(— Amsterdam); na sjeverozapad k velikoj pomorskoj luci Hamburgu, a na sjever k najznamenitijoj luci na Baltičkome moru Stettinu. Drugo je znamenito stjecište željeznica u Porajnskoj, a dieli se na gornjorajnsku i doljnorajnsku skupinu sa središti u Düsseldorfu, Kölnu, Frankfurtu na Majni i u Strassburgu. Na jugu se spajaju porajnske željeznice preko Gotardova tunela s Italijom, a preko Burgundskih vrata sa južnom Francuzkom.

Manje su željezničke mreže saske i šlezke s glavnom prugom Dresden-Görlitz-Vratislava, zatim srednje-njemačke navlastito u Thüringiji i južno-njemačka mreža sa bavarskimi i würtemberžkimi željeznicami. Najgušća je željeznička mreža u velikih industrijskih kotarih u Porajnskoj, Westfalenu i u kraljevini Saskoj, a najrjedja je u iztočnih i primorskih dielovih carstva. Od god. 1875. Njemačka je izgradnjom željezničkih pruga svoje zapadne susjede dostigla pače i prestigla, tako da već nekoliko godina ima najdulju željezničku mrežu u Evropi. (Izporedi knj. II. str. 89.) Dakako da su brojevi u knjizi II. za godinu 1886. danas već premaleni, jer se od onda povećala željeznička mreža u svih spomenutih državah, te se Francuzka (oko 40.000 km.) znatno približila Njemačkoj, koja broji preko 41.000 km. željeznica. Gustoćom željeznica težko će ikada Njemačka dostići Englezku i Belgiju.

Pogledajmo još jednom prilike materijalne kulture u Njemačkom carstvu. Kao što smo vidjeli, vrlo je različit oblik i sastav tla u pojedinih dielovih carstva. Plodne poljane izmjenjuju se s pustimi ledinami. Ovamo ima bogatih ugljenika, majdana željeza i u obilju soli, a onamo na dalekih predjelih ne krije zemlja u svojoj utrobi nikakva rudnoga blaga. Čas ravno, čas gorovito tlo Njemačko ima doduše poprieko blago podneblje, nu mjestimice pokraj pitomih dolina eto i oštrih gorskih krajeva. Nigdje ne ćeš naći na dalekih prostorih jednoličnih prilika, jer je upravo raznolikost i velika izmjena glavno obilježje njemačkoga tla. — Sjeverna položina njemačkih osrednjih gora, koje se provlače Njemačkom od zapada k iztoku, od prirode je industrijsko područje. Tu su već rano jake vode mamile žitelje, da se njimi okoriste, a slojevi plemenitih kovina poticali su rudokopje; nu tek pronašašćem ugljena i izkapanjem željezne rude procvala je industrija po sjevernoj položini osrednjih gora i u prigorju čeških rubnih gora. Jeftine radine sile već od vajkada gustoga žiteljstva podigle su mnogovrstne rukotvornice, pa s toga pretežni dio žiteljstva izmedju gornjo-šlezkoga ravnjaka i prekorajnskih škriljevačkih gora ne

živi o ratarstvu, već gotovo izključivo o industriji. Dakako da to traže tamošnje zemljištne prilike, jer je pučanstvo mnogobrojnije, nego li da bi moglo živjeti o ratarstvu. Makar da ima plodnih kotlina i draga u gorju, ipak se mora još uviek mnogo žita dovoziti. Za živež zamjenjuju ti predjeli industrijske tvorine: ovamo se dakle k sjevernoj položini osrednjega gorja najviše uvozi u carstvo njemačko, nu ovdje se ujedno izvodi neizmjeran broj fabrikata, na kojih se osniva znamenitost Njemačke na svjetskom tržištu.

K tomu je važno, što se spomenuti industrijski predjeli polažu upravo prema sjeveru otvorajući se u jednu ruku k moru, po kojem se fabrikati lako razvoze u strani sviet, a u drugu ruku spuštajući se k velikomu dielu carstva, gdje doduše ne ima jake industrije, ali tim više ima raznih plodina i na slabijem tlu. Po tom se nizozemlje njemačko sa svojim gorskim rubom na jugu svojimi proizvodi liepo popunjuje, makar treba da se prizna, kako poradi guste napučenosti gorski krajevi trebaju danas više živeža, nego im ga može dati nizina. Promet i obćenje vrlo je živahno izmedju južnoga gorskoga ruba i prostrane sjeverne nizine. Oba ta područja, kao što smo vidjeli, tiesno spajaju plovne rieke i nebrojene željezničke pruge. Ne treba dakle da se čudimo, što su se podigli na razmedju obiju područja mnogi veliki gradovi prateći sjeverno podnožje gorja kao velika tržišta, na kojih se zamjenjuju fabrikati za plodine, i što su procvale u primorju na kraju nizozemlja osobite luke, kojim su zaledja oba spomenuta područja. Doista, ni etnografijske prilike ni umjetna politika nije priedjele osrednjih gora i njemačko nizozemlje spojila u jednu cjelinu, ter stvorila osjetljivu opreku izmedju sjeverne i južne Njemačke — već je gospodarstvena suvislost obiju područja uzročila, da je njemački sjever složan. Toj pak zajednici gospodarstvenih interesa ne ima razloga u južnoj Njemačkoj. S toga su južno-zapadno njemačko zavalje i Alpsko predzemlje, makar da se mnogostručno dotiču, posve medju sobom neovisni, a donekle i od sjeverne Njemačke.

Južna Njemačka niti je izključivo ratarska zemlja a niti industrijska. Tu nema doduše u obilju ugljena, koji je glavna poluga moderne industrije na veliko, nu mimo to udomio se ovdje od vajkada obrt, koji se temelji što na jeftinih radnih silah, što pak na prirodnoj vještini i spretnosti žitelja. Već mnogo stoljeća cvatu u švabskih, franačkih i bavarskih gradovih razni zanati, koji su se tu više nego igdje u sjevernoj Njemačkoj podigli do umjetničke visine. Povrh toga je zemlja svojim blagim podnebljem i izuzev neka alpska po-

dručja svojim pretežno povoljnim sastavom tla osobito zgodna za ratarstvo prijajući poimence vinogradarstvu i voćarstvu, a hitre rieke daju jake vodene sile, koje se u nekih predjelih navlastito u Elsasu i u Švabskoj vrlo umno izrabljuju za velika tvorničarska poduzeća. Dok su u sjevernoj Njemačkoj jake opreke izmedju pojedinih predjela, te su tako rekavši posve odieljena industrijska od ratarskih područja, u južnoj su Njemačkoj sgodno izpremiešani poljodjelstveni i obrtni kotari. Prema tomu ne ima u južnoj Njemačkoj neobičnih skokova glede napučenosti žiteljstva kao u sjevernoj, gdje ovamo u nekih krajevih živi na 1 km.^{2} do 300 žitelja, a onamo opet u drugih predjelih samo 25. Doduše po gornjorajnskoj ravnici živi poradi jake plodnosti tla 180 žitelja na 1 km.^{2}, nu kraj toga izuzev neke alpske predjele ne spadne nigdje gustoća izpod 40 žitelja km.^{2} Dok se u sjevernoj Njemačkoj mjestimice i na neplodnome tlu poradi jake industrije vanredno nagomilalo žiteljstvo, djeluje na gustoću južne Njemačke gotovo jedino sastav i plodovitost tla. To je i razlog, što se u južnoj Njemačkoj napučenost temelji na grudi zemlje, a nije ovisna o promjenljivoj sudbini svjetskoga tržišta.

Družtvene su prilike mnogo sretnije u južnoj nego u sjevernoj Njemačkoj: život je u južnoj Njemačkoj nekako veseliji i prijatniji nego u sjevernoj, gdje je teža borba za svakdašnji kruh. K tomu djeluju na gradjanski život tradicije slavne prošlosti; zanimanje za umjetnost nadovezuje se na stare uzore, pa po tom jug izpunjuje mnogu prazninu gospodarstvenoga sjevera. Tu je središte staro-njemačke kulture, odlično sielo njemačke umjetnosti i finoga obrta. Po mnienju njemačkih geografa južna je Njemačka danas potrebna, pače upravo i nuždna čest njemačkoga carstva. Nu pri tom treba da uviek imamo pred očima, kako je relief južne Njemačke u mnogom pogledu posve samosvojan, te nimalo ne prija ujedinjenju Njemačke. Jer kao što se srednjo-njemački predjeli otvoraju sjeveru, isto se tako zatvoraju jugu; poput zida izpinju se sredonjemački gorski pragovi pred južno-zapadnim njemačkim zavaljem. Istina, odavle zakreće k sjeveru velika rieka, nu ona naskoro ostavlja Njemačku, da u stranoj državi dostigne more. Još su nepovoljniji odnošaji za Alpsko predzemlje, odakle ide glavna odvodna žila prema iztoku, gdje rano prelazi u stranu državu. Dok su srednjo-njemačke zemlje tiesno spojene sa sjevernimi tiekom rieka, oba se južno-njemačka područja položinom tla otvoraju na sve strane k zemljam, koje su doduše nekoć pripadale staromu carstvu, ali za današnje su carstvo za uviek izgubljene. Južno-zapadno zavalje i Alpsko

predzemlje spojeni su doduše medju sobom mnogimi vratima i jednom vodenom cestom, ali se ipak u obće dižu kao zagrada izmedju oba ta područja franačko-švabska Jura; s ostalim pak carstvom stupila su oba južna područja u tjesniji doticaj istom u ovom vieku težkimi željezničkimi gradnjami, koje prodiru gorja mnogimi tuneli. Spomenute umjetne komunikacije ipak su već u novije doba odvratile promet sa prirodnih putova: sve je više opustio tiek Dunava, a mjesto tiesnih sveza sa Nizozemskom poradi Rajnina ušća sve jači postaje vez sa njemačkimi lukami na Sjevernome moru. Nu ujedno se razvija sve tjesnije saobraćaj izmedju juga i bogatih srednjo-njemačkih gorskih pragova, jer industrija na jugu postaje sve više ovisna o sirovinah srednje Njemačke.

Makar da ćemo u sliedećem poglavlju napose govoriti o žiteljstvu Njemačke, moramo ipak ovdje iztaknuti neke momente o napučenosti, koji su u tiesnoj svezi sa materijalnom kulturom. U južnoj Njemačkoj, tom sielu staro-njemačke kulture, broj se žitelja donekle već ustalio. Jedino još veliki gradovi München, Nürnberg, Stuttgart i Frankfurt nešto jače rastu, a donekle i Strassburg, dok je prirast ladanjskoga žiteljstva razmjerno slab. Budući pak da je velikih gradova na jugu mnogo manje nego na sjeveru, to prirast žitelja u gradovih slabo utječe na prirast cjelokupnoga žiteljstva. U sjevernoj pak Njemačkoj mnogo je jače gibanje žiteljstva: tu ne rastu samo veliki gradovi, nego i pojedini industrijski kotari izsišu okolišno žiteljstvo. S toga ćeš tu naći velikih opreka kao u gustoći isto tako i u prirastu žiteljstva. U porajnsko-falačkih i saskih industrijskih kotarih priraste žiteljstvo na godinu za 2%, dakle istom progresijom kao žitelji u velikih gradovih, a broj žitelja u Berlinu, koji zahvata 33. dio sviju Niemaca, priraste dapače na godinu za 3%. Uza to pak raste napučenost u ratarskih kotarih po nizozemlju vrlo lagano ili nikako, makar da bi bilo još prostora za mnoge naseljenike. Na mecklenburžkom pače i pomoranskom jezerskom plošnjaku ima krajeva, gdje broj žiteljstva pada. Upravo dakle one prilike, koje označuju osjetljivu razliku izmedju sjeverne i južne Njemačke, dan danas su u razvitku: ekstremi u napučenosti sjeverne Njemačke još rastu, budući da ondje, gdje je danas najveća napučenost, ona još uviek raste, a slabo napučene predjele riedki traže, pače ih i izbjegavaju. Pri tom je prirast žiteljstva u napučenih predjelih tako izdašan, da ne nadomješta samo padanje žiteljstva slabo napučenih kotara, već se očituje naglim prirastom svega žiteljstva u sjevernoj Njemačkoj, koje se povećaje najmanje dva puta brže, nego

žiteljstvo južne Njemačke. Budući pak da je prostorom sjeverna Njemačka tri puta veća od južne, to je prirast sjevera odlučan za cielu Njemačku. Prirast pak žiteljstva u sjevernoj Njemačkoj iznosi na godinu poprieko preko 1%, a osniva se, kao što smo vidjeli, na prirastu velikih gradova i industrijskih kotara.

Sve ovo, što smo do sada razložili, jasno nam kaže, da današnja Njemačka po malo postaje u najnovije vrieme industrijskom državom. Istina, gospodarstvom se bavi još uviek 42·51%, nu o raznih granah industrije i rudokopja živi već danas 35·51%, a k tomu se trgovinom i prometom bavi daljih 10·02%, tako da u svem gotovo polovina žitelja živi o „obrtu". To se osobito opaža u velikom trgovačkom pokretu u carstvu; sve više se naime izvozi tvorina iz carstva, a k tomu je navlastito povoljno po narodno blagostanje, što raste izvoz onih tvorina, koje se izradjuju od domaćih sirovina. Njemačka obskrbljuje svojim ugljenom susjedne južno-zapadne države, a kovinske tvorine napose željezni fabrikati izvoze se dapače i u Englezku. Njemački strojevi izvoze se na sve strane. Zemljane, porculanske i staklene njemačke tvorine niesu samo poznate na evropskih tržištih, već se izvoze i u zamorske zemlje. Rukotvorine i sitna roba, kojoj je od vajkada sielo u Francuzkoj i Englezkoj, procvala je na toliko u novije doba u Njemačkoj, da se već i u spomenute zemlje izvozi. I one grane industrije, koje preradjuju pretežno strane sirovine, dan danas više vriednosti izvoze, nego uvoze. Ovo vriedi napose za tekstilnu industriju, kojom se 4% žitelja bavi.

Osim dovoza sirovina za industriju i izvoza fabrikata bavi se trgovina u Njemačkoj uvozom plodina, dok se razmjerno malo plodina izvozi. „Njemačka je već na toliko postala industrijskom državom, da ne ima kod kuće plodina, te mora mnogo živeža i drva za gorivo iz susjednih država uvoziti." Dakako, makar da u cielosti carstvo poradi nestašice mora da živež uvozi, pojedini su ipak predjeli tako plodni, da izvoze svoje plodine. Tako se na pr. u Englezku izvoze sa polojne zemlje goveda, a iz pokrajina pruskih žito; južna pak Njemačka izvozi drva u Švicarsku, Francuzku i donekle u Nizozemsku. Po tom njemačko carstvo izmedju ratarskih zemalja na iztoku i industrijskih područja na zapadu crpe odatle veliku korist, jer ne ide carstvom samo provozna trgovina, već ono i svojih proizvoda izvozi na zapad, dok dakako mnogo veće obilje prirodnina uvozi s iztoka. Niemci se doduše nadaju, da prema osobitom razvitku industrije u srednjoj Njemačkoj nije dovoljno procvalo ratarstvo južne i sjeverne

Njemačke, pak da će se intenzivnijim obradjivanjem tla još pojačati plodovitost zemlje. Nu čini se, da ta nada nije opravdana, dapače Njemačka već počinje stradati poradi velike napučenosti.

Trgovina je njemačka pretežno evropska. S iztoka t. j. iz Rusije i Austro-Ugarske uvozi Njemačka plodine: tu je mnogo veći uvoz, nego izvoz. Nadalje je tiesni trgovački saobraćaj sa Velikom Britanijom, Nizozemskom, Belgijom, Francuzkom i Švicarskom. Spomenute zemlje ne primaju samo neki suvišak plodina iz Njemačke, već u prvom redu razne fabrikate, kojih se iz carstva u te zemlje (izuzev Belgiju) više izvozi, nego uvozi. I u ostale države evropske napose u Skandinaviju i u područje Sredozemnoga mora izvoze se njemački fabrikati. — Izvanevropsku trgovinu njemačkoga carstva težko je tačno odmjeriti poradi sliedećih razloga. Ponajprije ušće je rieke Rajne u tudjih ruku, pa s toga jedan dio robe iz Njemačke ide u zamorske zemlje preko Belgije i Nizozemske; nadalje posreduje znatan dio svjetske trgovine Englezka, a napokon su do najnovijega vremena dvie glavne luke njemačkoga carstva bile slobodne. Penck drži, da izvanevropska trgovina njemačka ne iznosi preko $^1/_3$ cjelokupne trgovine. Pamuk, kolonijalna roba, mastivno drveće i kaučuk glavni su izvodi, koji se iz toplijih predjela uvoze u Njemačku; s uvozom spomenutih tropskih proizvoda izjednačuje se od prilike zamorski izvoz njemačkih fabrikata. Njemački se cjelokupni uvoz računa na 20,000.000 tona težine a izvoz na 22,500.000 tona, a od toga ide na provozni promet 3·8 milijuna tona. Ti nam eto brojevi donekle podavaju sliku o prometu i zamjeni robe na medjah njemačkoga carstva. Roba i promet prodiru sa medja nebrojenimi putovi u sredinu carstva: u najzabitnije doline u gorovitih zemljah dovozi se pamuk iz sjeverne Amerike i Indije, a žito iz Rusije. Spomenuti brojevi o težini robe svjedoče, kako mora da je jak promet i unutar državnih medja. Ide pak taj promet što vodom, što kopnom. Ako i ima njemačko carstvo razmjerno malo vodenih putova, to ima, kao što smo vidjeli, tim više kopnenih obćila. Ovamo ne ima gotovo prirodnoga puta, kuda ne bi već jurila željeznica, a onamo je parni stroj prodro mnogu prirodnu zapreku. Napokon kamo u istinu ne mogu parna kola, dopire brzojavna žica do najmanjih gradića popinjući se na visove Krkonoša i Harza pače i na Wendelstein, visoki vrhunac u Bavarskih Alpah. „Sve to pomaže, da se jake i različite opreke pojedinih predjela u carstvu izglade. Brzinom striele dopiru glasovi o svagdašnjih dogadjajih u najudaljenija mjesta, a hitrinom pare zamjenjuju se domaći i

strani proizvodi. Kao što u žilah i živčanom sustavu svakoga organizma, isto tako i na željeznicah i brzojavu kuca jedinstveni život, kojemu je neke vrste disanje uvoz i izvoz na medjah.“ Njemački zemljopisci obično odatle zaključuju, da pod ovakimi prilikami u carstvu, koje je i gospodarstveno postalo cjelinom, po malo gine baštinjena individualnost pojedinih državica njemačkih. Oni idu pače i dalje, te tvrde, da politička razdioba Njemačke ima samo administrativnu vriednost. Da li je to mnienje opravdano, pokazat će možda već na skoro budućnost.

*

IV.

Žiteljstvo.

Kelti zapadni, a Slaveni iztočni susjedi starih Germana. — Tacitovi Germani. — Kasnija razdioba germanskih plemena. — Sudbina iztočnih i zapadnih Germana. — Polabski Slaveni. — Politički razvitak njemačkoga naroda do danas. — Gornji i Doljni Niemci. — Značaj Niemaca. — Duševna kultura. — Ostale narodnosti njemačkoga carstva. – Vjera. — Napučenost. — Državno uredjenje. — Veličina i broj žitelja u pojedinih njemačkih državah. — Vojena snaga Njemačke.

Kad su Rimljani prodrli preko Alpa u srednju Evropu, nadjoše tu žitelje Kelte (Helvetii, Taurisci, Boji i t. d.), koji su stanovali po alpskih zemljah i po južnoj Njemačkoj sve do Karpata na iztoku. Kelti bijahu već u ono doba vrlo napredni; uz ratarstvo cvao je u njih obrt i trgovina, čemu ima tragova po cieloj južnoj Njemačkoj. Da su Kelti nastavali srednju i sjevernu Njemačku, kao što neki naslućuju po imenima „Brocken, Ocker, Halle", zatim po oružju od bronca i po prastarih grobovih, vrlo je sumnjivo. Nasuprot znade se za sigurno, da su sjeverno i iztočno od Kelta stanovala u ono doba mnoga plemena germanska. Ova plemena niesu imala s početka zajedničkoga imena. Ime „Germani" t. j. „vikači u ratu" nadjenuše im njihovi zapadni susjedi Kelti. To su zatim ime prihvatili i Rimljani. Slaveni pak, iztočni susjedi Germana, dali su im ime Niemci t. j. „nerazumljivo govoreći". Istom kasnije dali su si sami Germani ime. Gotska rieč „thiudisks", izvedena od thiuda-puk, znači obični ili pučki, a odatle potječe današnje ime: Deutschen.

Germani, susjedi Kelta, bave se već u to vrieme ratarstvom i stočarstvom i poznaju željezo, ali su ipak na nižem stupnju napredka nego Kelti. Oni nadalje ne sačinjavahu jake velike države, samo kadkada znali bi se složiti, da se zajednički obrane od Rimljana. Svladavši Rimljani Kelte podigoše na medjah protiv Germana jake utvrde. Oni povukoše od Lahne kod Emsa preko Taunusa do Regensburga

ogromne obkope („vražji zid") s jakimi tvrdjicami, koje spajahu mnoge ceste. Diljem toga obkopa, zatim uz Rajnu i u gornjem Podunavlju, ima nebrojenih tragova rimskim utvrdam. Colonia Agrippina, Moguntia, Augusta Treverorum, Augusta Vindelicorum, Castra Regina i t. d. svjedoci su, kao što ćemo kasnije kod mjestopisa spomenuti, drevne rimske naseobe u tih stranah.

Stari pisci ne spominju, gdje su bile iztočne medje germanskim plemenom prvih stoljeća našega brojenja. I razdioba naroda na pojedina plemena vrlo je različita. Tacit ih dieli na tri glavna plemena: na Ingaevone na Sjevernome moru, Istaevone na Rajni i na dalje k iztoku stanujuće Hermione. Nu nije jasno, da li su ta imena ujedno i naravne skupine Germana. Danas se ponajviše drži, da su se stari Germani u glavnom na dva diela razpadali: na zapadne i iztočne Germane. Oni nastavahu Povezerje i Polablje, dok su jezično od njih različni iztočni Germani napučili područje rieka Odre i Visle dotičući se na iztoku Slavena. Kuda je išla granica izmedju Germana i Slavena prije seobe naroda, ne da se pronaći, jer ima za to u starih pisaca premalo viesti. Žitelji srednje Evrope, kako ih nabrajaju stari pisci u vrieme Isusova poroda, niesu ostali dugo na miru. Tu je na sve strane kipjelo: pojedina se plemena germanska komešala i stala prodirati k zapadu i k jugu. U borbi s Rimljani razvio se u Germana politički život, a u doticaju s njihovom razvijenom naobrazbom razvila se u Germana posebna kultura. Za toga vrenja nastale su u zapadnih, suevskih Germana nove plemenske skupine, koje su se bez sumnje razvile iz starih. Kako je to nastalo, ne spominju stari pisci, pa se tek u riedkih prilikah može nagadjati, od kojih su se elemenata stvorile nove skupine. Dok su do drugoga stoljeća po Is. Rimljani boj vodili s nebrojenimi plemeni germanskimi, koja spominje Caesar i Tacit, čitamo već u pisaca trećega stoljeća nova imena kao Franke, Alamane (predteče današnjih Švaba), Thüringe, Sase i Bavarce. Kao što je poznato, ova su se imena održala do dana današnjega. Spomenuta nova plemena navaljuju pojedince na Rimljane, pomičući neprestano medjusobne medje na račun rimskoga carstva. Dok su se ovako zapadni Germani amo tamo premiešali, opaža se u iztočnih Germana posve druga preobrazba. Potisnuti naime po svoj prilici od svojih iztočnih susjeda potiskuju se i oni k jugo-iztoku na doljni Dunav, odakle zatim prodiru u zapadno i iztočno rimsko carstvo. Ta seoba gotskoga plemena završi se naskoro osnutkom zapadne i iztočne gotske države u južnoj Evropi, koje su iza kratkoga

života propale. Za Goti krenuše Vandali, koji su napokon novu postojbinu našli u Africi; a iza ovih Langobardi, koji se nastaniše u sjevernoj Italiji, dok su se Burgundi utisnuli izmedju Romana i zapadnih Germana, pa su na podnožju švicarske Jure osnovali kratkotrajnu samosvojnu državu. Makar da je više plemena iztočnih Germana prodrlo do zemalja Sredozemnoga mora, ipak ih nije bilo toliko, da bi se mogli održati protiv urodjenika, dapače neprestanimi borbami budu gotovo posve uništeni. Tako je nestalo većim dielom iztočnih Germana.

Sretnija su i uspješnija bila osvajanja zapadnih Germana. Oni su gotovo uništili za neprestanih borba romanizovane žitelje u osvojenih zemljah, koje su tako rekavši s nova napučili Franci, Švabi i Bavarci, stvarajući na taj način posve čiste germanske zemlje. Dakako oni zapadni Germani (navlastito Franci), koji su se naselili medju romanizovane Kelte, niesu održali svoje osebujnosti plemenske, već su se razplinuli medju Keltima. Dok su ovako Germani potiskujući se na zapad osvajali nove zemlje, izgubiše na iztoku svoje stare zemlje. Čitavo prvobitno iztočno-germansko područje zauzeše Slaveni; oni pače prodrieše u zemlje zapadnih Germana, te napučiše cielo Polablje. Slaveni zapremiše obale Baltičkoga mora, daleke prostore sjeverno-njemačke nizine do preko Labe; oni prodrieše u Thüringiju, odakle se razširiše do južnoga podnožja Harza. Oni su napučili s iztoka lako pristupnu Češku, a prešavši zapadnu medju Češke, prodrieše gotovo do južno-zapadnoga njemačkoga zavalja; napokon provališe i u alpske zemlje daleko na zapad navlastito dolinom Drave. Neka slavenska plemena počeše se na zapad tiskati već pod konac drugoga stoljeća po Isusu. Ti Slaveni zovu se Polabski ili Baltički Slaveni. Na sjeveru im bijaše medja Baltičko more počevši od iztočnoga ušća Odre do Kiela u Holsteinu, a od Niemaca ih je lučila rieka Sventina i Travna, Stekenica do utoka u Labu, zatim Laba do ušća Sâle. Bila su tri glavna plemena polabskih Slavena: Ljutici, Bodrici i Srbi. Ljutici su nastavali zemlju medju Odrom, Baltičkim morem i Labom; Bodrici napučiše zemlje Ljuticem na zapadu, t. j. današnji Mecklenburg i Holstein, a Srbi se smjestiše Ljuticem na jugu. Nekoliko stoljeća gospodovali su Polabski Slaveni u tih zemljah. U njih su procvali mnogi gradovi, koje ćemo kasnije kod mjestopisa spomenuti.

Nu čim su Germani zapadno od Slavena stvorili jaku državu, počeše natrag provaljivati u svoju staru postojbinu. Na razvalinah naime rimske Galije razvi se moćna država Franačka, šireći na sve strane

svoje medje. Germanska plemena Alamani, Bavarci i Thüringi redom priznavaju gospodstvo franačkih vladara. Kad je zatim Karlo Veliki podvrgao pod franačko gospodstvo Sase, bili su na iztočnoj periferiji franačke države prvi na udarcu Slaveni. Prof. Wagner kaže, da je u to vrieme tekla granica izmedju Germana i Slavena (što svjedoče dočetci itz, tz i in kod imena mjesta) od Kiela preko Lüneburga, Halla, Hofa i Nürnberga k jugo-iztoku. Ljuta mržnja, štono bješe zavladala medju Bodrici i Ljutici, pomogla je Karlu Velikomu, te je s pomoću Bodrica svladao Ljutice i Srbe, pa ih prinudio na plaćanje danka. Karlo Veliki osnova tako ogromnu državu, da je njegovi slabi nasljednici niesu mogli održati na okupu. Već god. 843. prvi put a konačno g. 887. razpade se Karlova država. Tom zgodom pripadoše čista germanska plemena iztočnoj franačkoj, od koje se kasnije razvi njemačko kraljevstvo. Kad je ovo postajalo, vodila se veličanstvena borba izmedju Slavena i Niemaca, koji su pače pod konac 9. stoljeća protiv Slavena dozvali u pomoć Magjare. U 10. stoljeću razvi se njemačko kraljevstvo ovako. Žitelji do onda u osamljenih naseljih po zemlji raztreseni skupljahu se po malo u gradove, koji nastadoše ponajviše oko duhovnih naseoba i biskupskih stolica. Na taj su način posve u tihom osnovani prvi njemački gradovi prislanjajući se o središta crkvena. Kraljevstvo s nutra učvršćeno stalo je razmicati svoje medje navlastito u susjedne južno-zapadne zemlje. Područje Sredozemnoga mora najvećma podražavaše njemačke težnje za osvajanjem, a posljedica tomu bijaše, da se njemačko kraljevstvo pretvorilo u „sveto rimsko carstvo njemačkoga naroda“ (g. 962.). Ovo carstvo oko god. 1150. na vrhuncu slave i moći nije zapremalo samo srednju Evropu izuzevši slavenski sjevero-iztok srednjo-evropski, koji je bio još u ruku Slavenom, već takodjer gotovo sve alpske zemlje i polovicu Italije. Dakako da se spomenuti sredomorski posjed nije nikako etnografski mogao razplinuti u njemačkom carstvu, već se dapače držao pod njemačkom vlašću jedino neprestanimi vojnami. Kad je u sliedećih stoljećih carstvo oslabilo, odpale su te zemlje prve od države njemačke. Dok ovdje na Sredozemnome moru niesu nikako mogli trajno uspjeti Niemci, pošlo im je žalibože za rukom na sjevero-iztoku stranom nevjerom a stranom oružjem svladati medju sobom nesložne Polabske Slavene, koji su k tomu najdulje uztrajali u poganstvu medju svimi Slaveni. Polabski Slaveni izginuše ili se poniemčiše, pa im danas ima, kao što ćemo još kasnije spomenuti, tragova u nešto većem broju samo još u Lužici. Strahovita je bila sudbina podjarmljenih Slavena, s kojimi su

Niemci vanredno okrutno postupali. To priznavaju i sami njemački pisci, dodavajući, „da je već u ono vrieme izmedju oba naroda usadjena mržnja, koja i danas još obstoji“. Dok su zatim u 14. i 15. stoljeću sredomorski dielovi njemačkoga carstva posve se dokopali neovisnosti i samostalnosti, budu poniemčeni na drugoj strani sjeverni obronci češke gorovine i to današnja kraljevina Saska i pruska pokrajina Šlezija, zatim na njemačkoj nizini Mecklenburg, Branibor, Pomoranija i sva zemlja do Finskoga zaliva. Jedino velika Poljska država, bijući sretan boj sa njemačkim redom, zaustavi osvojenjem Pruske u 15. stoljeću barem na neko vrieme dalje ponjemčivanje Slavena.

Makar da je u njemačkom carstvu pod konac srednjega vieka znatno ojačao gradjanski stalež, ipak je država u svojoj unutrašnjosti sve više propadala poradi čestih smutnja i nemira. Zatim je carstvo bilo potreseno navlastito reformacijom na početku novoga vieka. Dok carevi bud iz osvjedočenja bud pak iz političkih obzira niesu ništa htjeli čuti o novoj vjeri, pristadoše uz nju knezovi nadajući se s pomoću nove vjere dokopati se duhovnih imanja i neovisnosti od carstva. Dugotrajne vjerske i političke razmirice rodiše napokon trideset-godišnji rat (god. 1618.—1648.). Ovim dugotrajnim ratom bilo je carstvo u svakom pogledu oslabljeno i umanjeno. Na zapadu se ojačala Francuzka a na sjeveru Švedska na štetu carstva. Nizozemska i Švicarska postadoše samostalnimi državami. Knezovi se njemački gotovo dovinuše samostalnosti, te provedoše vjersko pitanje u svojih zemljah po svojoj volji. Time se otudjiše medjusobno njemačka plemena, a blagostanje je duboko palo u cielom carstvu. Francuzka je nasuprot sve više napredovala pomičući svoje medje do Rajne, pače i preko Rajne. Uza to se u carstvu već pod konac 17. stoljeća i zatim u 18. stoljeću sve više jačala buduća velevlast Pruska, dok je nasuprot padao ugled Austrije, čiji su vladari mnogo bili zabavljeni ratovi sa Turcima. Smrtni udarac zadan je njemačkomu carstvu sretnimi ratovi Francuzke za velikoga prevrata i to onim momentom, kad se godine 1806. pod vodstvom Bavarske šestnaest knezova južne i zapadne Njemačke odvrgnulo od njemačke države utanačivši u Parizu rajnski savez, kojemu se proglasio pokroviteljem francuzki car Napoleon I. Na to se car Franjo I. odreče svojevoljno carske krune.

Razpadnućem njemačkoga carstva još je više osililà Francuzka. Na to se pojavi u potištenih Niemaca povriedjeni ponos, te se na poziv pruskoga kralja podiže listom sav narod na Napoleona. Pod vrhovničtvom Rusije i s pomoću Austrije bude potisnuta Francuzka na svoje

predjašnje medje. Nu „njemački savez“, koji je god. 1815. u život stupio, bijaše nedonošče. On je doduše zahvatao daleki niz zemalja od Sjevernoga i Baltičkoga do Sredozemnoga mora, ali se razpadaše u svojoj unutrašnjosti na nebrojene slabo ujedinjene državice, medju kojimi su se izticala dva gotovo ravna takmaca, Austrija i Pruska, spremne na boj za prvenstvo u njemačkom savezu. Ni političke i narodopisne a ni vjerske prilike niesu bile ni iz daleka take, da bi se mogao proricati tomu savezu dug život. Napose je Pruska osnutkom carinskoga saveza godine 1834., kojim se Njemačka barem u trgovačko-političkom obziru ujedinila, sve jače privlačila njemačke državice k sebi, dok se Austrija ne primivši carinskoga saveza sve više od Njemačke otudjivala. Nu ne samo na materijalnom nego i na duševnom polju udaljivala se Austrija od Njemačke. Kad je naime ono Njemačka stala silno napredovati u znanosti, Austrija je malo pri tom sudjelovala. Tako se zgodi, da je Austrija već unapried bila u nepovoljnijem stanju, ako bi se kad imala ogledati s Pruskom za prvenstvo u Njemačkoj. Sretnim ratom godine 1866. iztisnu Pruska Austriju iz „njemačkoga saveza“, koji se na to razpade, a na njegovo mjesto stupi u život „sjeverno-njemački savez“ pod vodstvom Pruske, s kojom sklopiše i južno-njemačke države tajni savez za navalu i obranu. Tako bi pripravljeno jedinstvo Njemačke. Napokon uspjesi njemačke vojske od god. 1870. i 1871. ostvariše upravo ono, što je Napoleon III. htio zapriečiti, naime jedinstvo Njemačke. Na priedlog bavarskoga kralja Ljudevita II., koji prihvatiše sve njemačke države, prozvan bi njemački savez, kojemu pripadaše sada i južna Njemačka, „Njemačko carstvo“, a kralj pruski primi naslov „cara njemačkoga“ (21. siečnja god. 1871.).

Promotrimo sada današnje žiteljstvo Njemačkoga carstva. U svem broji Njemačka oko 49 milijuna žitelja. Po tom nadmašuje Njemačku absolutnim brojem žiteljstva medju evropskimi državami jedina Rusija (96 milijuna), gustoćom pak žiteljstva (88 na □ km.) pretječe ju od većih država Velika Britanija i Italija, a od manjih Belgija i Nizozemska. (Izporedi knj. II. str. 30. i 40.) Žitelji njemačkoga carstva najvećim su dielom Niemci. Narječjima diele se na doljne i gornje Niemce. Nu treba da naglasimo, kako gornjo-njemački književni jezik nije izključivo nastao od jednoga narječja. On se naime uobičajio u carskom uredu i kod državnoga suda, gdje se nije vezalo na jedno narječje, već se dapače više toga poprimilo iz doljno-njemačkoga narječja. Gornjo-njemački jezik javlja se u 15. stoljeću, nu

za pravo se razširio i zagospodovao nad ostalimi narječji istom Lutherovim prievodom sv. pisma i spisima reformatora. Doljno-njemački jezik dolazi u izpravah i spisih po prilici do god. 1600.; na to je ustupio mjesto gornjo-njemačkomu jeziku. Dakako u primorju njemačkom govore naobraženi u krugu obiteljskom i u običnom obćenju i danas doljno-njemačkim jezikom, pak se i na polju pjesničtva u novije doba javilo doljno-njemačko narječje. Budući da su se i druga narječja njemačka rek bi nedavno opet oživjela, to vidimo u njemačkoj književnosti isti pojav kao i u grčkoj knjizi, gdje su pjesnici njegovali razna narječja i onda, kad ih je „κοινὴ διάλεκτος“ već davno iztisnula iz javnoga života. Izvan Njemačke gospoduje doljno-njemačko narječje u nizozemskom, flemskom i englezkom jeziku. Razmedje doljno-njemačkoga i gornjo-njemačkoga narječja ne slaže se ni malo sa običničmi prirodnimi granicami izmedju sjeverne i južne Njemačke. Granica naime izmedju oba narječja presieca i porajnsku ravnicu kao i veliku sjevernu nizinu. Dakako da je u samom području Rajne težko odsjeći tačnu medju. Obično se drži, da oba narječja razstavlja crta, koja se počinje zapadno od Moze po prilici kod Tienena pa ide preko Venloa, Krefelda, Barmena do Olpe (51°), zatim izravno iztočno-sjeverno-iztočnim smjerom preko Mündena razpolavljajući gorovinu Harz do ušća Sâle u Labu (blizu 52°). Iztočno od Labe nastavlja se medja preko Wittenberga, Lübbena, Fürstenberga na Odri i Meserića a završuje se izmedju Bobre i Varte kod poljskoga jezičnoga područja. Ovo je eto u glavnom razmedje obiju narječja. Prema toj medji broje se u doljne Niemce: Friesi i doljni Sasi („Plattdeutsche“) a u gornje Niemce: Alamani ili Švabi („gornje-rajnsko narječje“), Bavarci, Franci („rajnsko-franačko, hessensko i franačko narječje“) i gornji Sasi. Promatrajući mnoga njemačka narječja a uza to pomišljajući na neobičnu raznolikost tla njemačkoga lako se pojmi, zašto je toliko vremena i truda trebalo, dok se je njemački narod napokon sdružio u jednu državu. Dakako da je s tim u savezu pitanje, da li je kroz ovo 20 godina ujedinjenje Njemačke u istinu već svladana ona Niemcem prirodjena težnja za partikularismom. Škola i tu može mnogo polučiti, pa se čini da i uspieva.

Prije nego nabrojimo ostale narodnosti, koje živu u Njemačkoj, spomenuti nam je nekolike rieči o značaju Niemaca. Rimski povjestnik Tacit piše o starih Germanih ovo: „U Germana vriede više dobri običaji nego drugdje dobri zakoni. U njih ima kreposti i mana, koje obično potječu od priprostih snošaja u životu. Slobodni muževi

bavili su se ratom i lovom, dok su domaće poslove obavljale žene, djeca i robovi. Hranili su se povrćem, brašnom i mliekom; od mlieka pravili su maslac i sir, a od ječma pivo, koje bi često miešali s medom. Stranca bi ugostili drage volje; ne bi ga pitali, odakle je došao i kamo polazi. Osobito su se odlikovali stari Germani tim, što su voljeli družtvo. Susjedi bi se često puta našli na okupu, da se zajedno goste, da se razvesele pijankom i da igraju kocke; no za takih zabava došlo bi koji put i do krvi. Mladićem bijaše najmilija zabava plesanje medju mačevi; tada bi medju mačevi i sulicami skakali tako okretno, da se je malo koji ozliedio. Porodica bijaše starim Germanom sveta. Uzimali su samo po jednu ženu, a ta bijaše prava drugarica mužu i štovana od svakoga. Žena bi pratila muža na vojni i dielila s njim u ratu svaku sreću i nesreću. Narod nije bio naseljen u velikih gradovih, već je živio razsijan po selih i selištih, naokolo kojih su se sterale njegove oranice."

Nema sumnje, da se neke značajne crte, koje spominje Tacit, i danas opažaju u životu i običajih Niemaca, makar da su čisto germanska plemena dan danas jedino Friesi, zapadni dio doljnih Sasa i Franci, dok su svi ostali Niemci manje više primili u se stranih življa. Današnji je Niemac nekako drven, hladan i dosta spor. Njemu manjka vatra južnjaka, a u kretanju i obćenju nema u njega francuzke finoće i gibkosti. Dakako da je od alpinskoga područja do Sjevernoga i Baltičkoga mora kao i od Rajne do Visle u pojedinih plemena velika raznolikost u običajih, načinu života pače i u mišljenju. Mladi Hrvat, koji je boravio više godina u Njemačkoj, podaje sliedeću karakteristiku o Niemcu. „U sjevernoj Njemačkoj naći ćeš u svakom selu parni stroj i centrifugalni stroj, kojim se dieli skorup od mlieka, ali tek po desetak sela ima jednu crkvu; u južnoj Njemačkoj u svakom je selu crkva, ali se dimnjaci ne vide. Sjeverni Niemac muči, kad je triezan, muči kad pije, južni pjeva i zna biti veseo. Padni u vodu, izgori, umiri od gladi, prti se željeznicom i ostani, ako se uzprtiti ne možeš: sjevernjaku je svejedno, on se ni maći ne će, ako mu to služba ne zapovieda. Otac, kad predaje sinu gospodarstvo, mora dobro paziti, kakov ugovor sa sinom sklapa, mora taj ugovor u svim uredima potvrditi, jer drugačije osta gladan kod svih 30—50 hektara, koji su njegovi bili. Na jugu je vjera tu prirodjenu ćud Niemca ukrotila. Sjevernjak ćuti sve breme života samo na svojim plećima, ali osim te skrbi za svakdanji život, osim želje uzdržati sama sebe samostalna i neovisna od drugoga, on druge skrbi i želje nema. Južnjak

je veliki dio skrbi za svoj obstanak predao Bogu i gospodinu župniku, koji se za nj moli, ali zato dospieva i za drugoga se malo pobrinuti, ćuti, da on nije tu sam, da je dužan mnogomu pomoći i da bi opet drugi njemu pomogli. Sjevernjak računa, južnjak se nada, sjevernjak ne pomaže i propada bez pomoći, južnjak ćuti, da ima neka silno velika blagajna, u koju svatko ima svoj prinos ulagati, ali i pravo tražiti pomoć iz nje, a to je sućut, ljubav bližnjega. Veli se, da podneblje djeluje na te razlike. Ne bih rekao; stvorio je to dojam svećenika i katoličke crkve. U onomu, tamo na sjeveru, vidi se pravi Niemac, koji je iz Kristove vjere izagnao veliki dio skupnosti, komunizma (dakako ne modernog), ljubavi bližnjega. Njegov se pastor ne brine za nj, nego od nedjelje do nedjelje, pa mu dade onda porciju moralnoga kinina i tim je stvar savršena. Kod katolika je sve to drugačije, i odatlen ta velika razlika, koju ćeš u selu namah opaziti. Koji je od Niemaca bolji, to na me ne spada, ali što sam kod obadvaju dobra našao, jest to, da se čvrsto drže svog uvjerenja, da ne kolebaju, da su nekako izraziti; pa kako misle, tako i čine, te namah znaš, s kim imaš posla. Tu nema laži ni pretvaranja, koja bi cielim narodom vladala. Ne laže ni pojedinac. To je krasno svojstvo Niemca u njegovu privatnu i javnu životu. A kolika sreća, koliki blagoslov iz tog u svakom poslu, u svakoj prilici provire, možeš na svakom koraku vidjeti. Zadji samo u selo, i i naći ćeš načelnika, kojega izabiru po dvadesetiput, blagajnika, koji pobire ili bolje, komu donose obćinske daće, i komu nije još nitko knjige revidirao, niti on ima plaće, niti kakove kancelarije. Trebalo je vidjeti, kako u jednom selu dodje žena umotana i sa svjetiljkom u gostionu, i najavi, da je prošlo 10 sati i neka se svatko kući pobire. I svak posluša. Ta žena bila je jedini noćni stražar u svoj obćini. Kad doraste diete do škole, ne treba da ga tko tjera, kad momak do novačenja, ide bez poziva, kad je doba za porez, donosi se bez ovrhe. Od Niemca se valjda nikad i ne ište, da učini ono, što njegove sile premašuje, zato i ne pada nikomu na pamet, da ne bi učinio ono, što javne dužnosti nalažu. . . . Javni službenik njemački smatra svoju službu kao privatan posao, koga on sâm svjestno vršiti mora, ne poradi nadzora ili straha, nego radi sama sebe, radi sama posla, koji je izvor svega njegova dohodka. On smatra svoje zanimanje kao trgovac, zanatnik ili poljodjelac svoje, kao nešto, što s njim jedno sačinjava, i kao što kod onih interesi osobe nikad ne postoje u protivštini sa interesima zanimanja, tako isto je kod njega. Njegova služba jest nešto u njemu, što ga podiže, daje mu snage, ne pak nešto, što bi ga iz-

vana tištilo, i bilo mu kao teret, koji se svakom dobrom zgodom sbaciti gleda. Kad takova čovjeka gledaš, kako je ljubezan, kako ljude susreće i odpravlja, čini ti se, da njemu taj svaki na poseb plaća za uslugu, što ju on učini, da on jedva čeka koga, koji njegovu pomoć izčekuje. Pa pomisli još, da se u Njemačkoj za nikakove biljege i u nikakovu slučaju ne zna, da nikoga u predsobljima i hodnicima ne vidiš, koji na neslužbenu — ali ukorienjenu — napojnicu čeka, e onda razumiješ štovanje, kojim Niemci svoje javne urednike susreću i daješ im pravo, što se njima ponose. Za one, koji su tvrda vrata, pa im se klanjati ne rači, upravo kano da su običaji njemački stvoreni. Nema metanisanja, nema klanjanja ni zahvaljivanja. Ja sam tuj, koji tebe trebam, ti si tuj upravo za to, da mi nuždnu stvar učiniš, dakle čini ili će drugih deset! tako nekako glasi filozofija stranaka, kad stupaju pred javne urede."

Njemački obiteljski život kano da odgovara i dan danas čistoći i svetosti porodice u starih Germana. Njemačka je obitelj i danas ponajviše dom sreće i zadovoljstva, gdje suprug iza naporna rada nadje odmora i veselja u krugu svojih. Naš pisac promatra s drugoga gledišta porodicu, pa kaže: „Njemačka obitelj jest redovito mnogobrojna, i Niemac se uza sve to, što je već zemlja prenapučena, djece ne plaši. On se ne brine, da im što steče, njega nije briga, da im on kruh priskrbi, on se brine za djecu, dok ne prime potvrdu i svrše osnovnu školu, i koncem 14. godine njegova skrb prestaje. Ako je imetka u obitelji, to diete već zna i može djelovati, kako da se taj u njegovu korist upotrebi; ako imetka nije, to mora takav mladi gradjanin u sviet, pa bilo kuda mu drago. Odatlen ona žilavost, ona okorjelost, ona samosviest i umjeća u svietu se uzdržati, koja Niemcu daje toliku snagu i u stranih zemljah. U Njemačkoj narodnosti kano da uviek vlada darvinistički zakon borbe, tu kano da je on u svojoj strahoti podpuno izražen; ali tu kano da on donosi sve svoje dobre posljedice. Svagdje se stavlja razum proti čuvstvu, svagdje je najjača želja — uzdržati sam sebe — i sve oko sebe tako upriličiti, da ne smeta, nego da podpomaže život pojedinca. Starije, jače je čuvstvo dužnosti nego ljubavi izmed otca i djece, tako da ljubav zamire. Njemačka obitelj više je poslovnica, osnovana na zdravim pravilima razuma, nego li savez, kojemu je temelj u nekoj tamnoj, ali uzvišenoj daljini. Taj način mišljenja čini upravo, da se Niemci rado žene; jer dok u Francuzkoj ljudi ne će da se žene, dok niesu sigurni da će svoju djecu moći dobro obskrbiti, dok je u naobraženim kru-

zima Pariza skrb s djecom neki veoma veliki teret, koji se dobrovoljno nalaže i cieli viek prieči slobodan i udoban život, dotle Niemac vidi u ženitbi samo dobit, pa ni jedan ne pomišlja, da se ženio ne bi. Svoje zdravlje, snagu, ugled, imutak, sve čuva momak njemački za budući bračni život. Napram tomu upriličuje svoja nastojanja i posao, to mu je prvi uvjet budućeg ljudskog života, on ne može pomisliti sretna i udobna života bez obitelji, za njega bi bila žrtva, da se ženitbe odreče." — Isti pisac, koji je pokazao živo oko i oštro shvatanje narodne karakteristike, iztiče s punim pravom neumorni rad i napredak njemačkoga družtva, kad se pomisli, da je prosti Niemac sam po sebi dosta surov, rado pije i dangubi, a sebičan do skrajnosti. Obuka, škola izliečila je mnogu manu u naroda njemačkoga i podigla ga do one visine, na kojoj se danas nalazi. Pučkom naobrazbom i obćom narodnom prosvjetom Niemci su prvi narod na zemlji. Nema države, u kojoj bi se toliko kao u Njemačkoj radilo na polju pedagogije i metodike. Shvaćajući pravo, kolika je sila i moć narodna u obćoj pučkoj prosvjeti, nije se išlo posljednjih decenija samo za tim, da se viši slojevi i staleži družtva naobraze, već se naročito nastojalo, da se svaki državljanin naobrazi. I u istinu pučka je škola u Njemačkoj sjajno riešila svoju zadaću. Posljednjih godina pokazalo se kod novačenja, da ima u državi samo 0·6% analfabetista. U Würtembergu od 6000 unovačenih nije bilo nijednoga analfabetista. U tom ne.ima Njemačka premca na zemlji. U novije vrieme radi se mnogo o preustrojstvu pučkih i srednjih škola navlastito gimnazija, koje imadu u Njemačkoj po mnienju nekih odviše humanistično-filologijski pravac, dok se ne može realistički smjer dovoljno razviti. Niemci se upravo ponose svojimi gimnazijami i sveučilišti, kojih ima u svem dvadeset (Königsberg, Greifswald, Rostock, Kiel, Breslau, Berlin, Halle, Leipzig, Jena, Göttingen, Marburg, Giessen, Bonn, Heidelberg, Strassburg, Freiburg, Tübingen, Würzburg, Erlangen i München). Makar da su tolika sveučilišta nastala ponajviše takmenjen pojedinih država u predjašnje doba, to ih i danas ujedinjeni narod njemački smatra svojom dikom i obćenitim dobrom. Njemačka sveučilišta stekla su razumnim i neumornim njegovanjem znanosti liep glas u stranom svietu. Ipak mi je ovdje iztaknuti, kako Niemci u znanosti uviek idu za obćenitim. Učenjak njemački promatra svaku stvar s višega gledišta, s kojega onda pojedinosti vrsta, riečju on svuda rado filozofira. Pri tom su mu često pojedinosti nejasne, a jezik maglovit i nerazumljiv. Osim sveučilišta ima još devet tehničkih visokih škola (Berlin, Hannover, Aachen.

München, Dresden, Stuttgart, Karlsruhe, Darmstadt i Braunschweig). I u umjetnosti su već liepo napredovali. Dakako da niesu u svojih kipovih dostigli plastične svježosti starih Grka niti u slikah sjaj bojâ i živahnost Talijana i Španjolaca. Veličanstveni hramovi, koji kano da se svojimi tananimi, člankovitimi i veoma visokimi zvonici žele sastati s nebeskim svodom, pravi su ponos Niemaca, jer ako ima Francuzka najstarije gotske hramove, najsavršeniji su svakako njemački gotski hramovi. Za liepe umjetnosti kao i za glasbu ima liep broj viših zavoda, od kojih ćemo najvažnije kod mjestopisa spomenuti.

Osim Niemaca ima u Njemačkoj od drugih narodnosti najviše Slavena (preko 3 milijuna) ponajviše na sjeveroiztoku carstva. Najmnogobrojniji su od Slavena Poljaci u gornjoj Šleziji i Poznanjskoj, zatim njihovi suplemenici: Mazuri u južnom dielu iztočne Pruske i Kašubi u sjevernoiztočnoj Pomoraniji. Svi spomenuti Slaveni stanuju u kraljevini Pruskoj, u kojoj ima još nešto ostataka polabskih Slavena u Sprevskoj šumi. Žalibože u naše doba u „vieku narodnosti“ gubi se sve više slavenski živalj u Njemačkoj. Poljaci u gornjoj Šleziji, u obiju pruskih pokrajinah kao i u Poznanjskoj sve se više proredjuju i izumiru ustupajući mjesto življu njemačkomu, koji se sâm po sebi i s podporom vlade tiska sve dublje na iztok uvrežujući se svuda u posjed zemalja napose vlastelinskih. Osim spomenutih Slavena u kraljevini Pruskoj ima još Slavena u kraljevini Saskoj. To su ostatci polabskih Slavena poznati pod imenom lužičkih Srba. Ima ih u svem oko 150.000. Nadalje ima na sjeveroiztoku carstva nešto Litavaca, a na medji češko-šlezkoj nešto Čeha. Iza Slavena su od Neniemaca najmnogobrojniji u Njemačkoj Francuzi (preko 250.000) stanujući u Elsas-Lotaringiji, i Danci (150.000) u sjevernom Schleswigu. Makar da su ovi suplemenici Niemaca, ipak ih mrze. Razlog je tomu, što su Danci bili do nedavna dio Danske kraljevine, a danas su odciepljeni od matere zemlje i podvrgnuti Pruskoj. Napokon ima u Njemačkoj do 600.000 Židova. Ovi niesu stekli ni u jednoj državi evropskoj toliku važnost kao u Njemačkoj, gdje se dovinuše trgovačkimi i novčanimi poslovi do velikoga blagostanja, te imenito odlučno gospoduju njemačkom štampom. Navlastito ih ima mnogo u velikih gradovih (Berlin, Königsberg, Poznanj, Hamburg, Frankfurt i t. d.), a najviše u poljskom području i u porajnskih predjelih.

Kao što smo vidjeli u Švicarskoj i Nizozemskoj, tako vlada i u Njemačkoj glede vjere velika raznolikost u žiteljstvu. Još od vremena reformacije održala se imenito u južno-zapadnih njemačkih

državah tolika razlika, da ćeš i danas naći katoličkih sela usred protestantske okolice, a isto tako i protestantskih sela usred katoličkoga okoliša. Samo u većih gradovih opaža se postupno miešanje obiju vjera, pošto su obje uzajamno stekle državno priznanje. Poprieko prevladjuje u Njemačkoj protestantska vjera, koju izpovieda najveći dio sjeverne Njemačke. Gotovo dvie trećine ($62^{1}/_{2}{}^{0}/_{0}$) pripadaju protestantskoj, a nešto više od jedne trećine ($36^{0}/_{0}$) katoličkoj crkvi. Uredjenje crkvenih odnošaja nije u Njemačkoj obćenita državna stvar, nego je kao i sva unutrašnja uprava i zakonodavstvo prepušteno pojedinim državam. Samo sedam država ima žiteljstvo s oba vjerozakona, naime uz 5 južno-njemačkih država samo još Pruska i Oldenburg. Kraljevina Saska, makar da ima vladalačku kuću katoličke vjere, može se kao i sve ostale njemačke državice ubrojiti u protestantske zemlje. U glavnom dakle nadmašuje na sjeveru protestanstvo a na jugu katolicizam. Katolici stanuju izključivo u bavarskom i lotaringijskom području kao i u nekadašnjem duhovnom posjedu, koji se navlastito koncentruje na Majni i na Rajni; oni nadalje nastavaju poljsko područje u iztočnoj Njemačkoj. Protestanti nasuprot šire se u okružjih braniborsko-pruskih, saskih, brunšvičkih, hessenskih i würtemberžkih, kao i u području mnogih državnih gradova. Uslied jakoga protureformatorskoga pritiska ima u njekadašnjih falačkih zemljah kao i u doljnoj Šleziji žitelja obiju vjeroizpoviesti. Konačno ima u carstvu do 600.000 mojsijevaca ($1{\cdot}25^{0}/_{0}$), a oko 100.000 ide na razne, manje vjerske sljedbe.

Kao što smo već gore spomenuli, ide Njemačka u jako napučene države. Dugotrajni mir iza težkih ratova i unapredjeno narodno blagostanje znatno je pospješilo prirast žiteljstva. God. 1821. brojile su zemlje, od kojih je danas sastavljeno njemačko carstvo, oko 27 milijuna, a god. 1834. oko 31 milijuna žitelja, dakle nešto manje, nego Francuzka. Danas se to na toliko promienilo, da Njemačka broji 10 milijuna više nego Francuzka. Ovo je svakako vanredan prirast, pomislimo li, da se Niemci mnogo sele u strane zemlje. Težnja naime za selenjem od vajkada je prirodjena Niemcu, kao što nam sijaset primjera u povjestnici svjedoči (kolonizacije u Erdelju, Rusiji, Češkoj, Ugarskoj i t. d.). U predjašnje vrieme poticali su Niemce na selitbu politički i vjerski uzroci, a danas ponajviše gospodarstveni odnošaji carstva i mjestimice prevelika napučenost, makar da Niemci tvrde, kako bi moglo njemačko ratarstvo i industrija lako hraniti do 60 milijuna žitelja. Dosada se opažalo, da obično kod izseljenika ne zaostaje mnogo broj žena za brojem mužkaraca. Posljednjih 20 godina

izselilo se iz Njemačke popriečno na godinu do 100.000 žitelja i to najviše u Sjeverno-američke zadružne države (95 %) u južnu Ameriku i u Australiju. Pošto je doseljivanje u njemačko carstvo razmjerno neznatno, to je jasno, da se tamošnji prirast žiteljstva osniva na tom, što je razmjerno veći porod nego pomor žiteljstva. Dakako da se ne množi broj žiteljstva u pojedinih dielovih carstva jednako. Promatrajući pojedine zemlje uvjerit ćemo se, da je u cieloj južnoj Njemačkoj zajedno s Elsas-Lotaringijom zatim u Thüringkih državicah, Hessenskoj, Hannoveru i u Schleswig-Holsteinu za 41 godinu (1834. do 1875.) naraslo žiteljstvo za 18—30 %, dok je u osam starih pruskih pokrajina istodobno priraslo žiteljstvo za 50 %, u Porajnskoj za 20 % a u Braniboru pače za 80 %. Dakako da je tomu uz druge razloge i taj, što je južna Njemačka već i od prije bila razmjerno gusto napučena prema sjevernoj Njemačkoj. Da je prirast žiteljstva u Njemačkoj znatan ne samo u industrijskih već i u ratarskih kotarih, razložili smo već u poglavlju o materijalnoj kulturi.

Kao što Njemačko carstvo nije vjerski a ni etnografijski posve jedinstveno, tako nije ni politički jedinstvena država već savezna država, u kojoj su dakako pojedine države mnogo tjesnije skopčane, nego su bile u njekadašnjem „njemačkom savezu“ (g. 1815.—1866.). Dok je naime ovaj bio savez samovlastnih država bez zajedničkoga izvanjskoga zastupanja, ima današnja savezna država u osobi carevoj, koja je čast nasljedna s krunom najmoćnije države u carstvu, zastupnika u izvanjskih poslovih i vrhovnoga gospodara vojske. Nadalje je u svih državah carstva po jedinstvenom načelu uredjena vojena sila, navlastito imaju sve države zajedničko zakonodavstvo. Gospodarstveno je njemačko carstvo jedno područje, te se carinske medje gotovo posve podudaraju s političkimi granicami. Utezi su i mjera jedinstveni, a oslanjaju se na metarski sustav. Novčani je sustav u cielom carstvu jedinstven, a u glavnom su i pošte i brzojavi zajednički. I u područjih pravnih odnošaja ima već mnogo zajedničkih uredaba. Tako su na pr. dokinute dosadne zapreke, koje su vrlo otežčavale promjenu stanovanja, itd. Zakonodavne poslove obavlja savezno vieće (58 članova) i državni sabor. Svi spomenuti vezovi vanredno promiču uzajemnost i jedinstvo njemačkoga naroda tim većma, što sav narod obćim pravom izbora zastupnika za državni sabor (na 100.000 duša po jedan zastupnik) posredno utječe i odlučuje o zakonodavstvu.

Carstvo je njemačko sastavljeno od 25 država (22 ustavne monarkije i 3 gradske republike) i od jedne carevinske zemlje. K tomu

je Njemačka od god. 1884. postala i kolonijskom vlašću, pošto je zasnovala neke neseobine u Africi, na Novoj Guineji i u Oceaniji. Po službenom činu idu njemačke države ovim redom.

1. Četiri kraljevine: Prusija, Bavarska, Saska i Würtemberg.

2. Šest velikih vojvodina: Baden, Hessen, Mecklenburg-Schwerin, Mecklenburg-Strelitz, Oldenburg i Sachsen-Weimar.

3. Pet vojvodina: Sachsen-Meiningen, Sachsen-Koburg-Gotha, Sachsen-Altenburg, Braunschweig i Anhalt.

4. Sedam kneževina: Schwarzburg-Rudolstadt, Schwarzburg-Sondershausen, Waldeck (pod pruskom upravom), Reuss, starija loza, Reuss, mladja loza, Lippe i Schaumburg-Lippe.

5. Tri slobodna hanseatska grada: Lübeck, Bremen i Hamburg.

6. Carevinska zemlja: Elsas-Lotaringija.

Veličina i žiteljstvo njemačkih država.

	□ km.	Žitelja.
Kraljevina Pruska	352.000	29,500.000
„ Bavarska	75.860	5,600.000
„ Würtemberg	19.504	2,200.000
Velika vojvodina Baden	15.082	1,800.000
Kraljevina Saska	14.993	3,500.000
Carevinska zemlja Elsas-Lotaringija	14.508	1,600.000
Vel. vojvod. Mecklenburg-Schwerin	13.304	600.000
„ „ Hessen	7.680	980.000
„ „ Oldenburg	6.420	360.000
Vojvodina Braunschweig	3.690	400.000
Vel. vojvod. Sachsen-Weimar	3.593	325.000
„ „ Mecklenburg-Strelitz	2.929	98.000
Vojvodina Sachsen-Meiningen	2.468	230.000
„ Anhalt	2.347	270.000
„ Sachsen-Koburg-Gotha	1.968	208.000
„ Sachsen-Altenburg	1.324	170.000
Kneževina Lippe	1.189	128.000
„ Waldeck	1.121	58.000
„ Schwarzburg-Rudolfstadt	940	90.000
„ „ Sondershausen	862	78.000
„ Reuss, mladja loza	826	62.000
Slobodni grad Hamburg	410	590.000
Kneževina Schaumburg-Lippe	340	40.000
„ Reuss, starija loza	316	125.000
Slobodni grad Lübeck	299	75.000
„ „ Bremen	255	175.000

Ovaj nam priegled svjedoči, da su pojedine njemačke države vrlo različite i veličinom i brojem žiteljstva. Jedna jedina medju njimi jest velika vlast i to Pruska. Ona sa svojim obsegom (352.000□ km.) i brojem žiteljstva (29,500.000) zahvata 65% površja njemačkoga carstva i preko 60% njegova žiteljstva. Od ostalih država samo ih ima 5 preko 10.000□ km. i preko milijun žitelja, naime Bavarska, Würtemberg, Saska, Baden i carevinska zemlja Elsas-Lotaringija, a od ovih svih država zahvata preko polovicu prostora i gotovo polovicu žiteljstva Bavarska. Iza spomenutih država sliedi Mecklenburg-Schwerin, koji ima doduše preko 10.000□ km., ali mnogo manje od milijun žitelja, dok opet Hessen broji doduše toliko žitelja, ali je znatno manji prostorom. Po tom zaprema 5 ili 7 središnjih država u Njemačkoj 26 dotično 30% njegove površine i 29 dotično 33% svega žiteljstva. Još preostaje 16 dotično 18 država, koje ujedno imaju samo 10 dotično 6% cjelokupnoga površja i 11% dotično 7% svega žiteljstva. Medju timi malenimi državicami ima ih osam, koje ne zapremaju ni 1.000□ km., a šest od njih ne broje ni 100.000 žitelja.

Priloženi politički zemljovid njemačkoga carstva jasno svjedoči, kako su nepravilno poredjane njemačke države. Sjever zahvata kraljevina Pruska; jug zapremaju Bavarska, Würtemberg, Baden, Hessen i carevinska zemlja Elsas-Lotaringija. Manje državice koncentruju se ponajviše sredinom gorskoga pojasa, koji razstavlja sjever i jug srednje Evrope. Neke, kao oba Mecklenburga, Oldenburg i slobodni hanseatski gradovi, steru se ili posve ili pak blizu njemačke obale, koja ipak većim svojim dielom pripada Prusiji. Makar da njemačke srednje države u obće južni dio carstva zahvataju, a barem veći broj malih državica drži se na okupu, ipak su njemačke države mnogostručno izprepletene, te je jedna u drugu prodire tim većma, što većina državica ne ima suvisloga zemljišta, već se često razpada na malene komade. Njemačke se dakle državice medjusobno okružuju i prepliću, pa i to nuka na uzajamnost i savezničtvo, osobito kad se pomisli, kako je prema tolikoj razcjepkanosti tla gospodarstveno ovisna jedna državica o drugoj.

Napokon još jednu. Današnje njemačko carstvo ima da zahvali svoj postanak bojnoj sreći i sjajnim uspjehom na bojnom polju. I Pruska, ta najveća njemačka država, uzpela se do današnje svoje visine u prvom redu izvrstnom organizacijom svoje vojske, koja potječe još od vremena Fridrika Vilelma, velikoga izbornika (od godine 1640.—1688.), i kralja Fridrika II. (od godine 1740.—1786.). Da-

našnja dakle jakost njemačkoga carstva osniva se na vojenoj snazi i jedinstvenoj organizaciji njemačke vojske. S toga je prva i najznamenitija uredba njemačkoga carstva, da je car vrhovni gospodar i zapovjednik ciele njemačke vojske i mornarice. Njemačka se vojska razpada na 20 vojnih sborova, od kojih ide na Prusku 15 (i sbor carske garde) na Bavarsku 2, a na Sasku i Würtemberg po jedan sbor. Da se vidi i izporedi vojena snaga ostalih evropskih velevlasti sa Njemačkom, prilažemo ovaj priegled po Hübner-Juraschek-u od god. 1891.

Države	Veličina	Broj žitelja	Vojska		Mornarica		
	u □ km.	u milijunih	u miru	u ratu	brodovi	topovi	momčad.
Rusija	5,400.000	96	799.928	2,251.000	510	897	29.777
Austro-Ugarska	625.000	42	358.431	1,809.000	127	383	18.989
Njemačka	540.000	49	491.955	1,568.000	101	544	17.119
			bez nar. ustanka				
Francuzka	528.000	39	560.863	2,000.000	507	1.667	42.915
		sa žandarmerijom		s teritorijalnom vojskom $3^3/_4$ milijuna			
Velika Britanija	316.000	38	224.706	918.000	733	1.460	90.155
			bez indijskih četa				
Italija	290.000	30	255.000	1,143.000	238	583	16.786
			bez teritorijalne vojske			bez pričuve.	

Kamenotisak G. Freytaga

i Berndta u Beču.

V.

Mjestopis njemačkih država.

1. Kraljevina Pruska.

Branibor. — Poznanj. — Šlezija. — Iztočna Pruska. — Zapadna Pruska. — Pomoranija (Pommern). — Schleswig-Holstein. — Hannover. — Saksonska. — Westfalen. — Porajnska. — Hessen-Nassau. — Hohenzollernske zemlje.

Ustrojstvo tla i prirodnine njemačkoga nizozemlja slabo prijaju gustoći žiteljstva. Njemačko dakle nizozemlje ne bi bilo samo po sebi pospješilo procvat relativnoga žiteljstva, da nije upravo svojim smještajem u svako vrieme navraćalo na se prometne linije, koje znamenito promiču razvitak gradova. Kao svuda na zemlji tako ovise i na njemačkom nizozemlju veće naseobe i osnutak gradova o prirodnih prilikah zemlje. Tamo, gdje je preko rieke lako prieći, gdje se mogu močvare pregaziti, gdje su se jezera suzila, nastaju obično gradovi, koji poput mostova spajaju nasuprotne krajeve. Gdje se nadalje gorovito tlo spustilo u ravnicu, imenito pak na podnožju pojedinih visočja, ima opet tako zvanih okrajnih gradova. Napokon iziskuju prirodni prometni putovi na nekih mjestih oveća naselja. O tiek rieka niesu se samo nanizali „mostni gradovi“, već navlastito, gdje se stječu i razilaze vodeni putovi, nastadoše unutarnje ili suhozemske luke, dok su ušća velikih rieka prirodna mjesta za velike pomorske luke.

Motreći zemljovid sjeverne Njemačke opazit ćemo, kako su se za čudo nanizala sva znatnija mjesta s obje strane njemačkoga nizozemlja i to na jugu uz podnožje gora a na sjeveru duž primorja. Na tih se crtah nakupilo mnogo velikih gradova, koji znamenito nadmašuju brojem žiteljstva ostale gradove njemačkoga carstva. Preko polovice njemačkih velikih gradova stoji u dva spomenuta smjera.

Šest od tih gradova prati sjeverno podnožje njemačkoga osrednjega gorja i to: Köln, Hannover, Magdeburg, Leipzig, Dresden i Vratislava. Drugih šest velikih gradova nanizalo se na obali: Bremen, Hamburg s Altonom, Stettin, Danzig i Königsberg (Kraljevac). Usred nizozemlja pak samo je jedan jedini veliki grad, Berlin, političko središte ne samo sjeverno-njemačke nizine, već i cieloga njemačkoga carstva. Pače i srednji njemački gradovi nanizaše se spomenutim redom: ili se naime približuju moru ili sjevernomu podnožju osrednjih gora, jer, izuzev okolišne berlinske gradove Potsdam i Charlottenburg, samo su dva veća grada u nizozemlju, naime Poznanj i Frankfurt na Odri. Taj razpored njemačkih gradova posve je prirodan, te jasno svjedoči, kako prometni smjerovi znamenito djeluju na osnutak velikih mjesta. Veća su mjesta procvala tamo, gdje s jedne strane osrednje gore silaze k nizozemlju, gdje se naravno mora da sastanu raznovrstni putovi, dok se naprotiv na sjeveru nizozemlja nanizalo uz obalu više pomorskih velikih gradova. Svi ti gradovi ovise o zemljopisnih uzrocih, te su bili — makar da se povjestnica raznoliko razvijala — uviek jednako znameniti.

Posve se drugčije razvijaju gradovi unutar nizozemlja. Oni niesu krajne tačke, već samo stanice prometnih putova i s toga su manje važni a i slabije napučeni. Neki tih gradova postadoše središta pojedinih predjela a kadkada i glavni gradovi zemalja. Taki su gradovi često sasvim umjetne tvorbe: njihova veličina i cvjetanje ovisi samo o državnom ustrojstvu. Oni rastu naglo, prolazno postaju lako središta prometnih putova poradi ravna tla; ali kao što su se brzo podigli, tako i lako spadnu, odstupajući svojim susjedom prvenstvo. To je sudbina svih glavnih gradova u nizozemlju — na njih znamenito djeluje svaka politička promjena. Zato nam upravo gradovi njemačkoga nizozemlja pružaju zanimljivih dokaza. Tu se naime kasno s razvitkom državnoga života podigao i glavni grad. Taj grad nije nastao u zapadnom dielu nizozemlja, gdje se ovo sužuje i gradovi sa sjevera i juga tako sbližuju, da se izmedju njih nije mogao oveći grad razviti. Ni u sredini nizozemlja nije mogao nastati taj grad, jer se ovdje rano započela i dugo vodila borba med Slaveni i Germani, pak su se državne granice vrlo često mienjale. Taj je grad jedino mogao nastati u prvoj znamenitoj državi na nizozemlju, naime u kraljevini Poljskoj. Već u predkršćansko doba postojalo je na desnoj obali Varte slavensko mjesto Poznanj, koje su poljski vladari u X. stoljeću odabrali svojom prie-

stolnicom i utemeljili biskupsku stolicu. Kad se zatim kraljevina Poljska sve više uzela širiti na iztok po velikom slavenskom nizozemlju, prenesoše već g. 1296. poljski kraljevi svoju priestolnicu na iztok u Varšavu. Na medji kraljevine stojeći Poznanj morade naskoro odbijati navale Niemaca, ali ostade ipak najveći grad današnjega njemačkoga nizozemlja kao središte prometa izmedju Poljske i Njemačke kao i izmedju ušća Vislina i Šlezije. Za ratova u 17. i 18. stoljeću poče s poljskim kraljevstvom i Poznanj naglo padati, te je kod treće diobe Poljske, kad je pripao Pruskoj, brojio samo 8.500 stanovnika. Danas broji oko 70.000 žitelja, od kojih je do 8.000 Židova. Poznanj je glavni grad istoimene pruske pokrajine i ujedno znamenita pogranična utvrda njemačkoga carstva. Uza to je u gradu vrlo živahna trgovina. Oko starih, liepih arhitektonskih svjedoka nekadašnjega sjaja nanizaše se novi gradski dielovi i predgradja. Dakako, da se žalibože slavenski živalj sve više gubi u današnjem Poznanju.

Medjutim se stao dizati, dok je Poznanj nazadovao, novi snažni glavni grad u njemačkom nizozemlju. Kao što je od krajiške župe braniborske proizašla kraljevina Pruska, sterući svoju vlast po cielom njemačkom nizozemlju, tako se i Berlin podigao kao prvi grad njemačkoga nizozemlja i kao glava njemačkoga carstva, kad se je ovo najviše sudjelovanjem Pruske na novo rodilo. Sudbina i razvitak Berlina uzko je skopčan sa razvitkom Pruske, a u priestolnici kao i u cieloj državi opaža se tečajem viekova silan dojam snažne vladalačke obitelji. — Prije Berlina bijaše glavni grad u sjevernoj krajiškoj župi Branibor (Brandenburg), već od starine utvrda slavenska, koja je prešla g. 927. u ruke njemačke. Nu u 14. stoljeću za smutnja i nemira prešlo je prvenstvo u braniborskoj krajiškoj župi na grad Tangermünde na Labi. Branibor je od onda obični pokrajinski grad, samo što je danas znamenit svojom industrijom, imenito vunarstvom. Branibor broji sada 35.000 stanovnika. Smutnje i nemiri, s kojih je Branibor izgubio svoju političku znamenitost, uskoriše procvat Berlina, koji se prvi put spominje g. 1244. Na početku 14. stoljeća bude sdružen sa Berlinom Kolne ili Köln, ribarsko slavensko mjesto na otoku Sprevinom tik do Berlina. Kad je zatim Berlin koncem 14. stoljeća pristao uz Hansu, znamenit savez trgovačkih gradova, bijaše on prvi grad krajiške župe, premda bijaše dosta slabo napučen. Prešavši braniborska župa u ruku Hohenzollernovaca postade g. 1451. Berlin glavnim zemaljskim gradom. Time je bila odlučena budućnost

Berlina, jer su Hohenzollernovci mnogo učinili, da povećaju i ojačaju zemlju i glavni zemaljski grad.

S početka je dakako lagano rastao Berlin. U 16. stoljeću, kad je nastojanjem vladalačke kuće provedena u zemlji reformacija, brojio je tek nešto preko 10.000 žitelja, zaostajući daleko za Poznanjem, koji je tada brojio oko 30.000 stanovnika. Raznovrstnimi pošastmi imenito pak grozotami 30-godišnjega rata opustošen Berlin spao je na 6.000 žitelja, pak je gotovo polovina kuća berlinskih bila posve prazna. Nu malo iza toga opet poče grad rasti i napredovati. Fridrik Vilelmo (od g. 1640.—1688.) „veliki izbornik", koji je prvi temelj položio potonjoj sili roda Hohenzollernova, uze naseljivati pusti grad. Holandezki se bjegunci zakloniše u Berlin, gdje osobito podigoše vrtlarstvo; g. 1685. nadjoše ovdje utočište francuzki bjegunci Hugenotti, kao i Waldenzi prognani iz Italije, pak unapriediše u velike trgovinu i industriju. Uslied toga razmaknu se grad na sve strane. Uza spomenuti već slavenski Köln na otoku Spreve i Berlin na desnoj obali rieke podiže se na lievom briegu te rieke novi grad Friedrichswerder. Ta tri diela Berlina budu na to opasana nasipi. Danas nema ni traga nasipom; jedino te opominje na nasipe ulica sred grada zvana „nasipna ulica" (Wallstrasse). Još je brže rastao Berlin za onoga Fridrika, koji se god. 1701. kao prvi kralj u Pruskoj okrunio. Ovaj je ukrasio Berlin liepimi gradjevinami, pa je zasnovao zapadne dielove grada: Fridrikov i Dorotejin grad. K tomu je pozivao umjetnike i učenjake u priestolnicu mlade kraljevine, a povećao je broj žitelja primajući objeručke falačke bjegunce u grad. Makar da je zà dugotrajnih ratova Fridrika II. (od g. 1740.—1786.) mnogo stradao i Berlin, ipak je pod konac njegova vladanja postao već prvim gradom njemačkim sa 180.000 stanovnika. Ogromni već u 16. stoljeću zasnovani konali budu sada konačno dogradjeni, pak je uslied toga Berlin i s Labom i s Odrom spojen mnogostručno vodenimi putovi, koji i danas olakoćuju obskrbu grada.

Napoleonovi ratovi zadadoše Berlinu i većemu dielu njemačkih gradova silnih udaraca i na žiteljstvu i na blagostanju. Na to je iza ratova za „slobodu" sliedila perioda vanrednoga poleta i procvata. U trećoj desetini ovoga stoljeća prekorači Berlin prvu četvrt milijuna stanovnika, a iza male stanke g. 1848. naraste već god. 1861. broj njegova žiteljstva na pol milijuna. Susjedna mjesta Moabit, Wedding i Louisenbad budu priklopljena priestolnici. Za ratova god. 1864. i 1866. znatno se je ojačala Pruska država, a ujedno je van-

redno napredovao glavni grad kraljevstva. Žiteljstvo poče svake godine rasti za 4%, te je brojilo već prije godine 1870. ¾ milijuna žitelja. Kada je napokon za sretnoga rata s Francuzkom godine 1870./71. proglašeno njemačko carstvo, postao je Berlin od prvoga grada sjeverne Njemačke priestolnicom njemačkoga carstva. God. 1891. brojio je Berlin preko 1,500.000 stanovnika. Po tom je naglim svojim prirastom žiteljstva u naše vrieme mnogo starije priestolnice evropske daleko pretekao i postao brojem žiteljstva trećim gradom u Evropi. Berlin je na sve strane prešao granice pravoga svoga kotara: na zapadu seže do Charlottenburga, gradića, koji je već narastao do 45.000 stanovnika; na jugu ide do mjesta Schoeneberga (16.000 st.), a na jugoiztoku i iztoku se dotiče mnogih mjesta, u kojih živi ukupno do 120.000 žitelja. Malo pak dalje u okrugu od 30 km. stoje na okolo Berlina gradovi Spandau (32.000 st.) i Potsdam (51.000 st.) i mnogi manji gradovi. Budući da sva ta mjesta rade za Berlin i u svem k njemu teže, pričinja se on kao ogromno središte njemačkoga carstva, u kojem i oko kojega živi u svem gotovo dva milijuna ljudi.

Makar da su nagli napredak Berlina u našem stoljeću u mnogom pospješile političke prilike, ipak je k veličini današnjega Berlina mnogo doprinesao razvitak modernih prometala, koja navrnuše svoje putove preko Berlina. Pogledajmo na željeznički zemljovid Evrope i izporedimo ono, što smo o tom spomenuli na strani 140. i 141., pa ćemo se uvjeriti, kako željeznički putovi čine Berlin prvim stovarištem njemačke trgovine, podavajući mu donekle središnji položaj u prometu evropskom. U Berlinu se križa put iz Pariza i Londona u Petrograd i Moskvu s onim, koji spaja Hamburg sa jugoiztokom, sa Bečom pače i sa Carigradom; nadalje idu preko Berlina putovi iz sjevernih priestolnica u Italiju. U Berlinu se sieku poput diagonala glavne željezničke pruge izmedju glavnih evropskih gradova, koji stoje na periferiji Berlina. Tako je taj grad postao u 19. stoljeću prvim prometnim središtem evropskim, dok je svojimi konali medju Labom i Odrom bio u 17. i 18. stoljeću samo središte vodenih putova izmedju glavnih rieka sjeverne Njemačke.

Spomenute su prilike bez sumnje mnogo pripomogle, da se Berlin tako vanredno podigao, ali povjestnica nam uza to jasno kaže, da niesu samo ti obćenito geografijski momenti stvorili današnju veličinu Berlina. Promicanje naseljivanja i razborito podupiranje gradjevnih poduzeća povećalo je znamenito grad, dok su donekle stroge

uredbe upravo prijale razvoju industrije. Budna pazka i skrb vladalačke kuće položila je osnov današnjoj veličini njemačke priestolnice. Berlin nema ni u čem zgodniji položaj, nego njegovi susjedni gradovi. On stoji na prielazu rieke kao i gradovi Branibor, Potsdam, Spandau i Köpenick — jedino što Spreva kod Berlina čini oveći otok. Berlin nadalje nije jedini ključ velikih nizina izmedju Labe i Odre. Zapadno naime od Berlina razlieva se Havela u mnogo jezera te sprečava pristup s juga na sjever k njemačkomu moru, dok grad Spandau stoji upravo na prielazu Havelskoga jezera gospodujući i nad Sprevom. U ostalom već i to svjedoči, da su gradovi na Haveli: Branibor, Potsdam i Spandau znamenitijega položaja u braniborskoj župi, što su znatno stariji od Berlina. Istina je doduše, da je Berlin u sredini krajiške župe braniborske kao i Spandau i da je donekle usred sjeverno-njemačkoga nizozemlja, premda je bliži širokomu iztoku nego uzkomu zapadu. Ali u novom njemačkom carstvu nema ni iz daleka središtni položaj, jer je mnogo bliži iztočnim slabije nastavanim dielovom carstva nego bogatim krajevom na zapadu i jugozapadu. K iztoku je za 300 km. udaljena od Berlina medja Rusije, a nizozemska je medja udaljena za 430 km. Krajnja sjeveroiztočna tačka njemačkoga carstva kod rieke Memela je gotovo 100 km. bliža Berlinu nego južnozapadna kod Mühlhausena u Elsasu. Južnonjemački glavni i priestolni gradovi Karlsruhe, Stuttgart, Augsburg i München upravo su tako udaljeni od Berlina kao na pr. gradovi Beč, Krakov i Varšava, dok su veliki zapadni gradovi carstva Aachen, Metz, Strassburg i Mühlhausen gotovo tako daleko od Berlina kao Budimpešta. Žiteljstvo je njemačko mnogo pomiešano sa slavenskim življem, kojemu je nekoć sav iztok današnjega njemačkoga carstva pripadao. Nadalje je Berlin bliže sjeveru, nego jugu carstva. Ako i stoji usred puta od južne Saske do Baltičkoga mora, udaljen je tri puta toliko od pristranaka Alpskih u južnoj Bavarskoj kao od Baltičkoga mora. Na prvi mah se čini, da je povoljno, što je priestolnica više k sjeveru naime bliže moru; nu i to ne prija Berlinu, jer je dva puta dalje od Njemačkoga nego od Baltičkoga mora, a k tomu stoji na rieci, koja doduše spada u njemačko pomorje, ali ima vanredno krivudasti tiek bez ikakva zaledja. Više nego Berlin bili bi u središtu carstva nekadašnji glavni gradovi Branibor, Tangermünde ili udaljeniji Magdeburg. Napokon Berlin ne gospoduje nad velikom prirodnom prometnom cestom, koja bi ga bila podigla do tolike znamenitosti, a okolica njegova takodjer ne prija nimalo procvatu. Berlinu nije priroda ni u

jednom pogledu osobito na ruku išla, jer je smješten na mutnoj i nečistoj Sprevi, u pjeskovitoj ravnici i na nedvojbenom nekadašnjem jezerskom tlu. Nu ako i nije smještaj Berlina sam po sebi zgodan, ipak je taki, da se umjetno mogao zgodnim učiniti. Stojeći na Sprevi medju velikimi riekami Odrom i Labom postao je lako umjetnom ka-

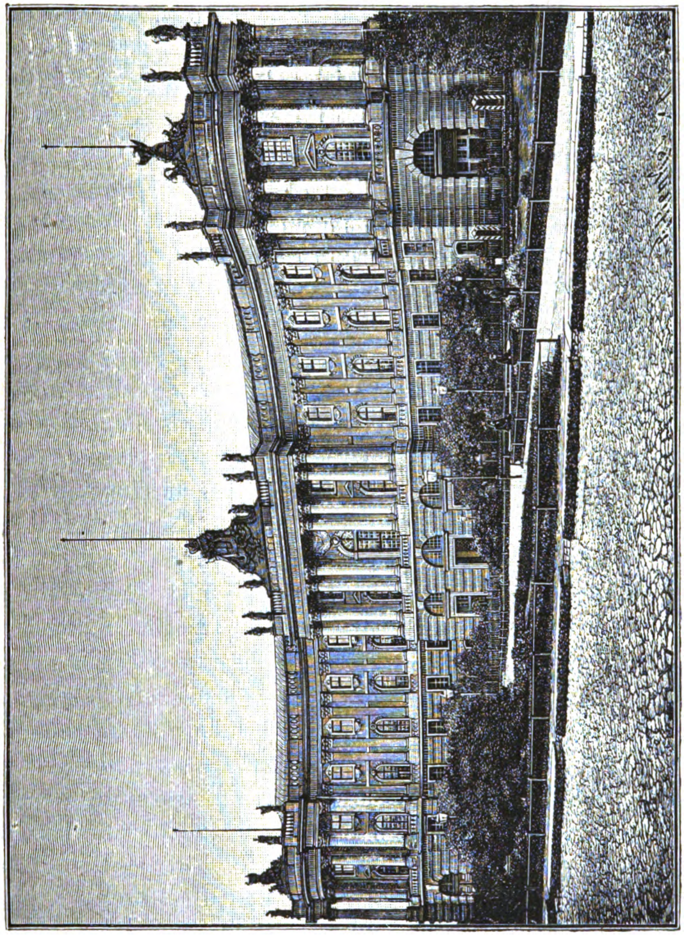

Sl. 41. Kraljevska knjižnica u Berlinu.

nalizacijom suhozemska luka oslanjajući se na oba sjeverna mora: Njemačko i Baltičko. Okružen na daleko nepreglednom nizinom lako ga je u naše doba željeznički put svezao s odaljenimi velikimi gradovi. Na dalekoj okolici berlinskoj slabo doduše uspieva obični način

obdjelavanja polja, nu neumornim i umjetnim teženjem pretvoreni su i ti pusti i pjeskoviti priedjeli u dosta plodna zemljišta. Priroda nije Berlin tako obdarila, da bi tamošnjim žiteljem gotovi plodovi u krilo padali, već ona neprestano potiče na rad nagradjujući svakoga obilno, koji s razboritom radljivošću marljivo obradjuje zemlju. Priroda je dakle prisilila žitelje, da je okoliš Berlina postao mjestom radljivosti i marljivosti. Tkogod je probavio nekoliko dana u Berlinu, bit će se uvjerio, da taj grad nije bezposlena priestolnica, niti grad činovnika ili dvorskih ljudi. Ni 7% žitelja niesu bez zanimanja, a jedva 10% stanovnika jesu državni ili obćinski činovnici, premda je sielo velike garnizone i gotovo najviše polaženoga sveučilišta na svietu. U Münchenu, Dresdenu i Stuttgartu ide 13—15% na zvaničnike i 11—15% na privatnike. Još i danas se vidi, kako je koristilo, što su se doselili francuzki novovjerci, koji su zasnovali u Berlinu razne vrste tekstilnu industriju. Ako i jest predjenje i tkalstvo nazadovalo, to je naprotiv priugotavljanje rubenine i odiela na toliko napredovalo, da se već Berlinci hvastaju, da i oni uz Parižane odlučuju dan danas modu. Nadalje je znamenita fabrikacija raznovrstne sitne robe, razkošnih i umjetnih predmeta. Uza to su vanredno znamenite tvornice strojeva obskrbljujući svu Njemačku raznovrstnimi proizvodi počevši od lokomotiva pa do najfinijih sitnozora i sprava za mjerenje. K tomu je osobito razgranjeno priugotavljanje živeža i tvorina za uživanje, medju kojimi idu u prvi red mnogobrojne pivovare i tvornice duhana. Vanredno razvijena industrija u Berlinu hrani 52% žitelja. Uz industriju razumieva se, da je vanredno razvijena trgovina i promet. Tu je ponajprije glavno stovarište za proizvode sjeverne Njemačke. K tomu Berlin nije poput drugih velikih gradova samo izvozište za svoje obrtnine, već ujedno i za žitak, rogatu marhu i imenito za sput, dočim uvozi uz kolonijalnu robu sirovine potrebne za obrt: drvo, željezo, vunu i svilu a i glavno pomagalo modernoga tvorničarstva, naime kameni ugljen. Napokon je Berlin najveće novčano tržište njemačkoga carstva a jedno od prvih na evropskom kopnu. Berlin je sielo državne banke. O trgovini živi 15% stanovnika, dok 6% žitelja trguju na sve strane sa ladanjem. Žitelji su Berlina vanredno radini. Jurba i žurba velegradska vidi se svuda od rana jutra do kasne noći: svatko leti za svojim poslom. Pošto se ogromna priestolnica na daleko s obje strane Spreve razširila, pospješuju mnogobrojna i raznovrstna obćila promet i trgovinu. Ponajprije okružuje čitav grad 33 km. duga „Ring-željeznica“. Nadalje ide gotovo posred grada po uzoru englez-

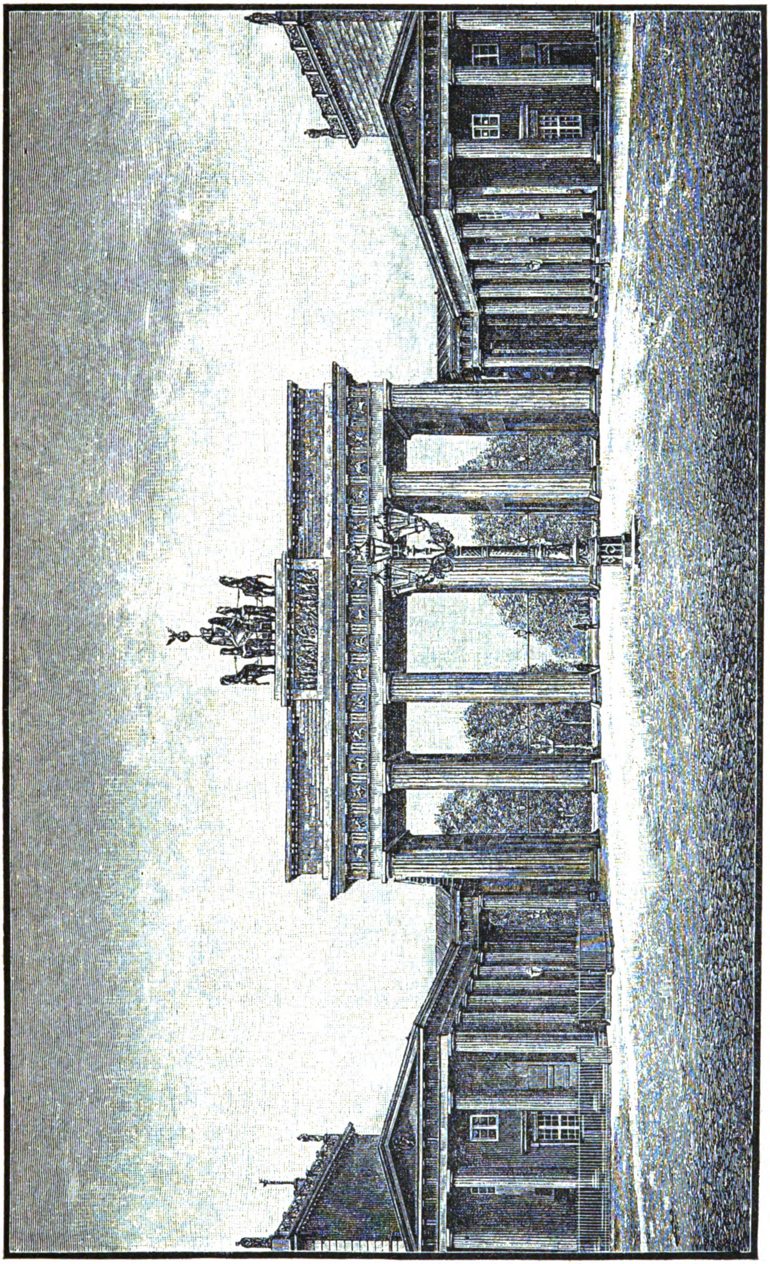

Sl. 42. Brandenburžke dveri u Berlinu.

kom na visokom viaduktu 11 km. duga gradska željeznica, prava blagodat za priestolnicu. Mnogobrojne konjke („tramway“), zatim vrlo zgodno smješteni omnibusi promiču promet na sve strane prostranoga grada. U tom pogledu znatno zaostaje za Berlinom Beč. Navlastito je gradska željeznica neprocjenjive vriednosti za Berlince. Stariji Berlinci ne pojme današnji polet Berlina. Čini im se, da je taj najnoviji velegrad preko noći nastao. Oni, kao svuda stariji ljudi, hvale i u zviezde kuju predjašnja vremena, naime Berlin 30-i 40-tih godina, ter se osobito tuže na vanrednu skupoću. Moderni Berlinci nasuprot su ponosni na velegrad na Sprevi. Nu današnji Berlin nije produkt njemačkoga življa. U jednoj od najznamenitijih novijih njemačkih publikacija o geografiji Njemačke piše bečki profesor Penck o stanovničtvu Berlina ovo: „Sgodna smjesa nastala u 17. i 18. stoljeću doseobom Francuza, Talijana, Nizozemaca i Falačana kao i primjesom žitelja iz svih dielova Njemačke imenito pak iz iztočnih krajeva carstva, koji su napučeni Poljaci i Židovi, jest karakteristika Berlinaca, koji se iztiču njemačkom marljivošću, slavenskom žilavošću, francuzkom agilnošću i židovskom rječitošću. Premda je stanovničtvo Berlinsko vrlo patriotičko, ter osjeća germanski, ipak nije tip pravoga Niemca. Žiteljstvo Berlina ciene po postotcih ovako: 35% germanskoga, 36 romanskoga i 24 slavenskoga podrietla a ostalih 5 postotaka Židova.“

Nekadašnji Berlin bio je svakako grdoban i dugočasan grad, kad je Heine rekao, da u njem kuće u dugih redovih stojeći zievaju sa svimi prozori i vratima gledajući jedna drugu. Današnji se Berlin pričinja kao posve mladjahan grad. Ne vidiš tu arhitektonskih svjedoka nekadašnjih slavnih vremena. Ne ćeš u njem naći od drevnosti potamnjelih gotskih crkava kao ni sredovječnih privatnih kuća drugih hanseatskih gradova. Pače njemačka renaissanca zastupana je samo po jednom krilu carskoga dvora. Inače su mnoge gradjevine izvedene u grčkom stilu, koji se u ostalom u naše doba s punim pravom već dobrano napušta, jer kano da mu nije mjesta pod sjevernim već jedino pod grčkim nebom. Starije berlinske gradjevine potječu izključivo iz predjašnjega stoljeća. U to doba, kad je od izborne krajiške župe Braniborske postajala kraljevina Pruska, stvorio je Schlüter (god. 1664.—1714.) novi kraljevski dvor i arsenal, koji je nedavna pretvoren u „Ruhmeshalle“. Viek Fridrika II. podiže operu, današnje sveučilište, i kraljevsku knjižnicu (sl. 41.). Pri koncu 18. stoljeća nastadoše Brandeburžke dveri, slične athenskim propylejam sa pet otvorenih svodišta, koja počivaju na 12 dorskih stupova, a na vrhu su četvero-

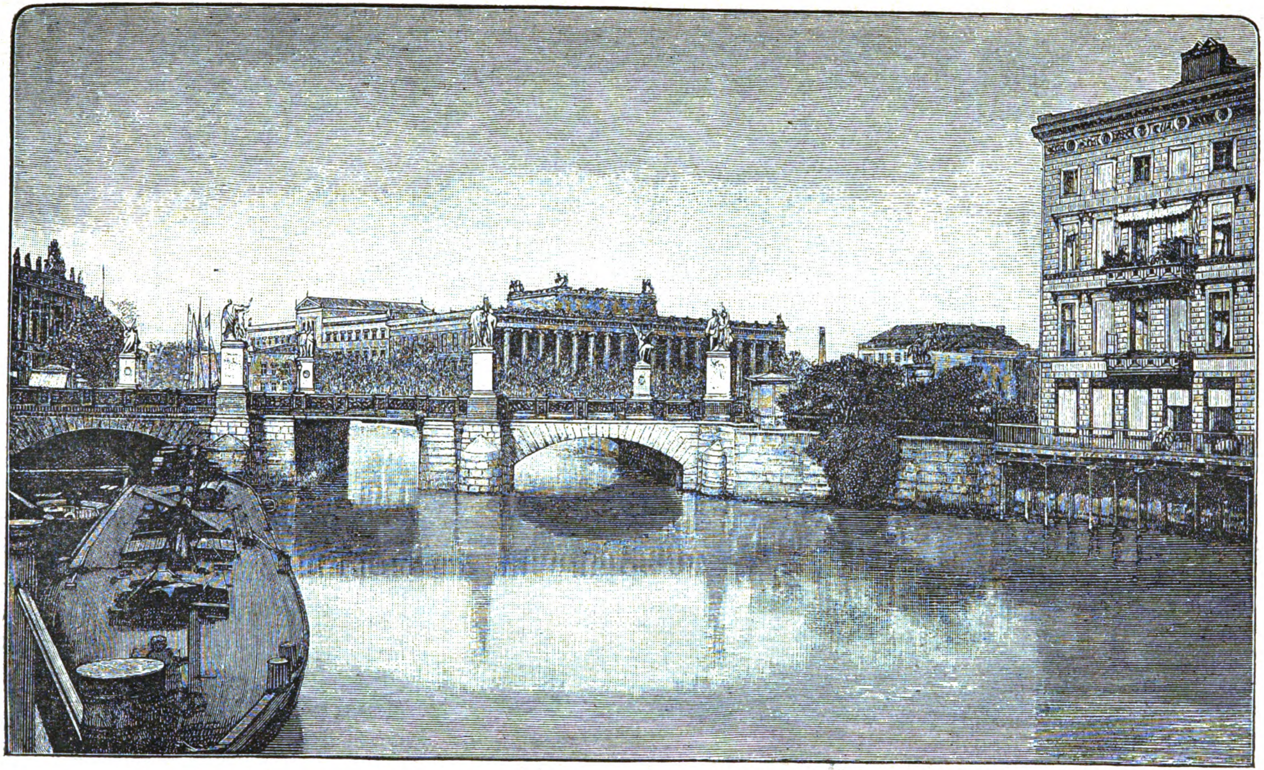

Sl. 43. Dvorski most sa starim i novim muzejem u Berlinu.

prežna kola sa božicom „Pobjede". Brandenburžke su dveri (sl. 42.) sa „Parižkim trgom" zaglavak ulice „Pod lipami". Ta ulica idući od opernoga trga do spomenutih dveri bijaše koncem prošloga stoljeća jedina liepa ulica u Berlinu. Mnogi prispodabljaju ovu ulicu sa parižkimi boulevardi, makar da je znatna razlika medju objema. Posred

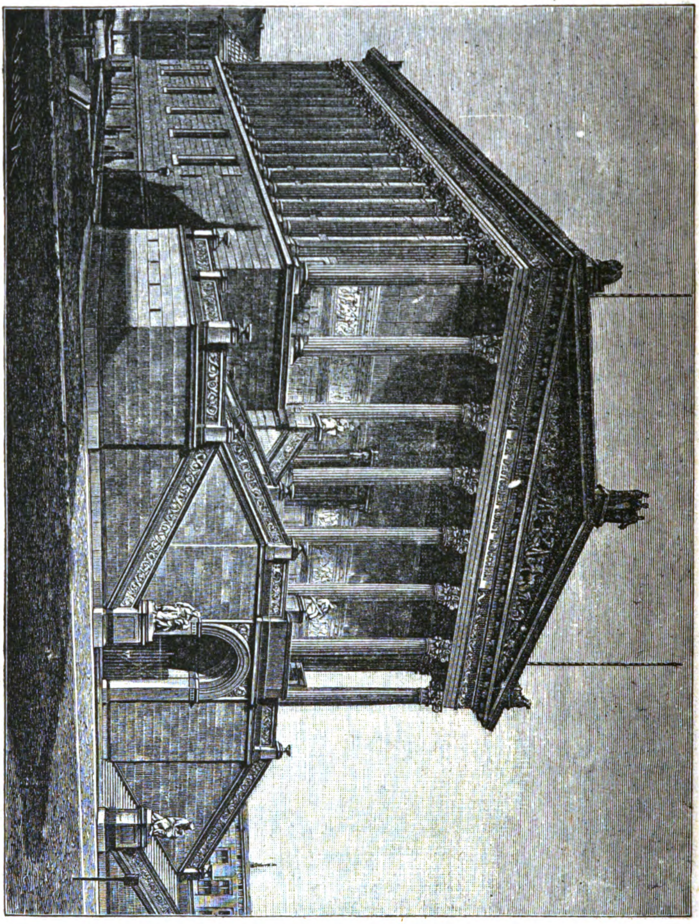

Sl. 44. Narodna galerija (od Stülera) u Berlinu.

boulevarda je drum za kola i jahače, a pješaci su stisnuti s jedne i s druge strane do pločnika, pa je s toga po boulevardih velika vreva i stiska ljudi, koji se tiskaju do prekrasnih izloga parižkih. Berlinska je ulica „Pod lipami" mnogo šira (61 m.) od boulevarda, i razdie-

ljena na pet odjela. Usred ulice je široka aleja jedino za pješake. Ovu prati s obje strane drum za kola a napokon široki pločnik. Poradi toga je ljudstvo pod lipami više raztreseno, te nije tako na okupu kao na boulevardih. Obje se ulice i drugim razlikuju. Boulevardi se vuku na sjeveru sad izravno usred raznolikih dielova grada a sad opet u zavojih od trga bastile do crkve sv. Magdalene ne otvorajući nigdje dalekih perspektiva. Ali ti se tu diviš neprestanim novim slikam i vidikom. Od trga bastile počevši boulevardi su sve živahniji, a k tomu su izlozi sve ljepši i sjajniji te istom na boulevardih „des Italiens“ i „des Capucines“ vidiš pravi Pariz. Spomenuta pak berlinska ulica, duga samo 1 klm., izravno ide prema Brandenburžkim dverim, sa kojih veličajna „Pobjeda“ gospoduje nad drvećem i susjednimi gradjevinami. Sav život iz Friedrichsstadta hrli glavnimi ulicami u ulicu „Pod lipami“.

Ostali dielovi Berlina, navlastito na zapadu, ukrašeni su arhitektonski tek u ovom stoljeću. Schinkel je sagradio u klasičnih oblicih dvorsko kazalište za dramu i naprotiv carskomu dvoru stari muzej. Do ovoga podiže Stüler novi muzej, a kasnije narodnu galeriju. Stari i novi muzej s jednim dielom kraljevskoga dvora (na desno) prikazuje nam slika 43.; a narodnu galeriju slika 44. Okružen spomenutimi krasnimi gradjevinami postade „Lustgarten“ — operni trg — pred lošom stolnom crkvom i kraljevskim dvorom od najljepših trgova berlinskih (slika 45.). Nadalje se razviše trgovi: Belle Alliance i Kraljevski; onaj, u spomen na ratove za slobodu, okružen liepimi kućami, ima u sredini vrlo visoki „kip mira“, ovaj pak na uspomenu sretnih ratova god. 1864., 1866. i 1870. sa veličanstvenim „stupom Pobjede“ (naslovna slika). Berlin ima preko 60 prostranih trgova i do 800 veličanstvenih javnih sgrada. Navlastito sgrade posvećene znanosti i umjetnosti idu medju najljepše i najudobnije na svietu. Ipak te najljepši dio njemačke priestolnice od Lustgartena do ulice „Pod lipami“ opominje svojimi gradjevinami i spomenici, da je Pruska vojnička država, koja ima sve da zahvali maču i bojnoj slavi. Tu vidiš kipove Scharnhorsta i Bülowa, a njim nasuprot Blüchera s golom sabljom u ruci i kako stupa na osvojeni top; s lieva mu je Greisenau, a s desna York. Ova skupina sjeća te ratova s Napoleonom I. Nešto dalje opominje te na drugo po Pruse slavno doba ogromni spomenik Fridrika II. od Raucha. Oko veličanstvena kraljeva kipa na konju eto tadašnjih ministara, generala, učenjaka i vojnika. I po ostalom Berlinu ima mnogo spomenika ponajviše glasovitih generala. Berlin ne

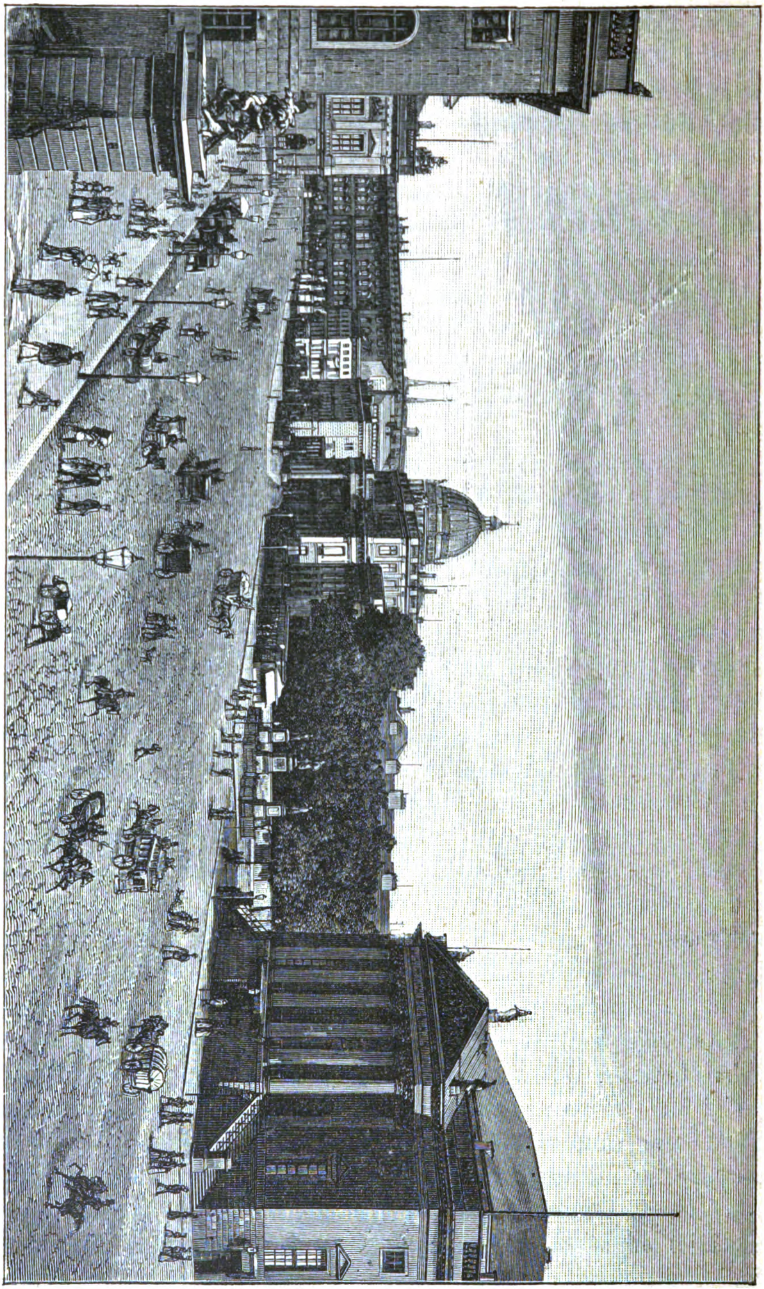

Sl. 45. Operni trg u Berlinu.

ima liepih crkava. Protestantska nije nijedna vriedna ni spomena. Katolička crkva sv. Jedvige slaba je kopija rimskoga pantheona. Židovska je sinagoga svakako od najljepših na svietu. Gradjena slogom maurićkim iznutra je imitacija Alhambre. S vana i s nutra je to djelo izvrstno, veličanstveno. Napokon spomenimo, da su posljednja dva decenija podignute po cielom gradu tolike sjajne privatne gradjevine, da se Berlin već danas može uz Petrograd brojiti medju najljepše evropske gradove. Berlin ne ima londonskih krivudastih ulica s monotonimi privatnimi kućami ni parižkih boulevarda s ukočenimi palačami; u njem nije sva krasota koncentrovana u jednoj ulici kao što je u Beču na „Ringu". On je u svih svojih dielovih ugledan i pristao. Spomenimo ipak, da ima mnogo uglednih i odličnih putopisaca, koji tvrde, da Berlin nije u sebi liep grad navlastito poradi pravilnosti ulica. Tako piše odlični Hrvat o Berlinu, pošto je mnogo u pohvalu Berlina naveo: „Njegove pravilne ulice i sgrade jedna drugoj donekle slične kao da su ponavljanje i nekim načinom obilježje one monotonije, u kojoj grad leži." — Berlin mnogo strada kao i ostali evropski velegradovi od prekobrojnoga proletarijata, koji se sa sviju strana carstva sakuplja u priestolnicu, gdje ima mnogo lake zaslužbe, koju onda proletarci, nevični štednji, potrate u prekomjernom uživanju. Stanovi su proletaraca kukavni pa s toga zdravstvene prilike u Berlinu daleko zaostaju za londonskimi.

Okolicom svojom ne da se Berlin nipošto izporediti s ostalimi evropskimi priestolnicami. Berlin nema brežuljaste okolice, koja osobiti čar podaje Beču i Parizu, on ne ima obilatoga tla, koje London okružuje krasnimi parkovi i vrtovi. Južno i sjeverno od Berlina prostire se jednolična, ponajviše pješčana ravan; samo na iztoku i zapadu, gdje se Havela i Spreva raztječu u velika jezera (slika 46.). ima u istinu prijatnih predjela, u kojih nepregledna površina vodâ sa šumovitimi brežuljci i humovi donekle nadomješta gorja. Spomenuta prekrasna okolica pribavila je liep glas gradu P o t s d a m u (slika 47.), koji ima bez sumnje slavensko ime „pod dubi" t. j. hrastovi. Tu su već u 16. stoljeću brandenburžki knezovi izbornici sagradili dvorac. Veliki je izbornik kasnije sagradio dvor usred grada, a Fridrik II. podignuo je zapadno od Potsdama poznati dvor S a n s s o u c i („Lastovo") a u samom Potsdamu novu palaču, koju prikazuje slika 48. Sjeverno od Potsdama diže se na kraju jezera „Heiligensee" M r a m o r n a p a l a č a, a k sjevero-iztoku od Potsdama B a b e l s b e r g. Po tom je Potsdam, okružen kraljevskimi dvorovi, koji se dižu usred

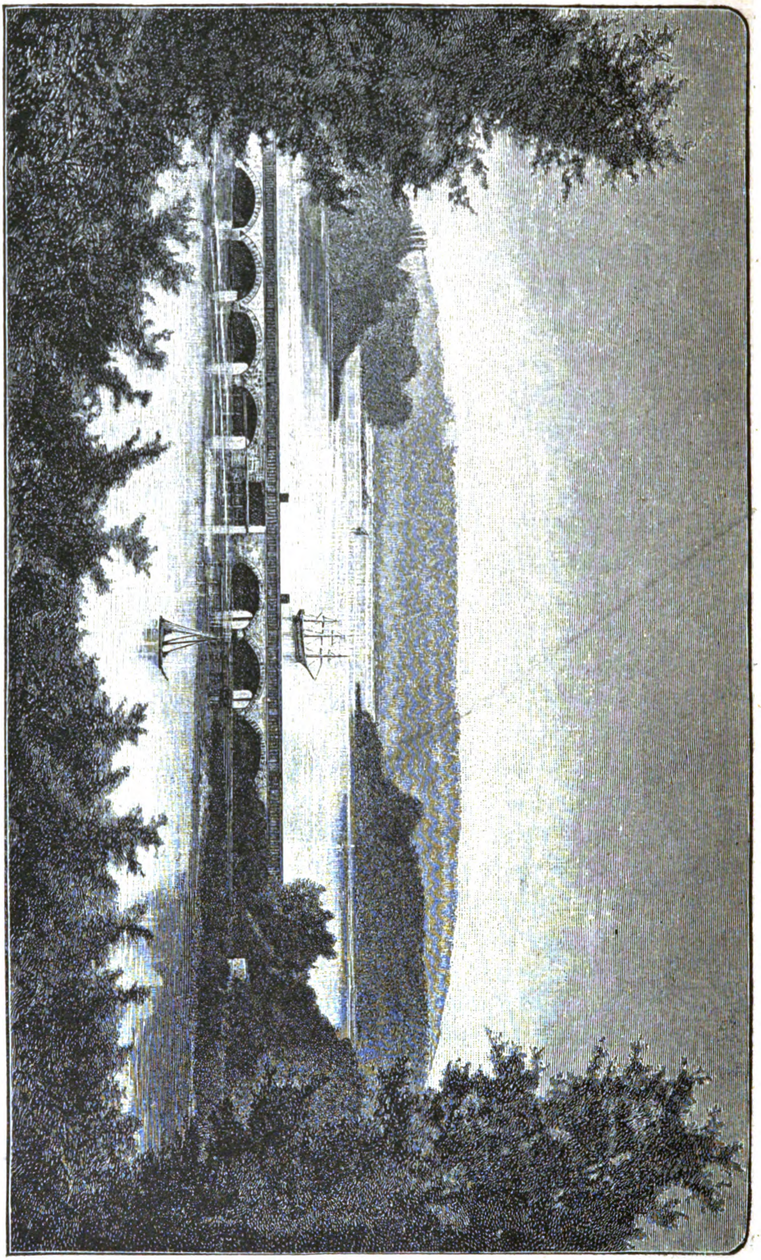

Sl. 46. Havelska jezera kod Potsdama. (Pogled sa Babelsberga.)

krasnih perivoja, postao uz bučni Berlin drugom priestolnicom. Potsdam je dakle pruski Versailles, nu razlikuje se od ovoga kao Berlin od Pariza: njemu manjka veličanstvena osnova, kojoj se divimo kod Versailles-a, on nije postao samovoljom jednoga sjaj ljubećega vladara, već je više pokoljenja radilo na tom, da ga na razni način poljepša. Potsdam je sa svojih 52.000 žitelja za pravo ukočeni garnisonski grad, kao što je Pruska vojnička država. U okolici Potsdama ima više mjesta, izmedju kojih se na putu u Berlin iztiče Novaves, tkalačko mjesto, u koje su se naselili polovicom prošloga stoljeća protestantski žitelji iz Češke. Od Potsdama k zapadu, a kao i ovaj usred Havelinih jezera, stoji stari zemaljski nekoć slavenski grad Branibor (Brandenburg), od kojega je i ime braniborskoj marki. Na sastavcih Spreve sa Havelom stoji grad Spandau. Od starine je ova tačka strategički znamenita kao dvostruki most preko Havele i Spreve. Tu je već u 16. stoljeću podignuta jako učvršćena tvrdjava Spandau. To je dakle u prvom redu vojnički grad, u kojem je procvala vojnička industrija: ljevaonice topova, tvornice pušaka i t. d. Po tom je Berlin odstupio dva atributa priestolnice carstva svojim susjedom: Potsdam je odmaralište pruskih kraljeva a Spandau sielo vojničke sile. Nu to je ujedno koristilo Berlinu na toliko, što se u njegovu okolišu moglo razviti znamenito ratarstvo i industrija. Na okolo Berlina procvalo je ratarstvo kao nigdje u braniborskoj marki. Prostrana tresetišta oko Havele pretvorena su u livade; na ravnjaku Barnimu sjevero-iztočno od Berlina steru se dobro težana polja, a brežuljci duž Havelinih jezera oko Potsdama, koji su prije služili za vinograde, zarasli su krasnim voćem, koje nosi samomu gradiću Werderu na godinu oko $^1/_2$ milijuna forinti dobitka. Razumieva se, da je u neposrednoj okolici berlinskoj procvala industrija bolje nego u ostalih predjelih braniborske marke.

K sjeveru vodi glavni drum iz Berlina u Uckermarku, gdje je grad Prenzlau, a k sjevero-zapadu preko grada Neu-Rüppin u Priegnitzu s nebrojenimi, malenimi, nu vrlo obrtnimi gradovi. Još je bolje procvala industrija južno od Berlina u Mittelmarki, Flämingu i u Doljnoj Lužici. Tu ima redom mnogo mjesta, u kojih cvate suknarstvo. Najznatnija su Luckenwalde, Lübben Spremberg, Sorau, Kottbus, Sandov i Guben, najsjevernija tačka vinogradarska. Neposredno do grada Kottbusa prostire se na srednjoj Sprevi Sprevska šuma, sasvim ravan predjel, zarastao hrastikom i izvrstnom travom za gospodarstvo. (Izporedi sliku 35.). U tom kraju, koji je sav izpresiecan nebrojenimi rukavi Spreve, živu lužički Slaveni

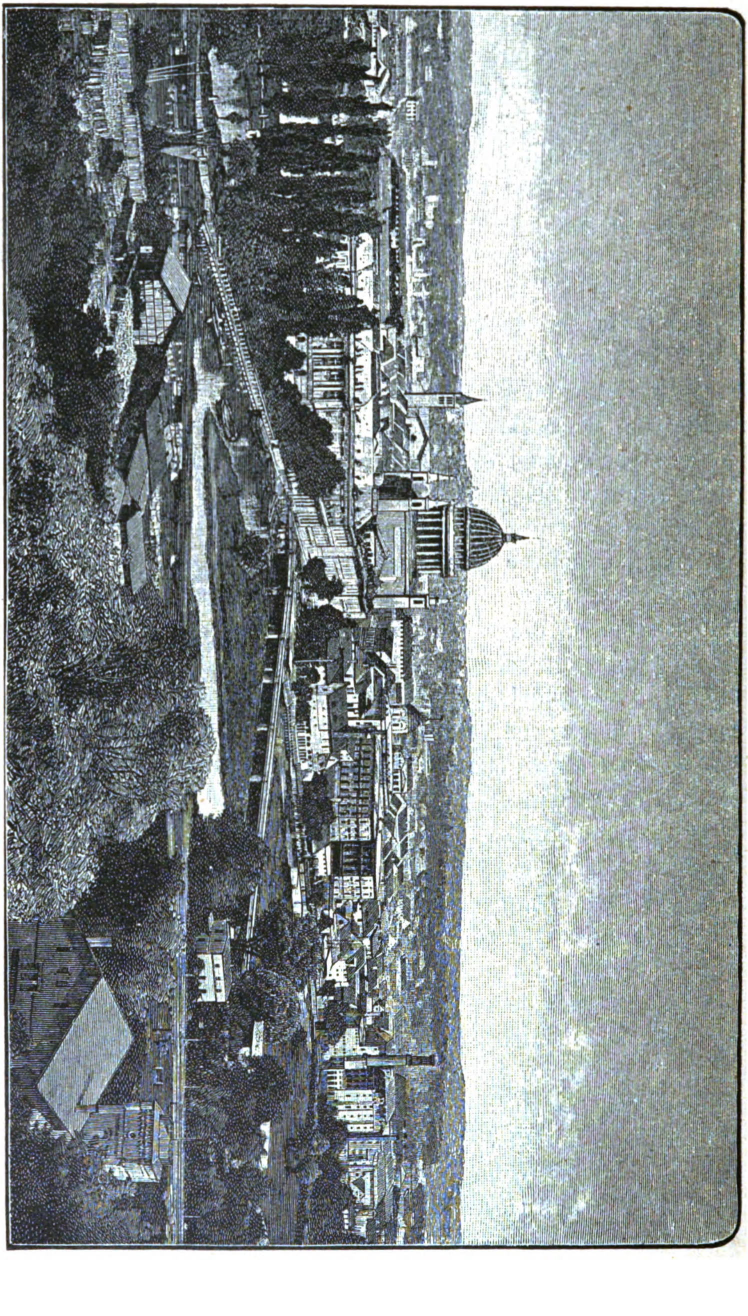

S. 47. Potsdam.

(njemački „Wenden“) ponajviše u osamljenih stanovih, pa jedan k drugomu dolaze gotovo samo na malenih plosnih čamcih, a zimi na sklizalicah. Kreneš li iz Berlina dalje k iztoku i jugo-iztoku, opazit ćeš, kako je dosta slaba naseoba, jer Berlin privlači k sebi sve žiteljstvo. Istom u području Odre ima nekoliko znatnijih gradova. Izpod ušća Nise skreće Odra k sjeveru, gdje joj se na to dolina znatno razširuje, kao što dolina Labe izpod Magdeburga. Ondje, gdje se dolina Odre na novo suzila, nastao je već davno Frankfurt (56.000 st.), kao mostni grad izmedju Berlina i Poznanja. Frankfurt je na Odri ono, što je Magdeburg na Labi, jedino što se prostire već posve u nizozemlju. Frankfurt je bio već u 13. stoljeću slobodan grad i na

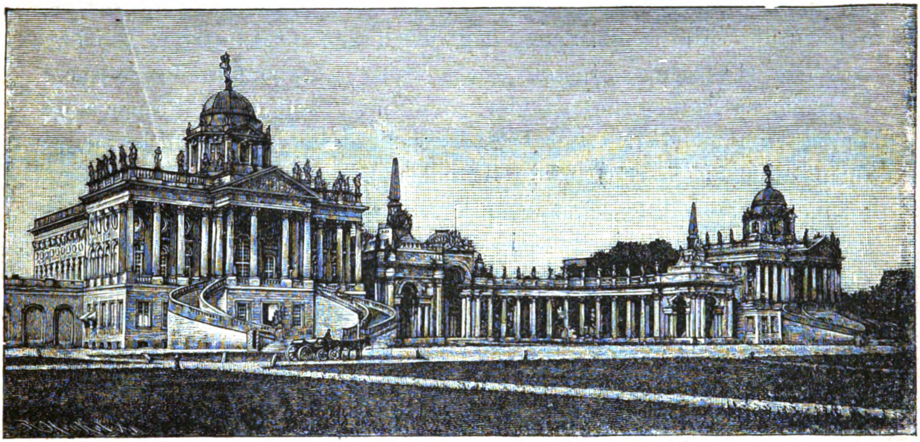

Sl. 48. Nova palača u Potsdamu.

glasu svojimi sajmovi. Grad je mnogo stradao za 30-godišnjega i 7-godišnjega rata, a kasnije mu ote jedan dio trgovine po Odri konao Fridrika Vilelma, koji ide preko Müllerose-a spajajući nešto južnije od Frankfurta Sprevu s Odrom. Makar da je početkom ovoga stoljeća i sveučilište preneseno iz Frankfurta u Vratislavu, to je uza sve to ostao Frankfurt najveći grad na Odri izmedju Vratislave i Stettina, a ujedno najznamenitiji riečni prelazni grad na putu iz Berlina k iztoku. Neki dielovi grada opominju nas još danas na hanseatska vremena. Dok je Frankfurt znameniti mostni grad na Odri, Küstrin je na sastavcih Varte s Odrom znamenit kao riečna luka, a još više kao jaka tvrdjava. Izpod Küstrina prostire se uz rieku plodni

predjel „Oderbruch“, koji je nastao regulovanjem Odre za Fridrika II. u prošlom stoljeću.

K iztoku od Braniborske izborne kneževine stere se do ruske granice nekadašnja velika vojvodina a danas pruska pokrajina **Poznanj** (Posen). Ona zaprema u glavnom srednji tiek Varte od ušća Prosne, zatim poriečje Noteca (Netze) do njezina ušća, dakle zemlju, koja je za diobe Poljske pripala Pruskoj. I danas su žitelji ove pokrajine više od polovice Poljaci, makar da se u novije vrieme jako germanizuju ovi predjeli. Žitelji su većinom katolici, a katolička crkva ima tu jednu od najvećih nadbiskupija u Njemačkoj. Povrh toga ima u toj pokrajini mnogo Židova. O Poznanju na sastavcih Varte i Cibine glavnom gradu ove pokrajine, koji je danas jaka tvrdjava protiv Rusije, već smo govorili na str. 166. Tu ćemo samo spomenuti, da je u Poznanju sielo nadbiskupa, dok jedan dio poznanjskoga kaptola stoluje u Gnieznu (Gnesen), nekadašnjem glavnom gradu Poljske. U južnoj su Poznanjskoj na glavnom drumu, koji ide iz Poznanja u Vratislavu gradovi Lisa i Ravić. U sjevernoj je Poznanjskoj najznamenitije mjesto Bidgošće (Bromberg), stari grad, koji je postao važnim osobito odkad je istoimeni konao dogradjen, koji se počinje kod toga grada na plovnoj Brahi, a spaja Vislu i Notec. Nadalje je znamenit Schneidemühl, na sjevernom rubu notečke nizine, razkrižje željeznica, zatim Inovraclav, koji svojimi obilnimi slojevi soli obskrbljuje solju cielu sjevero-iztočnu Njemačku.

Vojvodina **Šlezija** najveća je pruska krunovina. Ona ne zaprema samo nekadašnju vojvodinu Šleziju na srednjoj Odri, onaj dio češke krune, koji je Fridrik II. oteo Mariji Tereziji, već seže dalje na zapad zahvatajući i sasku gornju Lužicu, koja je pripala Pruskoj god. 1815. Poradi rodnoga tla, znamenitoga stočarstva, velikoga obilja ruda i jake industrije Šlezija je najljepša i najbolje napučena pruska pokrajina. Veća je polovica žitelja njemačke narodnosti, a ostali su Slaveni i to većinom Poljaci i nešto Čeha. Pokrajina Šlezija zaprema izvanjsku stranu Sudetskoga gorja, te je na glasu svojom industrijom kao što je i izvanjska strana Krušne gore u Saskoj. Na podnožju sudetskom procvala su mnoga mjesta kao Leobschütz, tvrdjava Nisa (Neisse), koja brani ulaz iz Austrije u Glacku kotlinu, gdje je glavno mjesto Glatz već u 13. stoljeću bilo sielo istoimene grofovije; nadalje Schweidnitz takodjer već u 13. stoljeću šlezka vojvodina. Kao drugi šlezki gradovi trpio je i taj grad mnogo za sedmogodišnjega rata. Danas nije više Schweidnitz tvrdjava, pak vrlo liepo napreduje. Dalje k zapadu

stoji na Bobri obrtni grad Hirschberg, prije na glasu tkanjem koprena, a danas središte glasovitoga platnarstva. Iztočno od Hirschberga stoji obrtni grad Striegau, a sjevero-zapadno na lužičkoj Nisi drugi grad Šlezije Zgorelice (Görlitz 55.000 st.). Ovaj grad ima vrlo znamenit položaj na sjevernom rubu češkoga gorja na glavnom razkrižju cesta i željeznica. Da nije stradao tečajem viekova navlastito za husitskih ratova, tridesetgodišnjega i sedmogodišnjega rata, bio bi danas još veći. Svakako imaju Zgorelice veliku budućnost medju srednjimi njemačkimi gradovi, jer je žiteljstvo vanredno obrtno; napose cvate u gradu pamučarstvo i suknarstvo. Podjimo sada Šlezijom niz rieku Odru. Prvo znatnije mjesto na toj rieci je Ratibor, starodavni grad, nekoć sielo istoimene vojvodine. Dalje k sjeveru je na Odri Opolje (Oppeln), takodjer nekoć sielo istoimene vojvodine. U spomenutih je gradovih jak živalj poljski, a s gradom Briegom prelazimo već u njemački kraj, koji je vrlo plodan; navlastito se goji mnogo repe, čije plodove preradjuju nebrojene sladorane, koje se prostiru izmedju Vratislave, Liegnice, i Schweidnitze. Idući niz rieku Odru k sjeveru eto nas u Vratislavi (Breslau), koja bijaše od vajkada glavni grad Šlezije. Vratislava je drevni grad slavenskoga podrietla, znamenit već oko godine 1000. po Isusu. Kad se Šlezija odtrgla od Poljske, postade Vratislava glavnim gradom šlezke vojvodine i sielo biskupije, pak ostade uzprkos mnogim udarcem prvim gradom Šlezije. Godine 1241. razorena od Mongola podiže se brzo na novo kao političko i duševno središte Šlezije. Godine 1742. pripadne za Fridrika Pruskoj. Bez suparnika rasla je Vratislava u kotlini Odre slično kao Köln u doljnorajnskoj kotlini. Protječući široku dolinu rieka Odra praćena mnogimi vodami mrtvicami težko je prohodna; istom kod Vratislave, gdje su se svi rukavi združili s maticom, sgodan je prielaz preko rieke. Tu se nadalje križa glavni zapadno-iztočni drum, koji vodi diljem sjevernih pristranaka osrednjega njemačkoga gorja, sa glavnim južno-sjevernim putem izmedju Češke i Poljske. Nadalje je Vratislava već mnogo stoljeća glavno tržište za industrijske zapadne proizvode i za zemaljske iztočne plodine gospodujući nad obrtnim sudetskim zaledjem na jugo-zapadu i nad prostranimi poljskimi područji na sjevero-iztoku. Po tom je Vratislava u prvom redu svojim položajem trgovački grad. 14% žitelja bavi se trgovinom, a 6% žitelja mojsijevaca jasno svjedoči, da je napose jaka trgovina s iztokom. Nadalje je Vratislava industrijski grad, jer se 44% njezinih žitelja bavi raznovrstnom industrijom. Napokon je Vratislava glavni grad jedne

od najljepših pruskih pokrajina, koja se natječe brojem žiteljstva sa Porajnskom, koju i nadmašuje veličinom površja. Vratislava je danas brojem žiteljstva (310.000) drugi grad pruske kraljevine, a treći grad njemačkoga carstva. Sveučilište, koje je ovamo god. 1811. iz Frankfurta na Odri preneseno, vrlo je dobro posjećeno, nu ipak je više pokrajinsko sveučilište. Prema svojoj drevnosti krije grad u sebi mnogu staru gradjevinu, kao što je n. pr. viećnica na „Ringu“ (slika 49.) i crkva sv. Elisabete iz 15. stoljeća. Oko unutrašnjega grada, koji prolazi više konala, nastala su u našem vieku moderna predgradja, koja odavaju blagostanje tamošnjega žiteljstva, pa čine Vratislavu prvim gradom ciele iztočne Njemačke.

Od Vratislave vodi željeznička pruga na zapad u Liegnicu (44.000 st.) na Katzbachu, vrlo znamenita položaja na razkrižju cesta, poznato bojište u povjestnici za provale Mongolske, u sedmogodišnjem ratu i u Napoleonovo doba. Kao Liegnica tako i Sagan na Bobri pak Velika Glogova, jaka tvrdjava na Odri, bijahu nekoć glavni gradovi istoimenih kneževina. — Napokon treba da još napomenemo na gornjo-šlezkoj vispoljani u krajnjem južno-iztočnom kutu Šlezije do ruske i austro-ugarske medje glasovito rudarsko područje, koje obiluje ugljenom, željezom, olovom i tutijom. Tu su na glasu industrijska mjesta Tarnovice, Gleiwitz i Beuthen, a u novije vrieme sve više cvate Königshütte.

Iztočna Pruska, najsjevernija i ujedno najiztočnija pokrajina pruske kraljevine, prostire se izmedju Rusije i Baltičkoga mora na zatoci Kuronskoj i Friškoj. Nekoć bijaše to zemlja Prusâ, srodnika današnjih Litavaca. U 13. i 14. stoljeću pokrsti njemački vitežki red Pruse, koji su zadržali svoj stari jezik tamo do godine 1700. Žitelji iztočne Pruske bave se ratarstvom i stočarstvom, a navlastito je napredno konjarstvo, pak je pastuharna u Trakehnenu daleko na glasu. Duševno i trgovačko je središte u iztočnoj Pruskoj Königsberg (Kraljevac 160.000 st.) glavni grad pokrajine. Temelj je položio gradu god. 1255. češki kralj Otokar II. kad je poveo križarsku vojnu na poganske Pruse. Königsberg ima vrlo zgodan položaj. On stoji na Friškoj zatoci naprotiv one tačke, gdje se jedino ta 80 km. duga zatoka k moru otvora; nadalje se stere grad upravo na ušću dosta velikoga i plovnoga Pregela, koji je bifurkacijom spojen sa kuronskom zatokom. Po tom gospoduje Königsberg i nad doljnim tokom Memela, te je za pravo luka dviju rieka. To je razlog, što je tečajem vremena Königsberg brojem žitelja pretekao luku Danzig. Makar da

je Königsberg krunitbeni grad pruskoga kraljevstva, ipak je dobio tek u novije doba nešto moderniji izgled. Königsberg je nadalje jaka

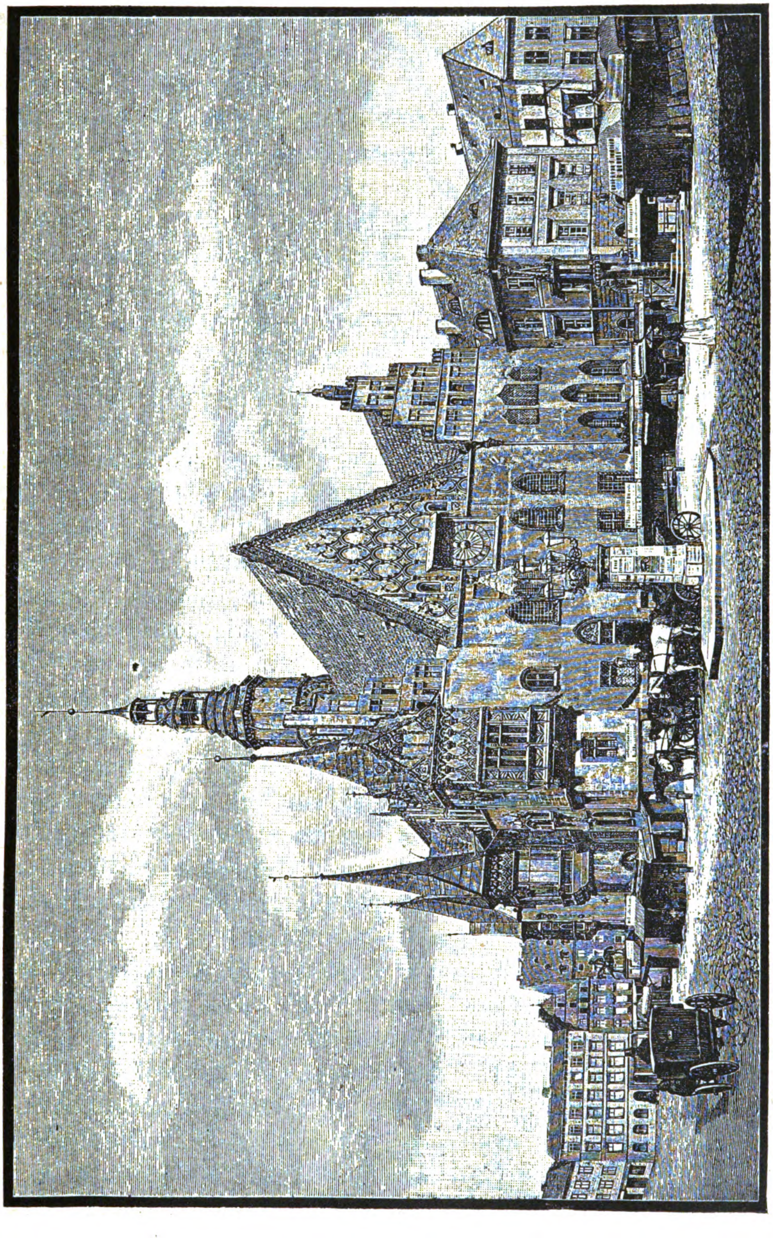

Sl. 49. Viećnica u Vratislavi (Breslau).

tvrdjava protiv Rusije, a sveučilište je tamošnje došlo na glas po velikom filozofu njemačkom Kantu (god. 1724.—1804.). Kao mnoge druge riečne luke tako i Königsberg nije pristupan velikim ladjam, pa ima s toga na ulazu Friške zatoke jako utvrdjenu zimsku predluku Pilavu (Pillau). Königsberg kao trgovački grad ovisi posve o Rusiji, jer $^9/_{10}$ njegove trgovine odpada na Rusiju. Na ulazu Kuronske zatoke u more je luka Memel, a na rieci Memelu (Njemenu) grad Tilža (Tilsit), poznat iz Napoleonovih ratova. Gumbinnen je činovnički grad, a uza to glasovito tržište konja.

Zapadna Pruska bijaše do nedavna zapadni dio pokrajine Pruske, a danas je posebna pokrajina. Izuzev okoliš Marienwerdera zahvata pokrajina zapadna Pruska poljsku zemlju, koja tek sto godina pripada Pruskoj kraljevini. I danas čine gotovo polovicu žitelja zapadne Pruske Poljaci vjere rimokatoličke. Zapadnu Prusku protječe doljna Visla, koja svoju rodnu nizinu često na daleko poplavi. To je razlog, što vislanski gradovi niesu na samoj rieci, već ponajviše nešto podalje od rieke na kraju izbrežina. Od mnogih gradova, koji prate Vislu, spomenut ćemo samo najznamenitije. Nedaleko od medje rusko-pruske, gdje ulazi rieka u Njemačku, stoji na desnoj obali Torunj (Thorn 24.000 st.) rodno mjesto slavnoga astronoma Nikole Kopernika. Torunj, u srednjem vieku poradi jake trgovine nazvan „kraljicom Visle", bijaše poljski grad, pa je pripao Pruskoj prigodom druge diobe Poljske god. 1793. On je danas jaka tvrdjava a mnogo trguje sa Rusijom. Dalje je na Visli tvrdjava Graudenz, zatim nešto podalje od korita Vislina Marienwerder, sielo mnogih oblasti. Na oba rukava, na koje se raztječe Visla prelazeći u deltu, stoje dva znamenita mostna grada: na pravoj Visli Dirschau, a ovomu nasuprot na Nogatu Marienburg. Svi spomenuti gradovi osnovani su u 13. stoljeću po njemačkom vitežkom redu, kojemu je veliki meštar od g. 1309.—1460. stolovao u Marienburgu. Kasnije su iza veličajne borbe, u kojoj su Poljaci svladali njemački red, pripali ti gradovi Poljskoj, dok niesu za diobe Poljske prešli u ruke Pruskoj. Dalje je k sjeveru kraj Nogata Elbing (40.000 st.) nekoć znamenit hanseatski grad a danas znamenito tvorničarsko mjesto. Napokon je na zapadnoj raztoci Vislinoj glavni grad Gdansko (Danzig 120.000 st.) prastaro pomorsko tržište. Taj je grad već u srednjem vieku procvao kao slobodni trgovački grad, dok je još spadao pod kraljevinu Poljsku. Danzig je danas jaka tvrdjava i drugo pomorsko tržište pruske kraljevine; navlastito je jaka trgovina pšenicom i brodarskom gradjom

za Poljsku, Švedsku i Rusiju. Smještaj i izvanje lice dalo je Danzigu tri imena. Jedni ga prozvaše „sjevernim Napuljem“ poradi dražestne okolice, kojoj nema premca na Baltičkoj obali. Drugi ga nazvaše „sjevernimi Mletci“ poradi voda, koje protječu gradom razstavljajući ga na šest velikih otoka. Nu najbolje pristaje Danzigu ime „sjeverni Nürnberg“. Makar da je naime Danzig mnogo od ratova stradao i više puta obsjedan bio, sačuvao je ipak u mnogom još svoj sredovječni izgled. Mnoge javne sgrade, navlastito pak crkve, potječu iz onoga doba, kad je Danzig bio jedno od poglavitih sjedišta Hanse. Nadalje ima uz te gotičke spomenike gradjevina iz doba renaissance, medju kojimi se osobito iztiče god. 1587. dogradjena viećnica, koju nam prikazuje slika 50. Pod konac poljskoga vladanja u tom gradu podignute su neke liepe gradjevine u rokoko-stilu, tako da nam se Danzig arhitektonski vrlo krasno prikazuje. Navlastito se iztiču privatne sredovječne kuće s uzkimi pročelji i s predgradnjami poput loggijâ, kojih u najnovije doba sve više nestaje. Gradjani se Danziga poimence ponose gradskom viećnicom i Marijinom crkvom.

Pokrajina **Pommern** dobila je ime od stare slavenske zemlje Pomoranije, jer se prostire na Baltičkome moru. Doljna Odra razstavlja ju na prednji i stražnji Pommern. Ovaj je većinom pjeskovit, zarastao borici i napredan svojim ovčarstvom, a onaj ima rodno tlo, na kojem ratarstvo liepo cvate. Pomoranija je zemlja velikoga posjeda, i poradi jake razseobe razmjerno slabo napučena. Znamenitija su mjesta procvala jedino u primorju prednje Pomoranije, gdje dolina Odre otvora velik dio sjeverne Njemačke, kao i sjevernu položinu Sudeta prema Baltičkome moru, dotično k pomoranskoj zatoci. To je razlog, da su ovdje već rano još za gospodstva Slavena nastale mnoge luke, medju kojimi se osobito izticala Vineta ili Volin, nekoć prvi trgovački grad sjeverne Evrope. Stare nam knjige pripoviedaju, kako su se u tom starom slavenskom gradu ročili trgovci sa sviju strana svieta. U Volin su dovozili Grci i drugi narodi svoju robu, a Volinjani su trgovali u Francuzku, Englezku, pače i u Carigrad. Tako jakom trgovinom procvalo je u velike blagostanje i bogatstvo tamošnjih Slavena. Kad je iza dugotrajne borbe izmedju Slavena i Niemaca propao u 12. stoljeću Volin, podiže se doskora u dnu pomoranske zatoke na strmom lievom briegu Odre novi grad Stettin, koji je naskoro postao stolicom pomoranskih knezova. Stettin je liepo napredovao kao hanseatski grad, nu godine 1648. pripade Švedskoj a godine 1720. Prusiji. Danas je Stettin najznamenitija trgovačka luka u Prusiji i pristanište

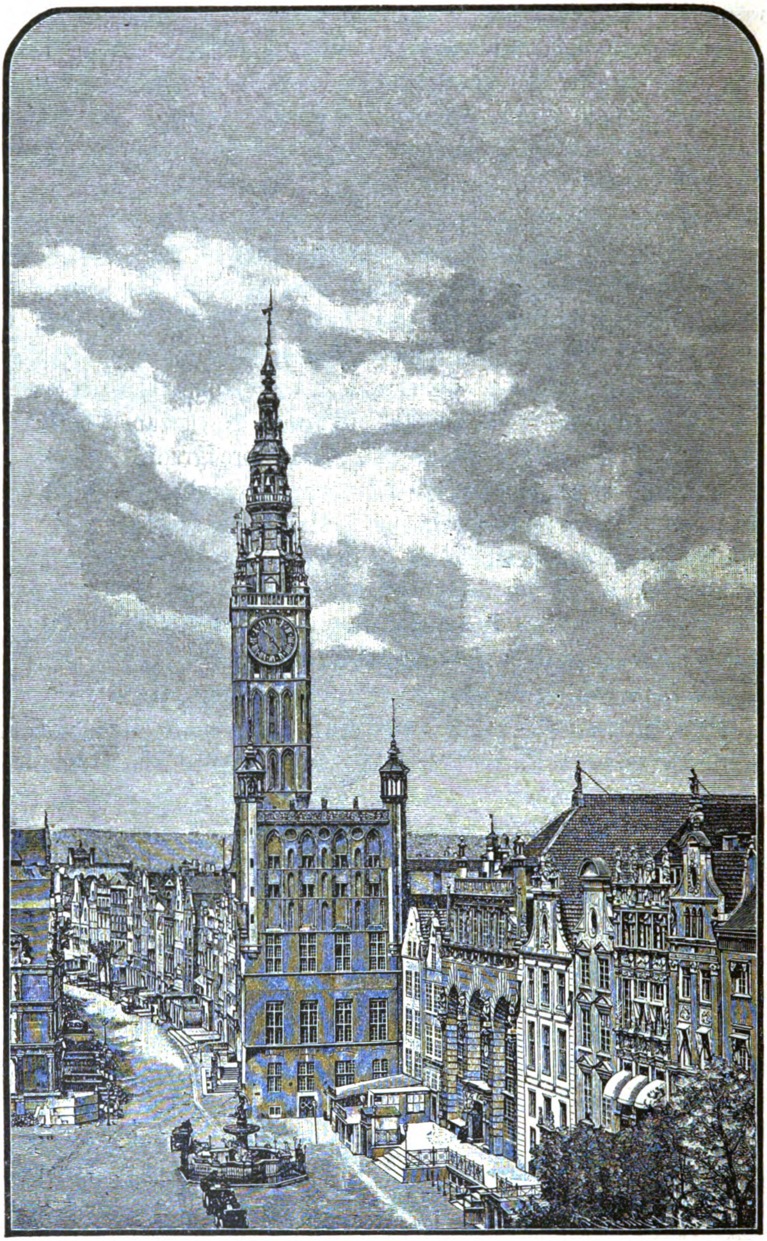

Sl. 50. Viećnica u Danzigu.

za Berlin, od kojega je 135 km. udaljena. Stettin je izvozna luka za plodine Pomoranije, Poznanja i Šlezije, zemlje, kojimi teče Odra. Po tom ima Stettin mnogo zgodniji smještaj za trgovinu nego spomenuti nešto veći gradovi Gdansko i Königsberg. Nadalje je današnji Stettin znamenit obrtni grad imenito na glasu svojom brodogradnjom. Prije se nije mogao razviti grad poradi golemih utvrda kao jaka tvrdjava; danas je Stettin otvoren grad, ter sve više raste. Sâm broji 100.000 stanovnika a sa predmjesti, koja su gotovo već spojena s lukom, broji do 130.000 duša. Luku stettinsku prikazuje nam slika 51. Svinemünde, znamenita predluka stettinska na otoku Usedomu, jako je učvršćena bojna luka. Preko Anclama i sveučilištnoga grada Greifswalda eto nas u Stalsundu (30.000 st.) starom hanseatskom gradu, koji je u tridesetgodišnjem ratu odolio opetovanim obsadam. Uzalud je klicao i prietio se Wallenstein: „ma da je Stralsund o nebesa prikovan, ja ću ga predobiti“ — grad se ipak održa. Od westfalskoga mira g. 1648. švedski, prešao je Stralsund g. 1815. u ruke Pruske. Medju gradjevinami u Stralsundu najvećma se iztiče crkva sv. Nikole sa viećnicom (slika 52.). Danas je Stralsund jaka tvrdjava, vodom odasvuda obtočena; k tomu je važna luka za trgovinu sa Danskom i Švedskom, kamo je ovuda najkraći put iz Njemačke. I na susjedni otok Rujanu (Rügen) najbliži je put iz Stralsunda. Spomenuti je otok, nastavan nekoć Slavenima, vrlo liepo cvao. Tu bijaše navlastito u gradu Arkoni u 12. vieku posljednja obranbena tačka polabskih Slavena i njihove poganske vjere. Danas je najznamenitije mjesto na otoku Bergen, zatim mnogo polaženo kupalište Putbus. Primorje stražnje Pomoranije nije ni malo razvedeno, s toga nema znatnijih luka. Jedina je luka Kolberg na Persanti vriedna spomena. Od ostalih je mjesta Köslin sielo oblasti a Neu-Stettin razkrižje željeznica.

Pokrajina **Schleswig-Holstein** jedina njemačka zemlja na oba mora: Njemačkom i Baltičkom, odtrgnuta je od Danske krune god. 1864. a Pražkim mirom god. 1866. s privolom Austrije sdružena je sa pruskom kraljevinom. G. 1886. priklopljena je Schleswig-Holsteinu i mala vojvodina **Lauenburg**, što no se prostire izmedju Holstein i Mecklenburga. Schleswig-Holstein je sredinom pun tresetišta a mjestimice pieska, a inače navlastito polojna zemlja na Njemačkome moru plodna je i vrlo napredna svojim stočarstvom. K tomu se žitelji u primorju mnogo bave brodarstvom i ribarenjem. Veći su gradovi ponajviše u primorju, pa su ujedno izvrstne luke. Na desnom briegu Labe

stoji Altona (120.000 st.). Taj veliki tvorničarski grad s jakom morskom trgovinom u naše se doba sasvim srastao sa Hamburgom.

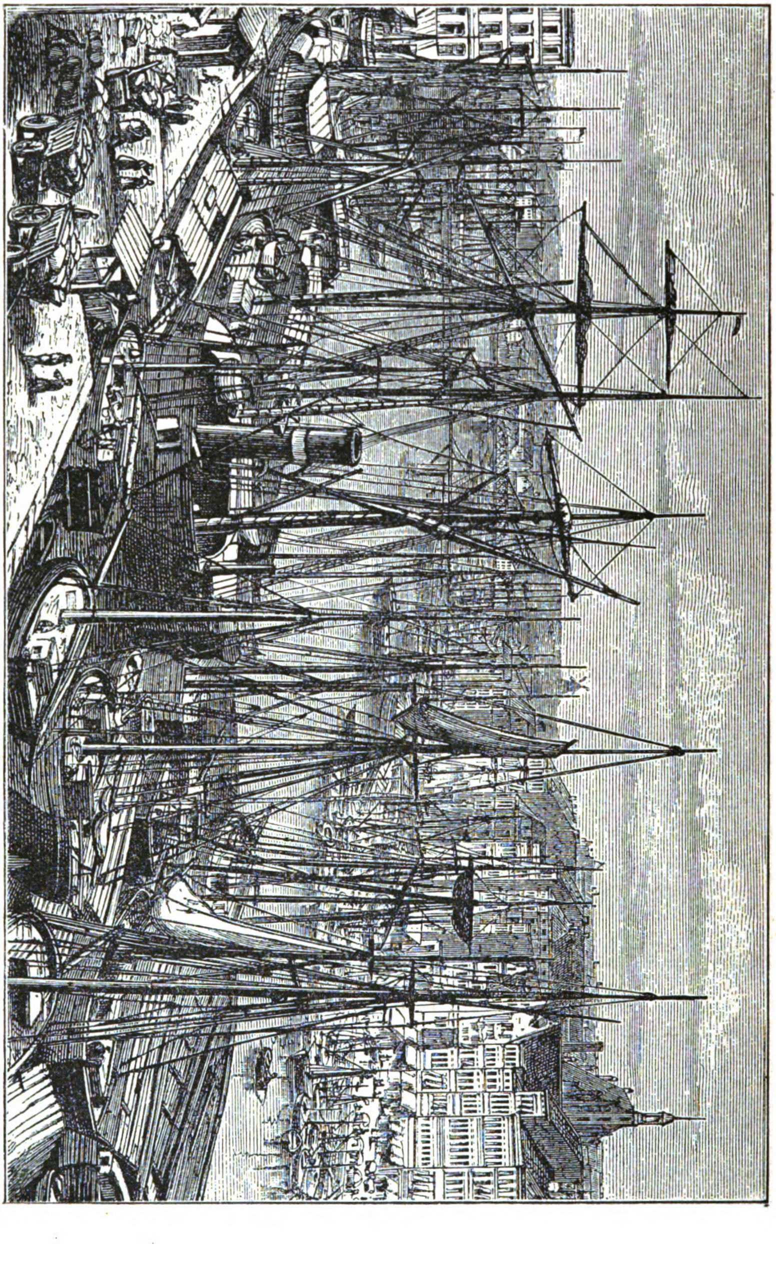

Sl. 51. Stettinska luka.

Makar da u novije vrieme napreduju mnogi gradovi u zapadnom dielu pokrajine, ipak je najživahniji život u iztočnom primorju, gdje ima u Baltičkome moru dalekih uvala morskih. Takom se uvalom razprostro Kiel, stari grad, koji je s malim prekinućem od 14. stoljeća bio glavni

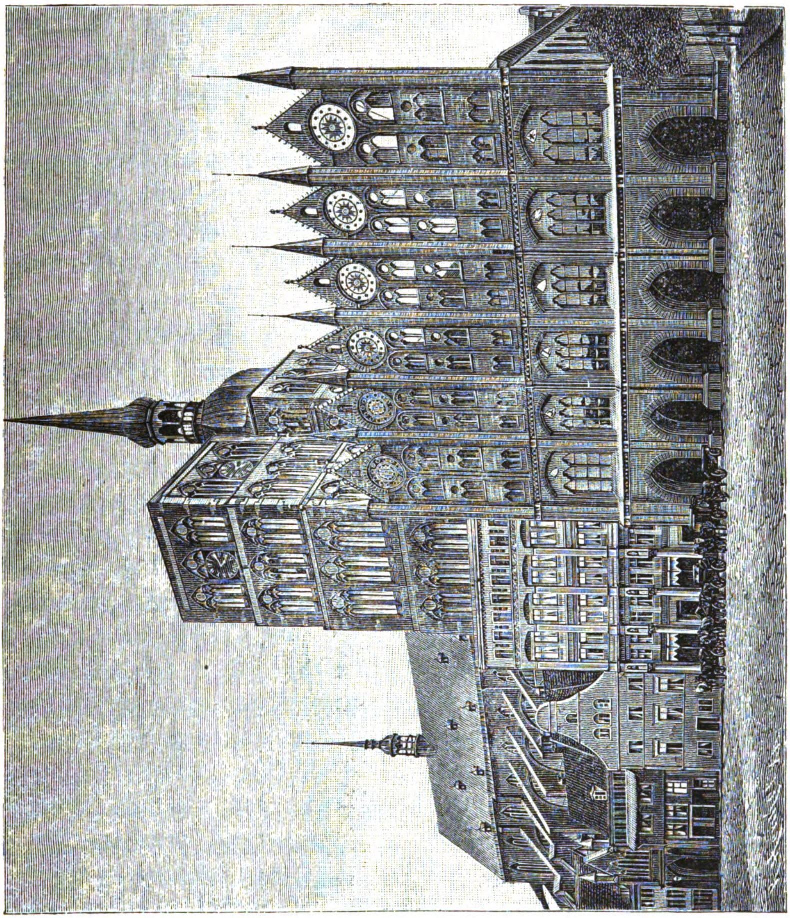

Sl. 52. Crkva sv. Nikole s viećnicom u Stralsundu.

grad Holsteina. Odkad je Pruska podigla tu jaku bojnu luku, grad je liepo narastao, te broji danas oko 52.000 žitelja. U dubokoj, lako pristupnoj uvali Kiel je izvrstna od prirode luka, koju je lako braniti, a k tomu seže daleko na jug u holsteinski jezerski plošnjak. Nadalje

je prirodno izlazište za izravni pomorski promet sa Danskom. Napokon se izlieva u kielsku uvalu Eiderski konao, po kojem plove manji brodovi iz Baltičkoga u Njemačko more. Po tom je Kiel svojim prometom peta luka u njemačkom carstvu. Nu još je znamenitiji Kiel kano bojna luka sa dokovi i ogromnimi škveri carskoga brodovlja. Silne utvrde brane ulaz u luku, koju s kopnene strane opasuje čitav vienac tvrdjica. Sveučilište u Kielu ima samo pokrajinsku vriednost. K sjeveru od Eidere stoji u dubokoj morskoj uvali tihi glavni grad Schleswig, prastari grad, sielo oblasti, na sjevernoj pak morskoj uvali je mnogo živahniji Flensburg, u kojem je već uz njemačko mnogo i danskoga žiteljstva. Sjeverni dio Schleswiga je izključivo Dancima nastavan. Ciela pokrajina Schleswig-Holstein ima mnogo malih gradova sa 5—10 tisuća žitelja. Uz obalu je na Baltičkome moru otok Alsen, a uz zapadnu su obalu maleni i nizki sjeverno-frizijski otoci zvani Hallige.

Hannover je najveća od zapadnih pruskih pokrajina. Ona ne zaprema samo nizinu od Labe do s onu stranu Emse, nego seže i iztočno od Wesere daleko po gorovitih predjelih. Ovo južno Göttingensko područje i veći dio Harza razstavljen je, kao što nam zemljovid kaže, Braunschweižkim zemljištem od glavne zemlje. Isto je tako područje Emse gotovo posve odieljeno Oldenburgom od glavne zemlje. Velik dio Hannovera je stari „welfovski posjed". Hannover je postao koncem 17. stoljeća izbornom kneževinom, a godine 1714. pope se Hannoveranska kneževska loza sa Jurjem I. na englezko priestolje. God. 1815. postade Hannover kraljevinom. God. 1837. bude hannoverska kraljevina posve odieljena od Englezke, pak je do god. 1866. bila samosvojna kraljevina. Spomenute godine prisvoji si mladu kraljevinu Pruska. Hannover je najvećim dielom ratarska zemlja.

Glavni grad Hannover (t. j. „hohes Ufer" 150.000 st.) vrlo je zgodna položaja. On stoji na Leini ondje, gdje ta rieka postaje plovnom, i gdje prelazi preko nje glavni njemački prometni drum od zapada k iztoku. K tomu je Hannover glavno sjedište industrije ciele sjeverozapadne Njemačke. Hannover je osnovan u 12. stoljeću, a u 14. stoljeću je bio već znamenit hanseatski grad; nu susjedni Braunschweig je istom onda pretekao, kad je postao kneževskom priestolnicom (nedaleki dvor Herrenhausen i Welfenschloss.) U našem je vieku procvao Hannover kano kraljevska priestolnica, a i poslije dokinuća kraljevstva liepo cvate i napreduje. Sjaj i bogatstvo priestolnice nadomješta danas vanredno razvijena industrija pamuka i

fabrikacija strojeva. Znamenita solila, obilje asfalta i kamenoga ugljena u okolišu Hannovera čine, da taj grad ima donekle iste prednosti kao Köln i Aachen. Nedaleko od Hannovera je prekrasni sredovječni dvor Marienburg. K jugoiztoku od Hannovera stoji starinski Hildesheim, već u 9. stoljeću sielo biskupije. Hildesheim, takodjer vrlo zgodna položaja, natjecao se dugo za prvenstvo sa Hannoverom. Grad ima mnogo starih crkava i liepih starinskih privatnih kuća, pa ga s toga neki zovu „sjevernim Nürnbergom". Na gornjoj je Leini Göttingen sa starim daleko preko granica Hannovera poznatim sveučilištem. Prostor izmedju Allere i Labe zahvata što pustara, poznata po svom ovčarstvu i pčelarstvu, što pak mjestimice močvarna Lüneburžka ledina. Kako je slabo rodna, riedko je i nastavana, makar da neka oveća mjesta svjedoče, da je ovuda od vajkada išao glavni drum s južnih gorskih predjela na sjever k moru. Na jugu ledine znamenita je postaja grad Celle, a na sjeveru Lüneburg, nekoć hanseatski grad, što mu još i sada izvanje lice svjedoči. Nu danas je u tom kraju znamenitija riečna luka Harburg na „južnoj Labi" nasuprot Hamburgu. Hannoveranski su kraljevi mnogo potrošili, da podignu u toj luci suparnicu Hamburgu, ali im nije uspjelo, jer je južna Laba preplitka za veće brodove. S toga danas u Harburgu bolje cvate industrija nego brodarstvo. Izmedju Labe i pritoke joj Ilmenau prostire se Lüneburžka slavenska zemlja (Wendland), koju su nastavala neka plemena Bodrica. Tu se održao jezik slavenski još u 17. stoljeću, a i danas te u načinu gradjenja kuća, u nošnji i u razdiobi zemljišta mnogo toga opominje na običaje Slavena Na ušću je Wesere luka Geestemünde, a na Jade-zatonu stoji silno utvrdjena vojna luka njemačkoga mora Wilhelmshafen, koju opasuje područje Oldenburžko. U Emsinu je poriečju Osnabrück (36.000 st.) stari grad, utemeljen od Karla Velikoga. Grad je proživio huda vremena za reformacije. Dok je do nedavna liepo cvala u Osnabrücku samo industrija platna i kože, razvija se u najnovije vrieme sve više kovinska industrija navlastito željezna. Na zatonu Dollartu je Emden, prije znamenita luka; ali odkad je Emsa promienila svoj tok, ostao je taj grad na suhu, pa ga i izgradjeni konao slabo pomaže: Emden je danas gotovo mrtva luka.

Pruska pokrajina **Saksonska** pripadala je do g. 1815. najvećim dielom kraljevini Saksonskoj. Ona se prostire s obje strane srednje Labe, ali ima tlo većinom izprekidano malenimi njemačkimi državicama. Prusko saksonsko tlo zahvata tri okružja: Magdeburžko, Mer-

seburžko i od mnogih čestica sastavljeno okružje Erfurtsko. Glavni grad Magdeburg (120.000 st.) vrlo je zgodna položaja, te bijaše od vajkada znamenit grad. On se stere na plovnoj Labi na onoj tački, gdje ta rieka obljeva posljednje ogranke hercinske gorovine. S toga je još kod Magdeburga čvrst i visok lievi brieg Labe, koju je, makar da već inače pripada njemačkomu nizozemlju, bilo ovdje lako premostiti. Ovamo vodi glavni prometni drum iz južnozapadnih gorovitih krajeva, ter se baš kod Magdeburga razgranjuje: jedan ide dalje na iztok, drugi pak niz rieku na sjever k Hamburgu a treći uz rieku prema Českoj. To je eto razlog, što je ovdje već za cara Otona I. (g. 937.—973.) utemeljen grad, a za 30-godišnjega rata strahovito nastrada, jer gotovo sav izgorje. Na to se opet s nova podignu i posta vanredno jakom tvrdjavom, u koju se pruska kraljevska obitelj više puta zaklonila za sedmogodišnjega rata. Danas je Magdeburg jedan od prvih trgovačkih gradova u sjevernoj Njemačkoj. Napose je okolica Magdeburžka vrlo bogata i jako napučena. Tu je sielo njemačke trgovine sa sladorom, koji se na veliko iz repe izvodi; nadalje je jaka trgovina s plodinami, te ima više tvornica za strojeve i kemijske tvorine, kojim prijaju nedaleka Stassfurtska solila. Magdeburg je i danas jedina tvrdjava unutrašnje Njemačke, a glavna joj je zadaća, da brani prielaz na Labi. Od starih gradjevina jedina je veličanstvena stolna crkva, kojoj u sjevernoj Njemačkoj ravne nema.

Mnogo su više drevnih spomenika sačuvali stari gradovi na sjevernoj podini Harza: Quedlinburg, nekoć stara opatija i sjedište careva, a danas na glasu tržnim vrtlarstvom, pak Halberstad, (35.000 st.), stari biskupski grad. Na srednjoj su Labi Wittenberg, nekoć stolica saskoga kneza-izbornika i sveučilištni grad, koji neki zovu „Luterovim Rimom“, jer se ovdje počela reformacija; i Torgava (Torgau) jaka tvrdjava i oružana. Na Sâli, pritoku Labe, ima više gradova, a najviše se iztiču Halle i Merseburg. Halle (85.000 st.) prastari je grad po svoj prilici keltskoga podrietla poradi drevnih solila. Makar da je grad već u srednjem vieku cvao kao hanseatsko tržište, ipak se tek u našem vieku liepo razvio. Poradi izokolnih solila i obilja kamenoga ugljena vanredno je u Hallu procvala industrija. K tomu je na sveučilištu, koje je preuzelo baštinu Wittenberga, imenito procvao odjel gospodarstveni zbog jakoga izokolnoga ratarstva. Napokon je ovdje na prielazu rieke Sâle glavno razkršće željeznica i drumova. — U Merseburgu nas opominju stolna crkva i druge starije gradjevine sretnih starih vremena. Za-

padno od Halla je u iztočnom Harzu Eisleben, rodno mjesto Luterovo, gdje se danas žitelji mnogo bave dobivanjem mjedenoga škriljevca, a dalje k zapadu je Nordhausen razkrižje željeznica i na glasu s velikimi pecarami rakije, pivovarami i fabrikacijom duhana. Južnozapadno od Nordhausena je već u Thüringenu Mühlhausen vrlo industrijski grad na glasu svojimi tkaonicama i mastilacami. Napokon je na Geri, pritoku Unstrute, Erfurt, (60.000 st.), najznamenitiji grad u Thüringenu. On je vrlo zgodna položaja, na tački, gdje se križaju dva glavna druma: onaj od srednje Majne k srednjoj Labi s onim od Nürnberga k sjevernim primorskim lukam. Erfurt je s toga veoma stari grad, pak ima burnu prošlost. Liepa stolna crkva i stare samostanske gradjevine opominju na ona vremena, kad je taj grad spadao pod nadbiskupa u Mainzu. Osim znatne industrije i trgovine na glasu je Erfurt svojim tržnim vrtlarstvom.

Pokrajina **Westfalen** na sjeveru je nizina a na jugu gorska zemlja. Kao što je prirodno tako je i historijski raznolika. Neki predjeli pripadaju već više stoljeća Pruskoj, dok su drugi tek u bečkom kongresu (g. 1815.) priklopljeni pruskoj kraljevini. Budući da su mnogi krajevi ove pokrajine bili u ruku duhovnih knezova u Kölnu, Münsteru i Paderbornu, to je žiteljstvo većinom rimokatoličke vjere. Kao što Šlezija i Porajnska tako i Westfalen uz prostrane ratarske predjele ima i posve industrijskih okružja, a prema tomu je raznolika napučenost pojedinih krajeva. Westfalen je uz Poznanj jedina pruska pokrajina, koja ne ima nijednoga velegrada sa preko 100.000 žitelja. Glavni grad Münster (45.000 st.) biskupski je grad već od 9. stoljeća, a stoji usred žitorodnoga predjela. Ovo je tihi, drevne vanjštine grad, koji je tek u najnovije doba napredovao brojem žiteljstva. Paderborn, prastari grad, nekoć sjedište kneza-biskupa, danas je daleko zaostao za drugimi westfalenskimi gradovi. U sjevernom su Westfalenu još mjesta Bielefeld (36.000 st.) na Teutoburžkoj gorovini, glavno sjedište westfalenskoga platnarstva. Dalje sjeverno-iztočno preko njekadašnje opatije Herforda eto nas u tvrdjavi Mindenu, koja već od vremena Karla Velikoga brani „westfalenska vrata“. Makar da Minden stoji na plovnoj rieci Weseri i na tački, gdje se sastaju dva glavna druma s juga prelazeći u sjeverno-njemačko nizozemlje, ipak nije postigao nikada one znamenitosti, koju imadu slična položaja gradovi na pr. Hannover, Braunschweig ili Magdeburg. Na razkrižju izmedju sjevernoga i južnoga Westfalena smjestio se stari Hamm usred plodnoga ratarskoga okružja. Dalje k jugu svi su westfalenski gradovi

znamenita rudarska i industrijska mjesta, jer se prostiru na sjevernoj podini porajnsko-škriljevačkoga gorja. „Sredovječni slobodni gradovi, koji su ovuda cvali, preporodili su se u naše doba rudarstvom. Brzo je narastao broj stanovnika u tih starih gradovih a poput gljiva nikoše iz zemlje nova mjesta. Usred polja podigoše se rudarske sgrade, zemlju prikri čitava mreža željezničkih pruga, željezare se svuda pojaviše, bučni se život industrijski sa svojimi dobrimi i zlimi prilikami u velike razvi, a cielu okolicu poplavi nebrojena vojska radnika. Tu nestade nekadašnjega mira i tišine, gusti dim legao nad okolicu, polja i livade pocrnjele od čadje, pače i stara lipa, pod kojom bijaše nekoć „stolica fehmskoga suda“, vene i gine. Ovdje stoji najveći westfalenski grad Dortmund (stari Therotmani ili Trutmani, 80.000 st.) središte rudarstva, koje će se konalom izravno s morem spojiti. Navlastito se izkopava u okolici vanredno mnogo željeza i ugljena. K zapadu je Bochum s ogromnimi ljevaonicami čelika. Još su znatni rudarski gradovi u Westfalenu: Iserlohn i Arnsberg na Ruhri, pak dalje k jugu Siegen na Siegi.

Porajnska, najzapadnija pruska pokrajina, zaprema poriečje Rajne i Mâze. K jugu se prostiru tom pokrajinom pogorja Hunsrück, Eifel, Westerwald i Sauerland, a k sjeveru je nizina. Zemlja je najvećim dielom pripala Pruskoj god. 1815., dok je prije sastavljena bila od nebrojenih malenih katoličkih kneževina, pak su s toga i danas žitelji većinom katolici. Porajnska je od svih pruskih pokrajina najgušće naseljena, pa ima većih gradova, koji se bave gotovo izključivo ili industrijom ili pak trgovinom. Poglavito je sielo industriji uz spomenute westfalenske rudarske predjele naime na desnoj strani Rajne zbog obilja ruda i jakih voda, navlastito u dolini Ruhre i Wuppere. Tako stoji u Wupperskoj dolini dvojni grad Elberfeld (110.000 st.) — Barmen (105.000 st.) sielo svilene, platnene i pamučne industrije. Oba su grada gotovo srasla, a uzporedno im raste i broj žiteljstva u našem stoljeću. Barmen je ipak više industrijski grad, dok se u Elberfeldu bavi trgovinom veći postotak stanovničtva nego li u Barmenu. U viših gorskih predjelih, gdje je jak pad voda, procvala je osobito industrija sitne kovinske robe, koja se ovamo preselila iz Iztoka za križarskih vojna. U take gradove ide Solingen, koji je poradi velike fabrikacije oštrica i nožića dobio ime „njemački Birmingham“, zatim Remscheid, gdje se navlastito tvori mnogo ratarskoga orudja. U doljnoj dolini Ruhrskoj je Essen s veličanstvenimi ljevaonicami čelika; u samoj ogromnoj Kruppovoj tvornici zabavljeno je 11.000 rad-

nika. Na utoku Mosele u Rajnu stoji stari utvrdjeni grad Koblenz (lat. „Confluentia“, 35.000 st.), najveći i najznamenitiji grad u porajnskom škriljevačkom gorju. Tu je znamenito razkrižje putova već od starih vremena. Koblenz, glavni grad Porajnske, iztiče se jakom trgovinom, a k tomu ima jaku posadu i mnogo čivnovničtva. Taj grad sa mnogimi crkvami i tornjevi, s tamnimi krovovi od škriljevca i odasvud okružen gorami, vrlo je slikovite vanjštine; navlastito je liep pogled na Koblenz sa nasuprotne tvrdjave Ehrenbreitstein. Sa dolinom Rajne od Bingena do Koblenza (izmedju Hunsrücka i Taunusa) može se zgodno izporediti razdolje Moselino od Triera do Koblenza

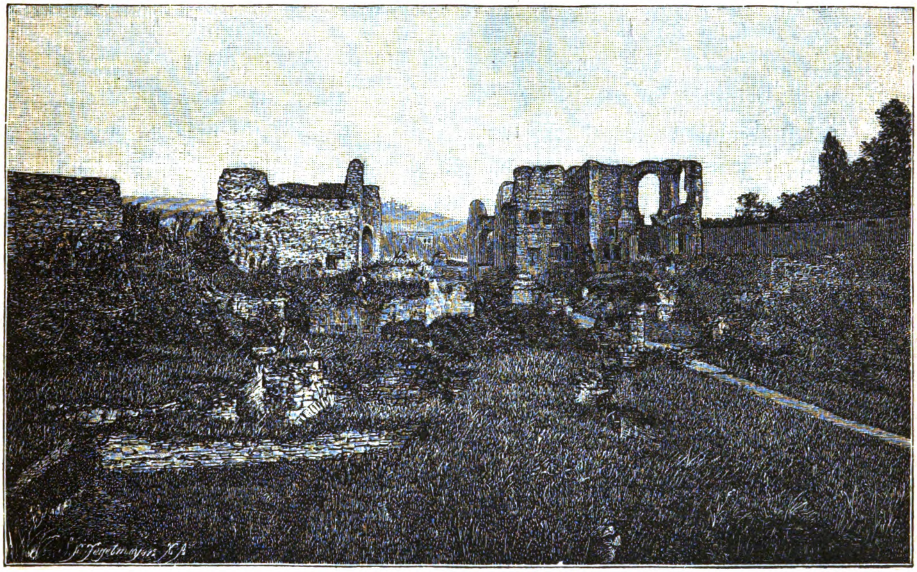

Sl. 53. Ruševine carske palače iz rimskoga doba u Trieru.

(izmedju Hohe Venna, Hunsrücka i porajnskoga škriljevačkoga gorja). Ovdje kao tamo nižu se uz rieku prekrasni priedjeli, a blago podneblje osobito prija vinogradarstvu; jedino što je Rajna bolje plovna nego Mosela, koja ima osim toga vanredno zavojiti tok. Pred ulazom Mosele u škriljevačko pogorje stoji na rieci Trier (28.000 st.), nekoć glavni grad keltskih Trevera, zatim kao „Colonia Augusta Treverorum“ glava velike rimske pokrajine a kasnije stolica duhovnoga kneza-izbornika („njemački Rim“). Ovo je valjada najstariji grad u Njemačkoj, pun ostataka keltskoga i rimskoga doba. Slika 53. prikazuje nam ru-

ševine carske palače iz rimskoga doba. Današnji se Trier broji u propale velikane medju njemačkimi gradovi. Sjeverno-iztočno od grada je glasovita „Porta nigra“ nazvana takodjer „Porta Martis“ (sl. 54.). To je ogromna gradjevina od samoga pločevca, koja je bez sumnje služila kao utvrda gradskih vrata. Sastavljena je od trokatne središnje gradjevine u obliku četvorine (1444 m^2), o koju se oslanjaju polukrugli veličajni tornjevi, od kojih je jedan na četiri kata sačuvan. Danas je u toj gradjevini sbirka rimskih starina. — Južno-iztočno od Triera stoji na Saari, pritoku Moselinom, Saarbrücken usred glasovitih obilnih ugljenika. Izpod Koblenza protječe Rajna još uviek škriljevačko pogorje, dok izpod gorovine „Siebengebirge“ ne primi pritok Siegu na onoj tački, gdje prelazi napokon u nizozemlje. Tu je na Rajni Bonn (rimska Bonna ili Castra Bonnensia, 38.000 st.) od najljepših i najmirnijih porajnskih gradova, na glasu svojim sveučilištem. U gradu ima dosta stranaca, navlastito Engleza. Dalje niže na onome mjestu, gdje se još posljednji put može lako prieći preko Rajne, stoji stari grad Köln usred jako napučene i vrlo obrtne ravnice. Kao mnogim porajnskim gradovom tako je i Kölnu prvi početak položen u rimsko doba. Još prije Isusa osnovana bi tu naseoba kao Ubiorum oppidum, te je dobila ime „Colonia Agrippina“, koje je skraćeno kao Köln ostalo do danas. I u sredjem vieku bijaše Köln kao sielo duhovnoga kneza-izbornika vrlo znamenit. Najprije član „saveza porajnskih gradova“ a zatim kao hanseatski grad natjecao se industrijom sa flandrijskimi gradovi, a trgovinom bijaše od prvih gradova njemačkoga carstva. Köln je onda u istinu zavriedio ime „kraljice Rajne“. U vrieme Hanse naime bijaše Köln glavno tržište za drage kovine, pak je odredjivao vriednost zlatu i srebru za cielu zapadnu Evropu. K tomu je tu vanredno procvala industrija sukna, tako da je rečenica bila u ono vrieme u srednjoj Evropi: „bogat kao kölnski suknar“. I na polju naučnom cvao je Köln. Od prastare samostanske škole, na kojoj su predavali velikani Albertus Magnus, Toma Aquinski i Duns Scotus, razvilo se god. 1388. glasovito sveučilište, koje je polazilo po više tisuća slušatelja. U novom vieku nazadovao je Köln sve do ovoga stoljeća, u kojem je opet navlastito u novije vrieme liepo procvao, kad se odstranjenjem gradskih zidina podvostručilo gradsko tlo. Danas broji Köln 170.000 stanovnika a s izokolnimi mjesti (Deutz, Kalk, Mülheim i t. d.) ima 280.000 stanovnika. Današnji procvat grada ipak nije posve izbrisao drevno lice njegovo. Usred uzkih ulica i starinskih kuća dižu se spomenici stare umjetnosti, medju kojimi se najvećma

iztiče stolna crkva, pravo remek-djelo gotskoga stila. Temelj je veličanstvenoj toj crkvi položen god. 1248., a gradila se preko šest sto-

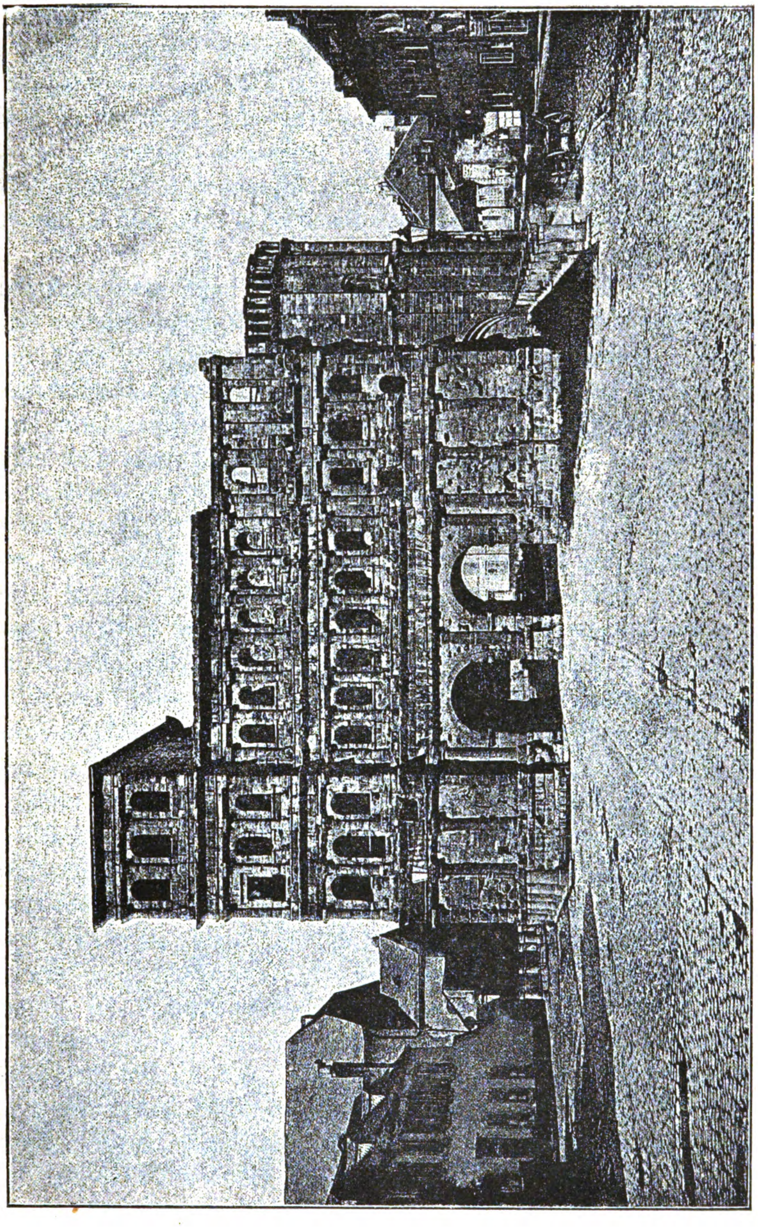

Sl. 54. Porta nigra kod Triera.

lječa. Godine 1880. je dogradnja proslavljena ne samo kao crkveno već i kao narodno slavlje. Crkva, koju nam prikazuje slika 55., ima pet ladja; duga je 132 metra, a široka 44 m.; popriečna je ladja duga 73 m. Oba tornja, visoka 157 m., gotovo su najviše gradjevine na zemlji, te nadvisuju kupulu sv. Petra u Rimu. Uz gotiku liepo je zastupana u Kölnu i renaissanca. Današnji Köln nije sielo vlade pokrajine porajnske, već je industrijski i trgovački grad, jer se ovdje stječu mnogobrojni prometni putovi i nebrojene željeznice, jer je odavle Rajna plovna i za pomorske ladje. Napokon je Köln tvrdjava prvoga reda, liepim mostom spojena s Deutzom, koji stoji na desnom rajnskom briegu, takodjer utvrdjen.

Samo 35 km. izpod Kölna stere se na Rajni usred prekrasne ravnice Düsseldorf (t. j. Dorf an der Düssel), mlada takmica stare „Coloniae". Makar da je već u srednjem vieku nastao taj grad, ipak je još prije 30 godina bio dosta malen. Susjedstvo ugljenika Ruhrskih vanredno je podiglo zadnjih decenija industriju u Düsseldorfu, koji poput Kölna ima zgodan položaj na Rajni, plovnoj ovuda i za velike brodove. Od god. 1855. do danas početverostručilo se žiteljstvo u tom gradu, koji broji danas preko 125.000 stanovnika. Düsseldorf je ujedno rajnska luka za wupperske gradove. Nadalje je taj prijatni grad, gdje se 55% žitelja bavi industrijom, takodjer umjetnički grad i sjedište doljno-rajnske slikarske škole, koja nastoji da dostigne glas i slavu Münchena. Nasuprot Düsseldorfu je ravnica uz lievu obalu Rajne vanredno napučena: tu ima više ovećih gradova, izmedju kojih se ističe Krefeld (95.000 st.), glavno sjedište njemačke svilene industrije. Krefeld 7. km. udaljen od Rajne kane spojiti konalom s tom riekom. Dalje k sjeveru stoji posve u ravnici izmedju Rajne i Ruhre znameniti tvorničarski grad Duisburg (50.000 st.), koji je konalom s obje rieke spojen. Niže niz Rajnu na ušću Lippe stoji utvrdjena luka Wesel, a nedaleko preko Rajne je Xanten. Rimske starine svjedoče, da je taj grad sagradjen na Caesarovih „Ulpia castra". I u Njemačkoj je priči znamenit Xanten, kao dvor Niebelungena, odakle je Siegfried pošao na pustolovine svoje. Napokon treba da još spomenemo na sjeverno-zapadnoj podini škriljevačkoga gorja staro sjedište kulture znamenit grad Aachen (98.000 st.). Već su Rimljani ovdje na toplih vrelih podigli „Civitas Aquensis" a zatim u franačko doba i kasnije liepo je cvao Aachen. Aachenski tkalci tako zvani „mercatores regii" bijahu u srednjem vieku svojim suknarstvom na glasu po cieloj Evropi. U Aachenu su se krunili njemački carevi, dok nije ta

čast u 16. stoljeću pripala Frankfurtu na Majni. U naše pak doba najviše su prinieli izokolni ugljenici procvatu Aachena, gdje je danas

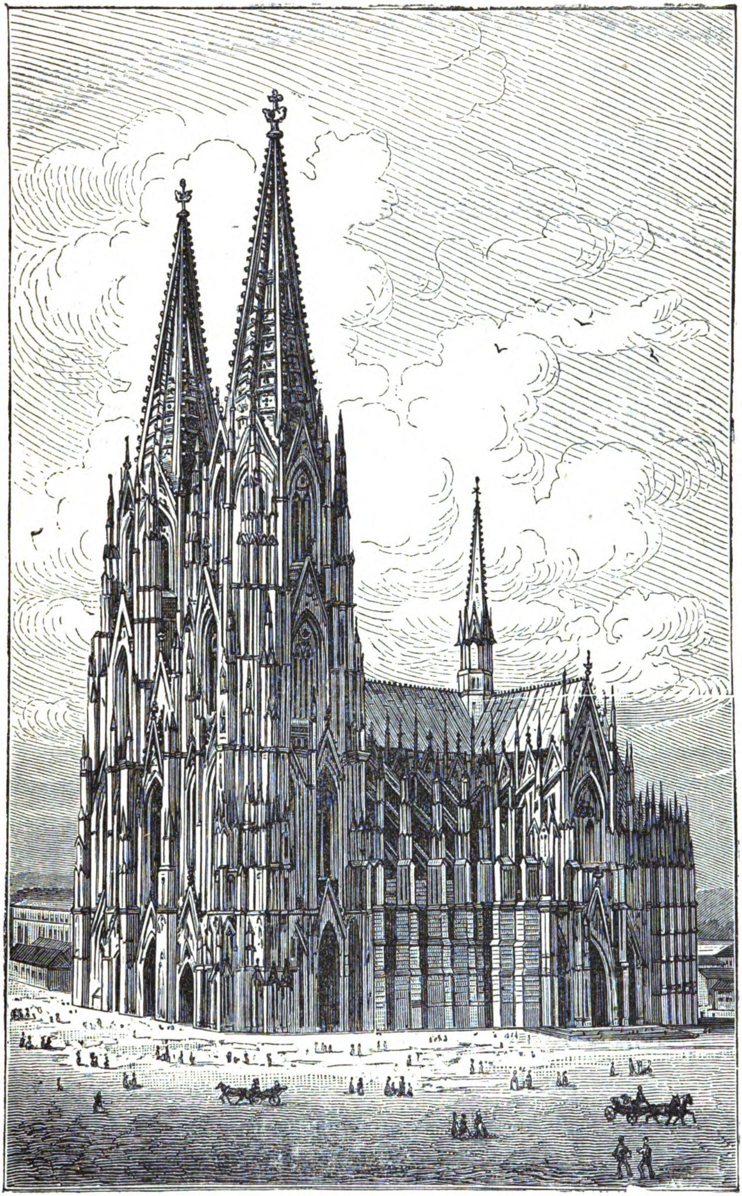

Sl. 55. Stolna crkva u Kölnu.

jaka industrija željezna, a k tomu polazi na hiljade stranaca tamošnje toplice.

Hessen-Nassau najmanja je pokrajina pruske kraljevine, a sastavljena je od više državica izmedju Wesere i Majne, koje su bile samosvojne do god. 1866. Ovamo ide izbornička kneževina Hessen, vojvodina Nassau, slobodni grad Frankfurt na Majni, zatim jedna čest pogorja hessenskoga i desno-rajnskoga. U poriečju Majne, koje se ovdje odlikuje povoljnim podnebljem i izvrstnim vinogradarstvom, stoji Frankfurt, najveći grad Hessen-Nassauške pokrajine. Na koncu 8. stoljeća spominje se prvi put Villa Franconofurd. Za malo postade glavnim gradom iztočno-franačke države, a kasnije se održa kao slobodni državni grad. Od 14. stoljeća izabirali su se, a kasnije i krunili njemački carevi u Frankfurtu; tu bijaše napokon sielo „njemačkoga Bunda“ pače na kratko i njemačkoga parlamenta (g. 1848.). Makar da su tečajem viekova priestolnice pojedinih njemačkih državica veličinom pretekle Frankfurt, ipak se taj grad kroz stoljeća smatrao glavnim gradom njemačkoga carstva. Dakako, kao što dobro opaža Penck, prema tadašnjim političkim prilikam bijaše Frankfurt „glavni grad bez zemlje i bez vlade, bez vladara i bez ikakve vlasti“. God. 1866. izgubi doduše Frankfurt svoju političku samosvojnost i historijsku znamenitost, ali zato ipak procvate na novo. On je i danas sa 160.000 stanovnika pored Kölna najznamenitiji grad u zapadnoj Njemačkoj; k tomu je od najbogatijih gradova u cieloj Njemačkoj i jedan od prvih evropskih novčanih tržišta. Dakako da Frankfurt ne ima toga danas zahvaliti svojoj historijskoj prošlosti, već osobito zgodnomu geografiskomu položaju kao i radljivosti svoga žiteljstva. Frankfurt se stere u širokoj i plodnoj dolini Majne usred četiri okružja: „Wetterau je žitnica, Rheingau je pivnica, Maingau daje drvo i kamen za gradju a Gerau (Hessen) je kuhinja za Frankfurt“. On je nadalje smješten na medji sjeverne i južne Njemačke, na izlazu velikoga dolinskoga druma kroz gornjo-rajnsku nizku ravan, ovuda ide zatim veliki vojni i trgovački put od Rajne k Labi, a napokon je Majna za veće brodove plovna istom od toga grada. Položaj je Frankfurta po tom osobito znamenit za unutrašnji njemački promet izmedju Hessenske, Thüringije, i desno-rajnskoga područja. Navlastito je spomenuti položaj Frankfurta bio osobito koristan po Njemačku u ono doba, kad je lieva obala Rajne bila u ruku francuzkih. Nadalje je Frankfurt kao trgovački grad procvao već u srednjem vieku zbog velikih proljetnih i jesenskih sajmova. Izvanje lice Frankfurta odaje nam blagostanje nje-

govih žitelja. Oko starijih unutrašnjih dielova gradskih nanizala su se moderna predgradja, s kojimi su se već srasla neka susjedna mjesta, a predgradje Sachsenhausen preko Majne spajaju četiri mosta sa gradom. Od historijski znamenitih gradjevina u Frankfurtu je Römer, viećnica, u kojoj su izabirali careve (slika 56.) i stolna crkva, gdje su

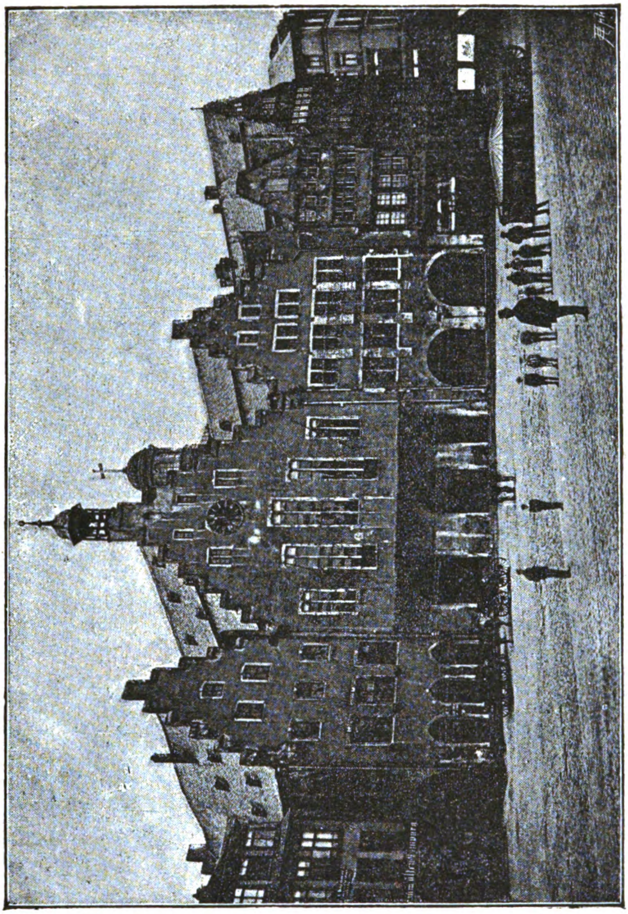

Sl. 56. Römer, viećnica u Frankfurtu.

careve krunili. U Römeru su u tako zvanoj carskoj dvorani slike svih njemačkih careva u naravnoj veličini sa nadpisom njihova gesla, i ovdje se čuva i zlatna bula cara Karla IV. Luteranska crkva sv. Pavla, u kojoj je god. 1848. viećala njemačka narodna skupština, gradjena je u spodobi rotunde u novorimskom stilu.

Osim Frankfurta stere se na južnom pristaništu Taunusa više liepih gradova. Kako se sav ovaj predjel iztiče blagim podnebljem, bujnom vegetacijom i prekrasnom okolicom, to su ta mjesta vrlo po-

Sl. 57. Wilhelmshöhe usred krasnoga perivoja kraj Kassela.

lažena tim većma, što su neka na glasu ljekovitimi vreli. Tako je H o m b u r g na glasu svojimi željeznimi kupelji, zatim lječište S o o d e n

i sumporno kupalište Weilbach. Na sjevernom su pak pristranku Taunusa ljekovita vrela Selters i Langenschwalbach. Najzapadniji grad na južnom podnožju Taunusa tik do Mainza je Wiesbaden, okružen pitomimi brežuljci, koji su zarasli vinogradi i voćnjaci. Već su Rimljani poznavali ovdješnja slana vrela, koja spominje Plinije kao „Mattiaci fontes calidi". Wiesbaden je danas poradi prekrasne okolice i ljekovite vode svoje svjetsko kupalište, kamo dolazi na godinu do 60.000 stranaca. U dolini Lahne, koja je poradi obilja ruda liepo napučena, stoji glasovito kupalište Ems, koje svake godine do 12.000 stranaca polazi. I ta vrela bijahu već starim Rimljanom poznata. Na gornjoj je Lahni maleni sveučilištni grad Marburg s liepimi gradjevinami gotskoga stila, a na Majni, više Frankfurta, vrlo industrijski Hanau. U dolini Fuldinoj dva su znamenita mjesta u Hessenu: Fulda i Kassel. Grad Fulda na istoimenoj rieci usred uvale izmedju Vogelsberga i Rhöna prastaro je kulturno središte, velezaslužno za pokrštenje i nastavu već u franačko doba. Stara opatija u Fuldi pretvorena je u 18. stoljeću u biskupiju. Mnoge crkve i biskupski dvorovi rese taj inače tihi i skromni grad. Kassel (20.000 st.), predjašnja priestolnica kneza-izbornika, od vajkada je znamenito razkrižje drumova, a danas željeznicâ, koje se tu sa sviju strana stječu. Polag stare predaje potječe taj grad od rimskih vremena, a ime da mu je postalo od latinske rieči „castellum". Okoliš je Kassela vrlo liep, napose na zapadu, gdje su hessenski knezovi-izbornici na ograncih Habichtswalda uredili prekrasan park, kojemu gotovo nema premca u Njemačkoj. Navlastito se ističu veličanstveni vodometi i vodopadi, kojih nam jednu čest prikazuje slika 57. U tom parku je dvorac Wilhelmshöhe.

Napokon pripadaju kraljevini Pruskoj povrh spomenutih 12 pokrajina i **Hohenzollernske zemlje**, odakle potječe carska dinastija u Njemačkoj. Ove zemlje, velike jedva kao jedno prusko okružje, steru se od gornjega Neckara preko Hechingena ka gornjem Dunavu kod Siegmaringena. Hohenzollernske zemlje su dakle u južnoj Njemačkoj posve odjelite od ostalih pruskih zemalja, te su okružene Badenom i Würtembergom. Nedaleko Hechingena na strmenitom gorskom čunju gorja „Rauhe Alp" diže se gradina Hohenzollern, kolievka istoimene vladalačke obitelji. Gradina je u novije vrieme obnovljena u starom vitežkom sjaju.

2. Kraljevina Bavarska.

Podunavlje: Oberbaiern, Niederbaiern, Schwaben, Neuburg i Oberpfalz. — Poriečje Majne: Oberfranken, Mittelfranken i Unterfranken. — Bavarski Pfalz (Rheinpfalz).

Bavarska je veličinom druga država u njemačkom carstvu. Ona sastoji od dva nejednaka diela. Glavni, iztočni dio, prostire se poriečjem Dunava i Majne, te zahvata od Rhöna i Frankenwalda k jugu švabsko-bavarsku visoku ravnicu a preko ove i sjeverne vapnene Alpe, manji pak, zapadni dio, na lievoj je strani Rajne po gornjo-rajnskoj nizini i na Hardtu.

Promotrimo ponajprije podunavski dio bavarske kraljevine. Tu se steru okružja: Oberbaiern, Niederbaiern, Schwaben, Neuburg i Oberpfalz. Na tlu, kao što je visoka podunavska ravan, koja je većinom jednolična, ima više zgodnih tačaka za osnivanje gradova. Nu budući da žiteljstvo nije jako stisnuto poradi razmjerno slabe napučenosti, rastu težko i polagano gradovi, pa njihov osnutak visi redovno o posebnih prilikah. Ovo se navlastito vidi na bavarskoj visokoj ravni, jer ovuda prolazi glavni drum južne Njemačke izmedju zapada i iztoka. K tomu se ovdje stječu mnogi putovi sa sjevera prelazeći na dva mjesta preko Alpa na jug. Po tom su se na više tačaka na bavarskoj visokoj ravnici mogli razviti gradovi, koji su na se povukli sav promet. Prema tomu, kako je prijao razvitak povjestnice sad ovomu sad onomu mjestu, nastadoše tu gradovi kao prometna i politička središta. — Čim je ova ravnica postala dielom njemačkoga carstva, procvate tu ponajprije grad Regensburg kao baštinik rimskoga grada „Castra regina.“ Smještaj toga grada u mnogom je pogledu zanimljiv. On se prostire na desnoj obali Dunava upravo ondje, gdje se rieka spustila u doljnu svoju kotlinu primajući sa sjevera Nâbu i Regnicu. Tu je Dunav postigao najsjeverniju svoju tačku, ter se najviše udaljio od Alpa. Po Rimljane bijaše tu važna strategička tačka, jer se ovdje na Dunavu završavao ogromni medjašnji obkop protiv Germana („limes Danubianus“), k tomu je na tom mjestu bilo znamenito tržište za promet sa Hermunduri, koji su prebivali sjeverno od Dunava. Rano u srednjem vieku bijaše već Regensburg glavni grad bavarske vojvodine, a zatim u 11. i 12. stoljeću češće sielo njemačkih careva. Nu dok su za Rimljana „Castra Regina“ bila glavna straža za sjever, postade za njemačkih careva Regensburg za Niemce znamenito

izlazište k sjeveroiztoku i glavno skladište podunavske trgovine sa Carigradom. Kad su se zatim Niemci sve dalje širili k iztoku, nastadoše niz Dunav druga znamenitija mjesta, a i trgovačka znamenitost Regensburga na Dunavu sve je više jenjala, što su se Turci sa Balkanskoga poluotoka dalje pomicali Podunavljem k zapadu. Već u 15. stoljeću poče Regensburg propadati, jer su ga susjedni gradovi na daleko pretekli, makar da se ovdje još i kasnije obdržavao njemački državni sabor. Prekrasna gotska stolna crkva spomenik je nekadašnje slave. Danas broji Regensburg sa zagradji 45.000 st., od kojih je jedna trećina protestanta a ostali su katolici. Odlični hrvatski putopisac kaže o tom gradu: „Regensburg je grad romanskoga stila i rane gotike. On je već mnogo izgubio od stare svoje ljepote, a gradski otci „poljepšavaju“ svakom godinom grad tako, da će za malo godina izčeznuti i posljednji trag nekadanje ljepote. Pojedine kuće još su uzčuvane iz staroga romanskoga doba, doista riedki primjer svjetskog (profanog) graditeljstva iz tako davnih vremena. Kod drugih opet kuća stoji još nekoć kod plemićkih dvorova običajni toranj, a u gdjekojih sasvim modernizovanih, pokrečenih kućah nalazi se koja to liepa kopija, koja to prekrasna veža. Stolna je crkva alem-kamen Regensburga, i jedna od najljepših gradjevina u cieloj Njemačkoj.“

Na glavnom drumu, koji vodi iz Italije preko Alpa u Njemačku, procvao je u srednjem vieku na mjestu rimske „Augusta Vindelicorum“ grad Augsburg. Makar da je grad mnogo trpio poradi unutrašnjih nemira, ipak procvate kao velegrad pod konac srednjega vieka ponajviše poradi zgodna položaja i neumorne radljivosti i industrijske vještine svojih žitelja. Augsburg se stere u širokoj dolini na poluotočnoj terasi pred sastavci rieka Lecha i Wertache. Na sjever niz Lech ide glavni drum u franačko zavalje; na zapad ide dolinski predjel preko diluvijalne švabske ploče k Ulmu na Dunavu, dakle prema švabskoj kotlini; a uz Lech napokon ide put do klanaca u vapnenih Alpah a preko ovih u Italiju. Dakako da Augsburgu manjka plovna rieka; nu makar da siloviti Lech i nešto mirnija Wertacha ne služe prometu, ipak su obiljem vode koristne gradu. Već je rano konalima voda iz Lecha svedena u grad promičući od nekoć pa do dana današnjega industriju u Augsburgu. Najljepše je procvao Augsburg na početku 16. stoljeća, kad je glavni trgovački drum izmedju Njemačke i Iztoka . išao preko Italije, u kojoj su se u to doba preporodile znanosti i umjetnosti. Tada je Augsburg bio prvo novčano tržište u Evropi; ondješnji su trgovci (navlastito Fugger i Welser)

bili dvorski novčari njemačkih careva, a trgovali su i sa zamorskimi zemljami. Na to sjajno doba opominje nas još i danas vanjština toga grada; iz ovoga doba potječu neke gradjanske kuće, u kojih se jasno opaža utjecaj renaissance, kao i liepi broj spomenika, koji su pravi biser kiparskoga umjeća. Reformacija se rano razširila u Augsburgu, nu za kasnijih borba navlastito poslije schmalkaldskoga rata prevlada protureformacija na toliko, da danas jedva jedna trećina žitelja izpovieda onu vjeru, kojoj je Augsburg dao ime.

Što su više slabile trgovačke sveze izmedju Italije i Njemačke i što je jače preuzimala mah plovitba po oceanu, sve je više nazadovao Augsburg. Napokon bude taj državni grad g. 1806. priklopljen Bavarskoj, a time bi odlučena njegova sudbina naprema moćnijemu susjednomu gradu Münchenu. Po malo spade Augsburg na pokrajinski grad, pošto je morao ustupiti mnogu svoju stečevinu a i prvenstvo u cielom Alpskom predzemlju gradu Münchenu. Danas broji sâm Augsburg 68.000 a s okolišnimi mjesti oko 100.000 stanovnika, od kojih se 55°/$_0$ bavi industrijom, koja se dielom osniva na obilju vode, što ju dobiva od Lecha. Navlastito cvate tekstilna industrija i fabrikacija strojeva; trgovina današnja u Augsburgu tek je slaba sjena nekadašnjih vremena.

Nedaleko od Augsburga stere se Leško polje, poznato bojište u ratnoj povjestnici. Sjevernoiztočno od Augsburga stoji gradina Wittelsbach, odakle potječu bavarski vladari.

Današnja priestolnica Bavarske, ujedno najveći grad u Alpskom predzemlju, razvio se tek u našem vieku. Utemeljen od Henrika Lava postao je doduše München već g. 1255. glavnim gradom vojvodine bavarske. Uza sve to ne mogaše se ni kao stolica vojvodska ni zatim kao sielo knezova-izbornika bavarskih natjecati sa cvatućim susjednim Augsburgom. Nu kad se na početku ovoga vieka Bavarska znamenito povećala i postala razmjerno dosta velikom kraljevinom, podiže se i München vrlo naglo. Godine 1818. već je brojio München 53.000 a Augsburg samo 30.000 stanovnika. Nu bez sumnje procvatu Münchena nije samo pripomoglo to, što je priestolni grad, zatim što su ga osobitom pažnjom pratili vladari, već i zgodan zemljopisni položaj. Istina, München se prostire na oporoj visokoj ravni (520 m.) usred okoliša više pusta nego rodna, na tlu, koje je nastalo naplavinami starih plazurnih rieka, te jedva hrani 45 žitelja na □ km. Nu Münchenu je Isara, koja ga protječe, upravo tako koristna vodena sila, kao što je Lech Augsburgu, a k tomu ima po

mnienju mnogih od Augsburga zgodniji položaj München s obzirom na alpske drumove. Dok se kod Augsburga putovi, koji dolaze iz Alpa, razilaze u Švabsku i Franačku, znamenit je smještaj Münchena s toga, što se ondje sastaju razni putovi, koji vode u južnozapadno njemačko i češko zavalje s onim glavnim drumom, koji ide uz dolinu Nâbe k sjevernoj Njemačkoj. Napokon se stere München u sredini med objema vratima u njemačkih vapnenih Alpah, naime izmedju doline Loisacha i doline Inna. Kako je taj smještaj Münchena u istinu znamenit, svjedoči to, što svim spomenutim smjerovima idu željeznice, koje se poput trakova sa sviju sjevernih predjela stječu u Münchenu, odakle zatim ide k jugu jedna jedina pruga u Alpe. Prije je doduše promet kolima preko klanaca u vapnenih Alpah izravno vodio do glavnih prielaza u Pra-Alpah; željeznica si pak danas traži zgodniji put; ona vodi uz dolinu Inna obilazeći i uzpinjući se k Brenneru. Za moderni promet niesu dan danas nimalo znameniti Seefelder- i Fernklanac pače ni dolina Loisach, već jedino dolina Inna kao ulaz k Alpam. Budući pak da je dolini Innovoj München bliži nego Augsburg, s toga ima za današnji promet onaj mnogo zgodniji smještaj. U Münchenu se danas križaju prometni drumovi izmedju zapada i iztoka i izmedju sjevera i juga evropskoga. Preko Münchena ide izravni željeznički spoj od Pariza na Iztok i od Berlina u Italiju. Što je prije bio za promet Regensburg, Ulm i Augsburg, danas je to München, metropola južne Njemačke. Dakako da se München još ne iztiče dovoljno kao trgovački grad, već je svojom vanjštinom više priestolni i umjetnički grad. Već u 16. stoljeću cvjetahu ovdje umjetnosti i umjetni obrt, a i u naše doba posvećuje se umjetnosti osobita njega i pažnja, čemu su navlastito svjedoci nebrojene tvorevine skulpture i glasovita slikarska akademija. Umjetnost ljubeći bavarski kraljevi ukrasiše svoju priestolnicu krasnimi gradjevinami raznih stilova: po malo nakupila se ovdje tako mnogobrojna kolonija umjetnička, da preko 1·5% žitelja živi od umjetnosti. Nasuprot ne ima u Münchenu bučne industrije na veliko i s njom skopčanoga proletarijata. Prirast je žiteljstva u novije vrieme tolik, da je München sa svojih 290.000 stanovnika četvrti grad njemačkoga carstva. Pribrojiš li k tomu još preko 20.000 duša u izokolnih mjestih (Bogenhausen, Schwabing i Neuhausen) to ima na okupu preko 300.000 žitelja, od kojih čine 1/8 protestanti, koji su se u našem vieku doselili u München. Odlični hrvatski putopisac piše ovo: „München je prava priestolnica i od najljepših gradova u Njemačkoj. Sve to imade taj grad zahvaliti jednomu

čovjeku, kralju Ljudevitu I. (g. 1825.—1846.). Sve što je München, po njem jest; kudgod se u gradu okom kreneš, svagdje naidješ na sjajne tragove njegova rada. On je pokazao, što jedan jedini čovjek

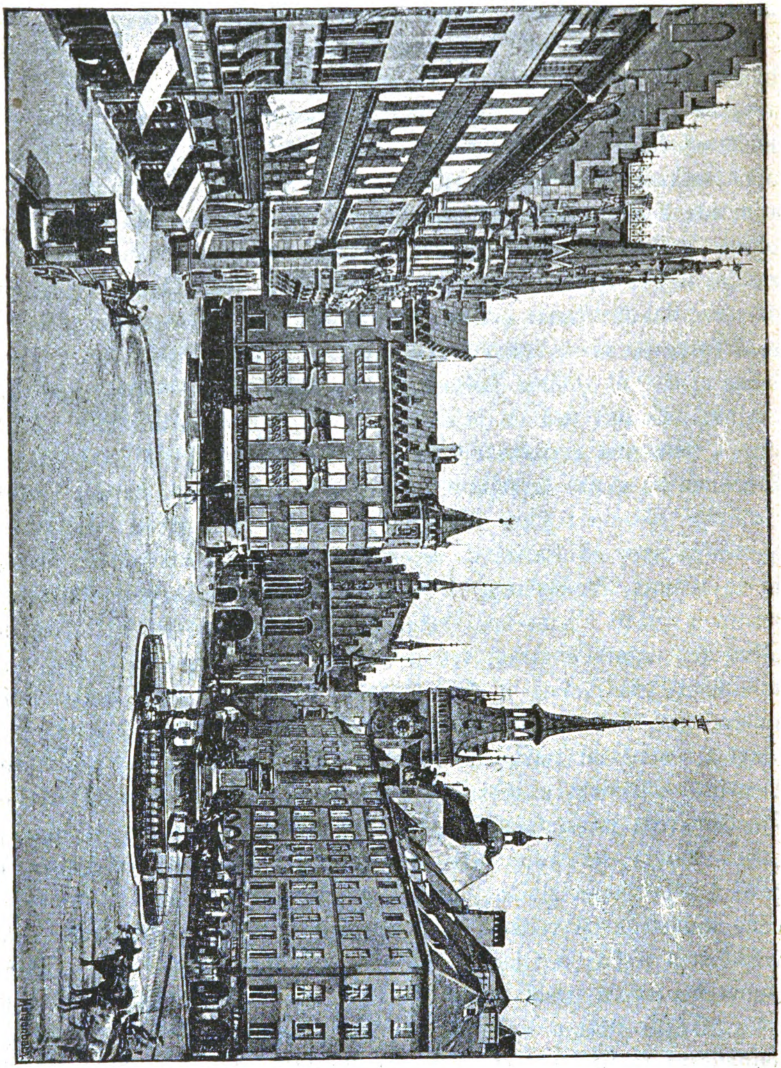

Sl. 58. Marijin trg u Münchenu.

može, kad se sa sretnim vanjskim položajem spoji plemenita i usavršena duša.“ Doista tko se dade na umjetnost, mora da probavi koje

vrieme u Münchenu, tomu sielu umjeća. Tu ima u staroj pinakoteci prekrasnih starijih slika, a u novoj pinakoteci slikâ od Korneliusa, Schwanthalera, Hessa, Kaulbacha, Schnorra itd. Medju crkvama imade krasnih gotskih gradjevina i bazilika (na pr. sv. Bonifacija). Glyptoteka je na glasu svojim obiljem kiparskih umjetnina. Glasovito groblje münchensko (starije i novo) ogradjeno je arkadami i puno prekrasnih spomenika. München je po svem, što smo spomenuli, prvo središte njemačkoga umjetničkoga života a svojim sveučilištem odlično središte znanstvenoga pregnuća. K tomu je München sielo umjetničke industrije i na glasu zbog gradnja optičkih aparata. Napokon je München poznat svojimi pivovarami svakomu. Navlastito je po cielom svietu na glasu „kraljevska pivara", gdje se svaki dan na malo iztoči do 100 hektolitara pivá. Nigdje se toliko na svietu ne pije piva kao u Bavarskoj. O tom ćeš čuti svuda u Njemačkoj pošalica. Tako se pripovieda, da je jednom Bavarac sastao vilu, koja mu reče, neka bi u nje slobodno zatražio tri stvari, koje će mu izpuniti. On ju najprije zamoli dosta piva, zatim dosta novaca, a onda dodade kao treću želju još malo piva. — Izvan Münchena je „Ruhmeshalle" sa kipovi znamenitih Bavaraca, a pred njom se diže veličanstvena „Bavaria" salivana po modelu Schwanthalerovu. Ovo je svakako najogromniji kip od mjedi novijega vremena. Orijaški je kip visok 17 metara a do krajnjega vrha vienca, koji Bavaria drži u ruci, iznosi visina 21 metar. Cieli kip teži 1560 centi. Sama glava Bavarije tako je ogromna, da mogu u njoj dva para plesati. Iz glave Bavarije prekrasan je pogled na Alpe i na grad München. Niže Münchena za 30 km. stoji na Isari stari nadbiskupski grad F r e i s i n g, odakle je već davno nadbiskupija prenesena u München, tako da je naslov münchenskomu nadbiskupu i danas „freisinžki". Ogromne crkvene gradjevine još nas opominju nekadašnje znamenitosti mjesta Freising. Opet za 30 km. niže stoji na desnoj obali Isare grad L a n d s h u t, koji bijaše od 13. do 16. stoljeća glavni grad vojvodine „Baiern-Landshut". O starom sjaju svjedoče neke gradjevine, navlastito nad Isarom visoka gradina T r a u s n i t z. Veliki botanički vrt spominje nas sveučilišta (g. 1800. do 1826.), koje je ovamo bilo preneseno iz Ingolstadta, a danas je u Münchenu. Od Münchena k jugozapadu stoji S t a r n b e r g na istoimenom jezeru, a na podnožju Alpa su kraljevski dvorovi H o h e n s c h w a n g a u (sl. 59.) i T e g e r n s e e, pravi magneti za strance. Dražestni dvor Hohenschwangau bješe kao ljetovalište osobito zavolio kralj Maksimilijan I. Njemu naprotiv sagradio je kralj Ljudevit II. na

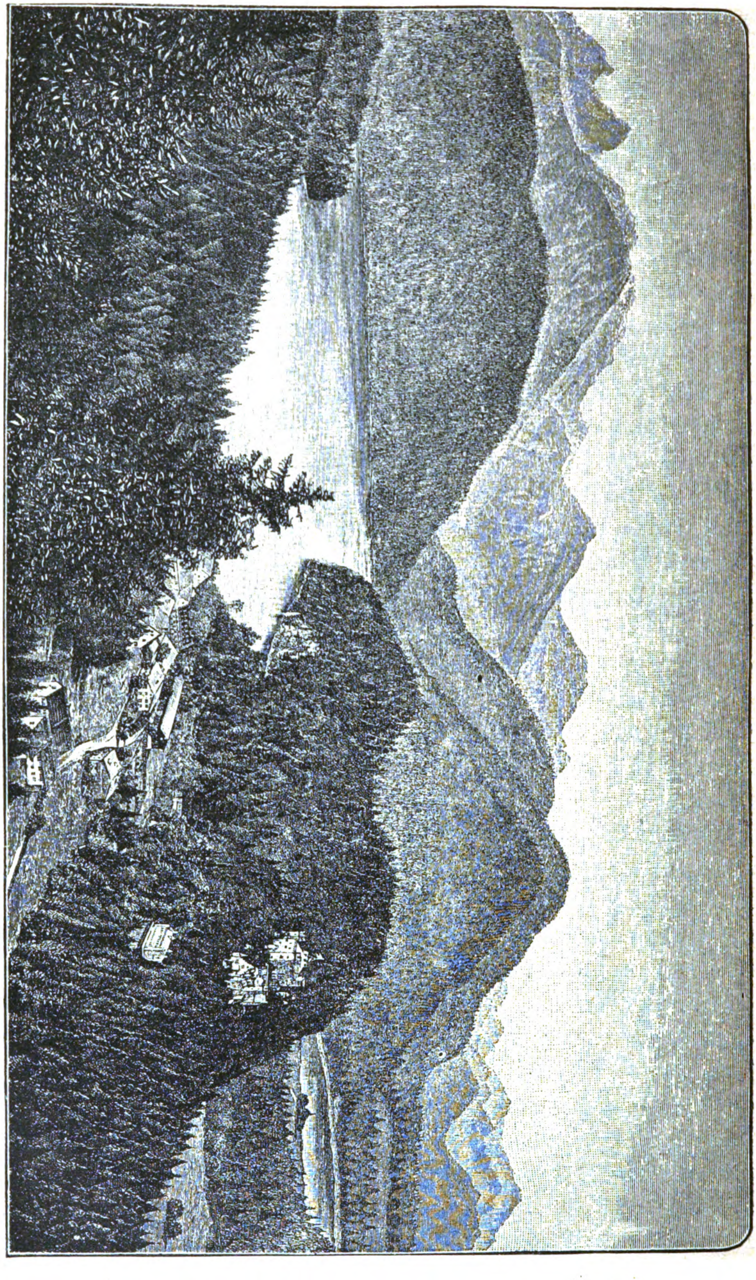

Sl. 59. Hohenschwangau.

strmoj pećini prekrasan dvor. Tegernsee je na glasu svojom benediktinskom opatijom, koja je od 10.—13. stoljeća znamenito utjecala na razvitak znanosti i umjetnosti u Njemačkoj. Na gornjoj Ammeri je Oberammergau, mjesto na daleko na glasu svojimi pasionskimi prikazbami, koje se obdržavaju svake desete godine. U jugoiztočnom dielu Bavarske znamenit je gradić Rosenheim na Innu, gdje se stječu željeznice sa zapada sjevera i iztoka, koje se zatim k jugu nastavljaju glavnom prugom k Brenneru. Ovo je dakle za put k jugu preko Alpa još znamenitija tačka nego München. Uza to su u Rosenheimu najveća južnobavarska solila. K iztoku je već spomenuto Chiemsko jezero, a još iztočnije je solilo Traunstein. Krajnji južnoiztočni kut bavarski, koji se izbočio u austrijsku pokrajinu Salzburg, zapremaju Berchtesgadenske Alpe. Usred ovih stere se istoimena obćina, jedan od najljepših predjela u njemačkih Alpah, kamo dolazi ljeti preko 30.000 stranaca. Nešto južnije od trgovišta Berchtesgaden uvalilo se sred gorja prekrasno Kraljevsko jezero, nad kojim se sa zapada diže poput dvostruke piramide gora Watzmann. (sl. 30.). Žitelji Berchtesgadenske okoline mnogo privredjuju drvenim rezbarstvom. Napokon je nedaleko od Salzburga solilo Reichenhall, poznato već starim Rimljanom, k tomu danas na glasu kupalište, koje stranci mnogo polaze.

I južnozapadni dio Bavarske razmjerno je dosta slabo napučen poradi visine tla (600—700 m.) i oštroga podneblja. Najznamenitiji je svakako grad Kempten na Illeri, u rimsko doba već naseoba i tvrdjava „Campodunum“. Danas cvate u tom gradu poradi jake vodene sile raznovrstna industrija, a uza to je znamenito govedarstvo, navlastito mljekarstvo. Svojim južnozapadnim izbojkom dotiče se Bavarska Bodenskoga jezera, koje je već u predpovjestničko doba bilo napučeno. I Rimljani su na tom jezeru imali mnoge utvrde. U srednjem je vieku nastalo mnogo gradova na tom jezeru, po kojem je liepo procvala plovitba. Danas se sliedeće države dotiču toga jezera: Austro-Ugarska, Švicarska, Bavarska, Wirtemberg i Baden.

Bavarskoj pripada na Bodenskom jezeru grad Lindau stojeći na otoku, do kojega vodi na nasipu do 600 m. dugom željeznica. Grad je slikovita položaja, okružen mnogimi vilami. Makar da je Lindau („švabski Mletci“) znamenita tačka, jer se tu stječu s iztoka k sjeveru dolazeći putovi, ipak nije nikada tako procvao kao na pr. badenski Konstanz na istom jezeru.

Zaplovimo sada Dunavom kroz Bavarsku. U zemlju ulazi Dunav iz Würtemberga kod Ulma, a ostavlja Bavarsku izpod Passova. Dunav

je zašao u Bavarsku već kao plovna rieka, pošto je pred Ulmom primio pritok Illeru. Prema würtemberžkom Ulmu diže se na bavarskoj strani Neu-Ulm (Novi Ulm), obrtno mjesto sa dosta jakom trgovinom. Od sliedećih gradova na Dunavu znatniji su na lievoj obali Dillingen, nekoć sveučilištni grad, i Höchstadt, poznat u ratnoj povjestnici. Na istoj obali stoji stari grad Donauwörth na onoj tački, gdje pritječe Dunavu Wörnica sa sjevera a Lech s juga. Ovo je po tom osobito zgodan položaj za veću naseobu. Donauwörth je proživio burna vremena, pa se s toga nije nikako mogao liepo razviti. Sad je pripadao carstvu, sad opet Bavarskoj, danas bijaše protestantski a sjutra opet katolički. Sjevernozapadno od Donauwörtha nedaleko od granice würtemberžke staro je obrtno mjesto Nördlingen, poznato u povjestnici kao bojište. Mnogo sretniju prošlost nego Donauwörth ima Neuburg na desnoj obali Dunava na onom mjestu, gdje rieka sutjeskami ulazi u ingolstadtsko zavalje. Tu je kao i u Heidelbergu bilo sielo one kneževske obitelji, koja je u 16. stoljeću osobito njegovala znanosti i umjetnosti. Toga nas sjeća stari grad, koji je u svih svojih dielovih mnogo naličan na glasoviti heidelberžki grad. Izpod Neuburga otvora se prostrano tresetište (195 □ km.), koje je tek u našem vieku odvodnjeno i naseljeno. Izpod toga tresetišta stoji na Dunavu Ingolstadt vrlo zgodna položaja kao mostni grad. Ingolstadt je već u 16. stoljeću procvao kao sveučilištni grad i jaka tvrdjava. God. 1800. bude sveučilište preneseno u Landshut a tvrdjava dokinuta. Danas je Ingolstadt opet utvrdjen kao glavna tvrdjava Bavarske; k tomu je ovdje dosta znamenito razkrižje željezničko. Grad broji samo 18.000 stanovnika. Niže Ingolstadta diže se Kelheim na lievoj obali Dunava, gdje mu pritječe Altmühla, koja je spojena Ljudevitovim konalom sa Majnom dotično Rajna s Dunavom. Bavarski kralj Ljudevit I. podigao je nad Kelheimom tako zvanu „Befreiungshalle“ na uspomenu ratova g. 1813.—1815. Kelheim je vrlo staro mjesto ne samo rimsko već možda podrietla Keltskoga. Niže Kelheima stoji na desnoj obali već spomenuti Regensburg. Nedaleko od Regensburga na Salvatorovoj gori na krajnjem obronku Češke šume sagradio je spomenuti kralj bavarski „Walhallu“, mramorni hram u starom stilu sa poprsji glasovitih Niemaca. Kao što nam slika kaže, gradjen je taj hram po uzoru Panteona u Ateni u dorskom stilu od mramora iz Untersberga. Hram je širok 30 met., dug 94 met. a visok 22 metra. Prednji zabat počiva na 16 stupova u dva reda tvoreći prostrani triem; 17 stupova sa svake strane, a straga 8 stupova zatvora ostalu gradju.

Na oba zabatna polja ogromni su mramorni kipovi: južni prikazujući Germaniju, koja privodi svojim pokrajinam gradove otete Francuzkoj, a na sjevernom vidiš Hermana kao pobjednika nad Varom. Svjetlo pada kroz metalni pokrov. U dva reda stoje mramorna poprsja velikih Niemaca u sjajnoj unutrašnjosti toga hrama. Daleko gospoduje

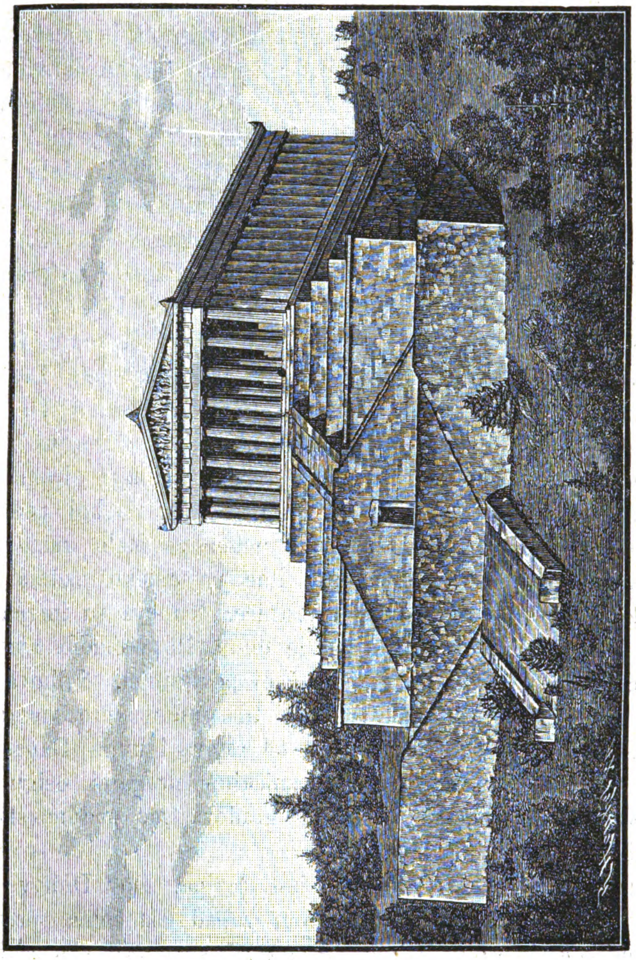

Sl. 60. Walhalla.

nad okolicom prekrasna ta gradjevina, dakako u samoći udaljena od glavnoga prometnoga druma. Pošto je Dunav postigao u okolici Regensburga najsjeverniju tačku na svom toku, teče odavle s početka južnoiztočnim smjerom. Tu se stere na Dunavu usred vrlo plodne

okolice („raj Bavarske“) grad Straubing, nekoć glavni grad udjelne bavarske vojvodine. Za ratova u 17. i 18. stoljeću mnogo je stradao taj grad. Naprotiv ušća Isare stoji na Dunavu gradić Deggendorf. Napokon prima Dunav na izlazu iz Bavarske medjašnu rieku Inn, koji je pri ušću znatno veći od Dunava. Vapneno-sinje boje od plazurskih pritoka voda Innova dugo se još razlikuje od zelene vode Dunava. Tu bijaše već u Keltsko doba naseoba, a kasnije za Rimljana „Batava Castra“. K tomu je grad Patavis još u rimsko doba bio sielo biskupsko. Kasnije, kad su se slegli valovi seobe naroda, opet se podigao na onome mjestu grad Passau kao biskupska stolica. Passov kao sielo duhovne kneževine znatno je utjecao na susjedne austrijske zemlje. God. 1815. pripao je grad trajno Bavarskoj. Malo ima bez sumnje njemačkih gradova, koji bi bili tako krasno smješteni kao Passov (slika 61.). Na sastavcih Dunava i Inna, kojim se pridružuje iz Češke šume pritječući Ilz, uzpinje se grad slikovito na položitoj dolinskoj strani, pri čem se neke liepe gradjevine, koje su passovski biskupi u 17. i 18. stoljeću podigli, liepo ižtiču. K tomu je položaj grada na sastavcih velikih rieka vrlo zgodan za promet. Da ipak taj grad i danas ne može pravo procvasti, ter broji samo 16.000 stanovnika, razlog je taj, što je razdolje podunavsko na ušću Innovu pretiesno za veliki grad, a okolica je slabo rodna i siromašna. — Pošto je Penck opisao gradove i mjesta na visokoj podunavskoj ravni, kaže po prilici ovo. Izuzev München po malo rastu gradovi Alpskoga predzemlja. Njihov glas i ime na daleko nadmašuje njihovu veličinu. Oni su pozorište povjestnice. Njihova su imena daleko poznata, a sami su maleni. Razlog je tomu, što većinom niesu samo stari, već se često spominju u njemačkoj povjestnici. Njihova je više prošlost, nego sadašnjost. Gotovo svaki tih gradova proživio je sjajna vremena, a svaki je takodjer stradao od ratova i kuge. Danas je brzi procvat Münchena prometnimi željezničkimi prugami osiguran i za budućnost, dakako na štetu ostalih gradova na podunavskoj visokoj ravni.

Druga glavna rieka Bavarske jest Majna. Dok Dunav protječe Bavarsku gotovo po sredini smjerom zapadnoiztočnim, protječe ju Majna smjerom iztočnozapadnim vijugajući se u 50° sjeverne širine. Njezino poriečje zaprema tri okružja i to Oberfranken i Unterfranken na gornjoj i srednjoj Majni i Mittelfranken u poriečju Regnice. Dolina Majne liepo je široka, makar da se provlači mnogimi razdolji. Sama rieka čini se gdjekada kano da se gubi u prostranoj dolini na-

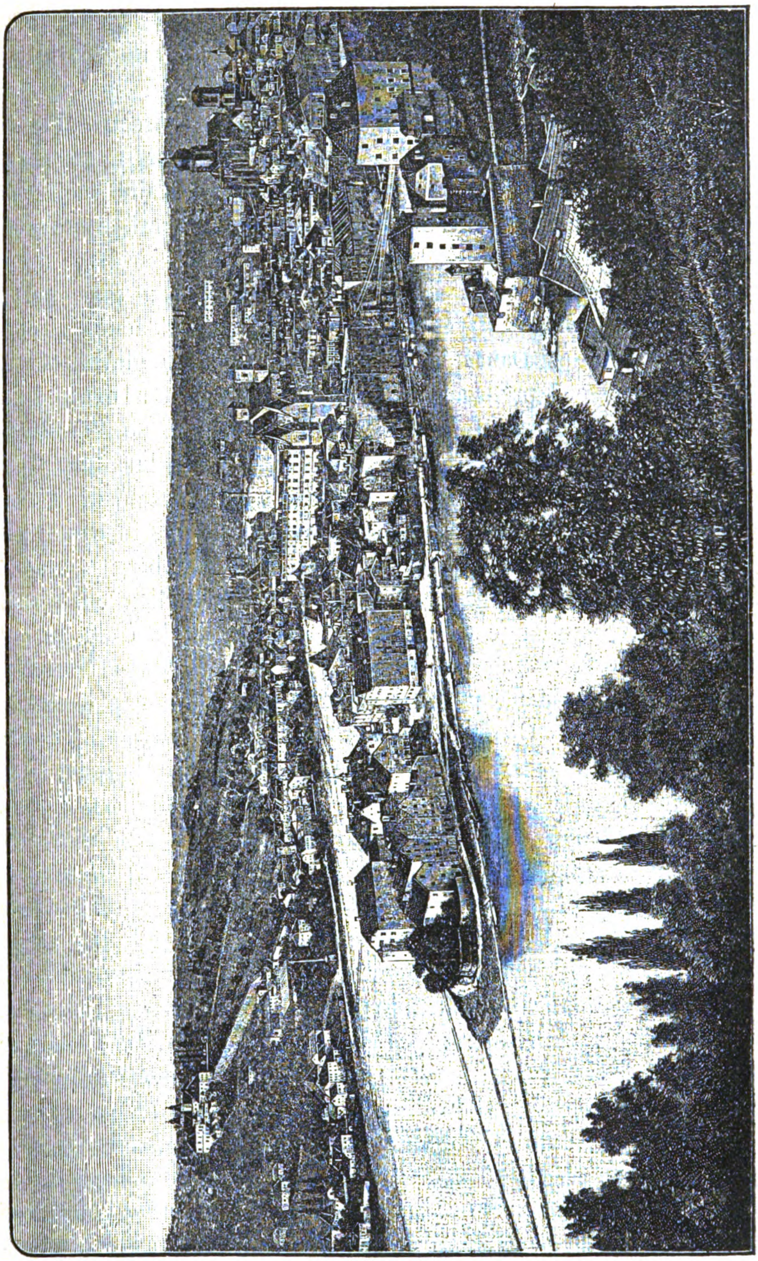

Sl. 61. Passau.

vlastito ljeti, kad ima malo vode, čega radi bijahu do sada uzaludni svi pokusi, da se Majna učini plovnom i za velike brodove. U cielom je dolina Majne pitoma, plodna i dobro napučena: na njezinih se bregovih nanizalo selo za selom, koja prekidaju mnogi liepi gradovi. Dugi niz pomajnskih gradova počinje se na podnožju Smrečine (Fichtelgebirge) u onoj uvali, koja ide od Alpskoga predzemlja do zapadnoga kraja Thüringke šume. Tu dakle na Crvenoj Majni stoji grad Bayreuth, koji bijaše u 17. i 18. stoljeću glavni grad markgrofije Brandenburg-Bayreuth. Poradi liepa položaja dolaze ovamo mnogi Niemci. U nedavno doba izašao je taj grad na svjetski glas pozorištem (Bühnenfestspielhaus) čuvenoga njemačkoga skladatelja opera Rikarda Wagnera. Danas je Bayreuth (24.000 st.) glavni okružni grad, te je na daleko pretekao svoga takmaca grad Culmbach na Bieloj Majni. Tik izpod posljednjega grada sastaju se obje Majne pa onda rieka plovna već za splavi prodire u franačku Juru, protječući predjel, u kojem se gotovo svi žitelji bave pletenjem košara.

Malo zatim proširila se kotlina u zavalje, koje ima ime po Bambergu, gradu vrlo liepa položaja. Obično broje Bamberg u gradove na Majni, makar da stoji na Regnici oko 3 km. udaljen od njezina ušća u Majnu. Smještaj je toga grada znamenit, jer je ovdje razpuće prometnih drumova za jug i zapad. Željeznica, koja ide od Smrečine, razdvaja se ovdje: jedna pruga prati k zapadu Majnu, a druga ide k jugu uz Regnicu. Ujedno se ovdje odvaja od Majne Ljudevitov konao, koji franačkim zavaljem vodi k Dunavu. Dakako da je taj konao plovan samo za male ladje, pa ne može doći do znamenitosti, dok god se ne podigne brodarstvo na Majni. Bamberg po tom nije tako velik, kao što bi to odgovaralo njegovu smještaju. On broji oko 33.000 stanovnika, od kojih se 11% bavi vrtlarstom; navlastito se goji mnogo hmelja. Nema grada u njemačkom carstvu, u kojem bi toliko vrtlara bilo kao u Bambergu. Odličan Hrvat, koji je putujući Njemačkom osobitu pomnju posvetio stilovom raznih gradjevina, piše o tom gradu ovo: „Bamberg stoji na pet uglednih brežuljaka, a dieli ga u dvie pole mala rieka Regnica, pritok Majne. Krasna je položaja, pak Niemac kaže, da je Nürnberg moj, ja bih ga u Bambergu pozobao. Divna stolna crkva na najljepšem i najvišem brežuljku najljepši je spomenik romanskoga sloga u Njemačkoj.“ Izpod Bamberga prate Majnu neprestano liepa malena sela sve do Schweinfurta, protestantskoga otoka usred katoličkoga područja. Nekadašnji slobodni državni grad Schweinfurt bavi se danas mnogo industrijom mastila, pa je navlastito schweinfurtsko zelenilo

daleko na glasu. Izpod toga grada presieca Majna vapnene naslage, pa na pristancih s obje strane prate na daleko rieku nebrojeni vinogradi. U takom položaju usred vinograda eto na desnom briegu Majne grad Würzburg. On spada medju najstarije gradove u tom kraju, jer bijaše već u osmom stoljeću sielo biskupsko a od god. 1007. postade biskup i državnim knezom. U jednu ruku kao političko središte a u drugu poradi zgodnoga smještaja u plodovitoj okolici liepo je procvao Würzburg, te bijaše od god. 1805.—1814. glavni grad franačke vojvodine. Kasnije pripade Bavarskoj i postade glavnim okružnim gradom. Iza kako su god. 1874. porušene utvrde oko grada, brzo se razširio Würzburg te broji danas do 60.000 stanovnika. U unutrašnjosti sačuvao je grad svoje drevno lice kao nekadašnje sielo kneza-biskupa. To svjedoče mnoge dielom stare crkve i palače na periferiji staroga grada, a visoka nad kućami tvrdjica Marienberg opominje nas na ratorborna vremena. Danas jer Würzburg sveučilištni, ali ujedno i trgovački grad. Majna postaje naime odavle donekle već plovnom; k tomu se stječu u Würzburgu željeznice s iztoka i juga, odakle idu zatim k sjeveru. U dolini franačke Sâle, koja sa sjevera pritječe Majni, stoji u milotnoj okolici lječilište Kissingen, a u dolini gornje Taubere, koja s juga pritječe Majni, stere se nekadašnji slobodni državni grad Rothenburg, danas posve mrtav i tih, ali pun sredovječnih gradjevina (slika 62.). Izpod Aschaffenburga, posljednjega znatnijega grada bavarskoga na Majni, prelazi rieka već u nizozemlje.

Sada nam je proći unutrašnji dio Bavarske izmedju Majne i Dunava. Prije spomenimo samo još Hof, grad na gornjoj Sâli, pritoku Labinu u sjevero-iztočnom kutu Bavarske. Makar da je visoko u gorju s oštrim podnebljem, ipak je središte cvatuće tekstilne industrije. K tomu je Hof vrlo znamenito razkrižje putova, pa se ovdje sa četiri strane stječu željeznice. Tečajem viekova za husitskih ratova, za trideset-godišnjega rata kao i na početku ovoga vieka stradao je mnogo Hof, ali se brzo oporavio pa broji i danas preko 22.000 stanovnika. Izmedju Majne i Dunava ima samo nekoliko većih gradova, a izmedju tih se iztiče Nürnberg, glavni grad usred franačke stupnjevine, u koju vode mnogi putovi. Po tom je Nürnberg od vajkada prometno središte za jugo-zapadnu Njemačku. Radljivost i vještina žitelja bijaše tolika, da je Nürnberg u srednjem vieku postao prvim tvorničarskim gradom. Na početku 16. stoljeća bijaše on dapače u mnogom pogledu prvi grad njemačkoga carstva, sielo učenjaka i umjetnika. Iza Regiomontana, Vischera, Dürera i Hans Sachsa sliedila su težka vremena

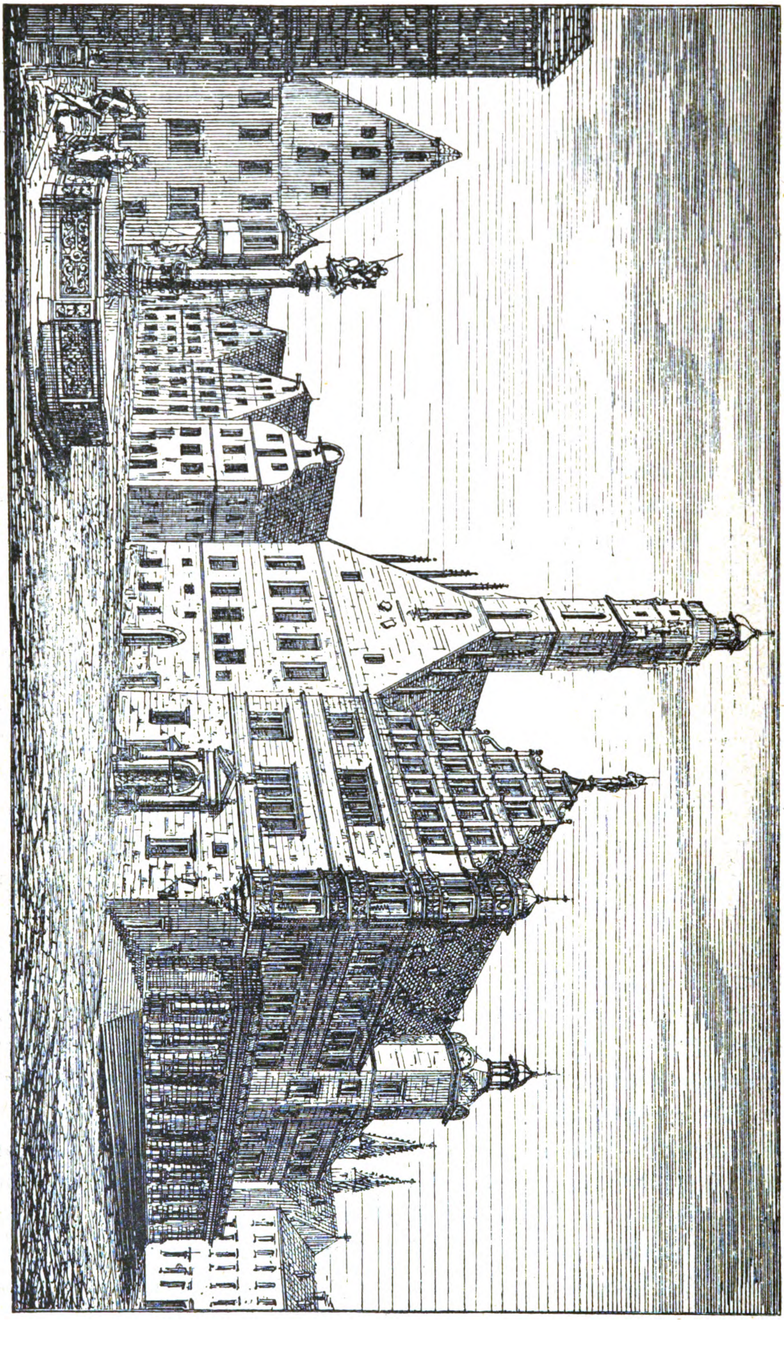

Sl. 62. Trg u Rothenburgu.

po grad za trideset-godišnjega rata. „Gradjanske predaje poprimile su ukočeni oblik, grad je znatno nazadovao i zadužen bio, kad je godine 1806. pripao Bavarskoj.“ Nu u našem vieku procvao je Nürnberg na novo, navlastito iza godine 1835., kad je izgradjena iz Nürnberga prva njemačka željeznica. Razne vrste umjetničkoga obrta vanredno se razviše, tako da se može reći, da je Nürnberg od najobrtnijih gradova južne Njemačke, jer se 56%/$_0$ njegovih žitelja bavi industrijom. Pod imenom „nürnberžke robe“ na daleku su glasu: igračke, roba od žute mjedi, igle, olovke, zrcala i t. d. Vanjština te Nürnberga više opominje na slavnu prošlost nego na bučnu sadašnjost. S punim ga pravom i danas još neki nazivlju „dragocjenim kovčegom“ sredovječnoga graditeljstva. Tu su gotovo još posve sačuvane gradske zidine utvrdami i velikimi tornjevi zatvorajući čitavo more visokih kuća sa strmimi krovovi na zabat (Giebeldächer) i mnogimi pomolci (Erker). Nad gradom se diže stari dvor, sielo nekadašnje dvorske gospode iz roda Hohenzollernovaca. Sve to paze žitelji s osobitom pomnjom. Nove gradjevine upriličuju se prema starom stilu, pa i sam kolodvor gradjen je u sredovječnom slogu. Jedino tamo, gdje veći promet ili zdravstveni odnošaji zahtievaju, odstranjuju se stare sgrade, ali se ipak vriedne starine i umjetnine čuvaju u germanskome muzeju. Oko staroga Nürnberga nastao je u naše doba novi: milotne vile tiskaju se do starih gradskih zidina, a moderne tvornice dotiču se sredovječnih kuća. — Nürnberg — „njemačka Sienna“ — grad je razvijene i kasnije gotike. Odlični Hrvat piše o Nürnbergu navlastito pak o „Adlergasse“ ovo. „Sve kuće gradjene su gotskim načinom, na svakoj su strešnice ili pomolci i to ili u jednom katu ili kroz sve katove, na svakoj tornjići na uglovih i veliki, krasno izdjelani prozori za strehom na strmom krovu. Svaka kuća naliči romantičnim kastelom, kako ih vidjamo naslikane na veledjelih starih slikara. Vidio sam za svoga višegodišnjega boravka mnogo ljepote u Italiji, ali me je ovaj vidik posve iznenadio; ovakve mnogolike, bogate, pune krasnih kuća ulice sačuvane posve u prvobitnom obliku ne ima ni u Sienni, gradu, koji je uz Mletke ponajbolje sačuvao svoje starine .... Pošav dalje na novo me zanese pogled s mosta. Ni u samih Mletcih nema slikovnijeg i zanimljivijeg pogleda. Drveni hodnici kuća, koje su uz rieku Pegnicu sagradjene, ukrašeni su rezbarijami, a veliki otoci i na širok luk preko rieke gradjene kuće čine sliku i toga diela grada neopisano liepom. Nürnberžke crkve rese remek-djela Vischerova i Kraftova. Nadalje su tu umjet-

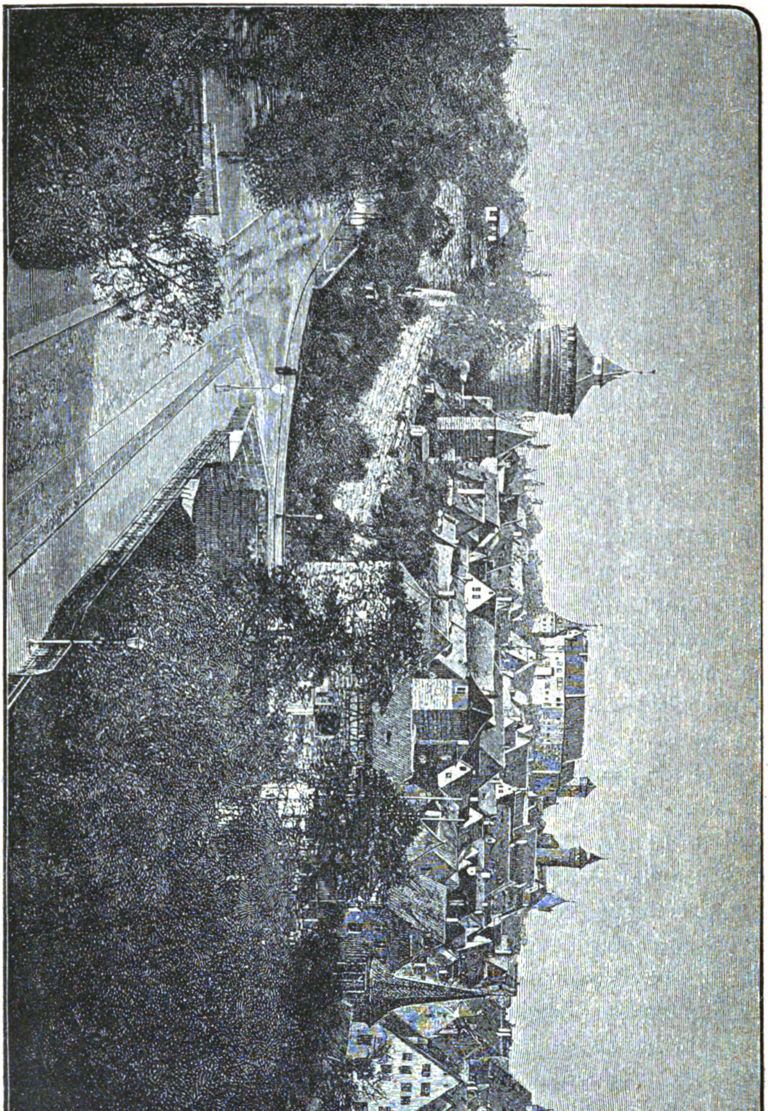

Bl. 63. Nürnberg.

nine Albrechta Dürera „njemačkoga Rafaela“. Uz mnoge muzeje navlastito je na glasu muzej za „umjetni obrt“.

Novi Nürnberg širi se navlastito prema susjednomu jedva 6 km. udaljenom gradu Fürthu nastojeći očevidno, da se oba grada spoje. Zajedno broje oba grada do 160.000 stanovnika, od kojih odpada na Nürnberg do 120.000. Fürth na sastavcih Pegnice sa Regnicom u opreci sa sredovječnim Nürnbergom posve je moderni grad s jakom industrijom. Gotovo 5.000 žitelja toga grada su židovi, koji imadu tu svoju visoku školu i krasnu sinagogu. Osim Nürnberg-Fürtha tri su još znatnija mjesta u nutrašnjoj Bavarskoj i to: izpod Fürtha na Regnici prijatni grad Erlangen, jedino protestantsko sveučilište u Bavarskoj; zatim Amberg na Vilsi, stari glavni grad Gornjega Pfalza, i napokon k jugo-zapadu Ansbach na Rezati, koji još jedino živi od predjašnjega sjaja kao bivši glavni grad istoimene markgrofije.

Kao što smo gore spomenuli, manji, zapadni dio Bavarske prostire se na lievoj strani Rajne po gornjo-rajnskoj nizini i na Hardtu. Zove se pak obično Bavarski Pfalz, ili Rheinpfalz. Ovaj je predjel vanredno naseljen poradi velike plodnosti; navlastito se goji u velike vinova loza a i duhan. Bavarski je Pfalz pun povjestnih uspomena. Glavni je grad starodavni Speyer, Augusta Nemetum u Rimljana. Taj grad, grobnica rimskih careva, bijaše slavan i moćan, dok ga niesu Francuzi godine 1689. za navalnoga rata gotovo posve uništili. Od onda se slabo podigao, makar da je glavni grad Pfalza. Nadalje je znatnije mjesto više Speyera Germersheim, utvrdjeni mostni grad na Rajni. Niže pak Speyera naprotiv badenskoga Mannheima je Ludwigshafen, nastao tek u našem stoljeću, ali vanredno naglo procvao poradi zgodnoga trgovačkoga položaja. Na sjevernoj podini Hardta diže se industrijski grad Kaiserslautern (34.000 st.), koji bijaše nekoć carskom palačom (Pfalz) cara Fridrika-Barbarose, Hohenstaufovca. Kako je to znamenita tačka za promet, dokazom je, što se ovdje u rimsko doba sedam drumova stjecalo, a i danas je znamenito središte željezničkoga prometa. Napokon spomenimo još na iztočnoj podini Hardta tvrdjavu Landau, koju je izgradio, dok je taj grad još bio u ruku francuzkih, znameniti general Vauban.

3. Kraljevina Saska.

Kraljevina Saska u obće. — Cvikovsko okružje. — Dresdensko okružje. — Leipzižko okružje. — Budišinsko okružje.

Kraljevina Saska pripada svojim položajem sjevernoj Njemačkoj. Zgodno zaokruženo tlo Saske naliči na trougao, koji se na jugu oslanja na sjeverno-zapadni rub Češke, na Krušnu i Lužičku goru. Krušna je gora gradjena od prakamenja i obiluje raznimi kovovi kao srebrom, željezom, mjedi i kositrom, zatim kamenim ugljenom i rudnimi vreli. S toga su krepki mužkarci u Krušnoj gori rudari, a žene i djeca bave se ponajviše tkanjem, vezenjem i čipkarstvom, jer se ovdje razmjerno malo teži zemlja zbog opore klime. Lužička gora poprieko nizko gorje (srednja visina 350 m.) u Sudetima, nalik je na ravnjak, na kojem ima i rodne zemlje. Izmedju Krušne gore i Sudeta prodire iz Češke u Sasku rieka Laba, kojoj pritječu sve saske vode. Spomenuti prolom Labin kroz Dječinske stiene (Elbe-Sandsteingebirge) na glasu je sa svojih prirodnih krasota pod imenom „češko-saske Švicarske". Pješčenjak iz toga gorja izvrstan je kamen za gradju, pa se razvozi do Berlina i ća do Hamburga. Uzki prolom Labin bijaše još u predjašnjem stoljeću težko prohodan, pa se je izmedju Češke i Dresdena obćilo gorskom cestom preko Nollendorfskoga sedla (696 m.). Danas prati dolinu Labe ovim prolomom s obje strane liepi drum i željeznica, a po rieci plove već od Melnika parobrodi.

Središnja i sjeverna Saska većinom je ravnica i brežuljasta zemlja. U svem odpada $^2/_5$ tla saskoga na gorje, $^2/_5$ na brežuljastu zemlju a $^1/_5$ na ravnicu. Kao što smo već gore kod materijalne kulture spomenuli, Saska ide medju najbogatije zemlje njemačkoga carstva. Osim poljodjelstva, koje je veoma napredno po ravnici i na brežuljastoj zemlji, procvalo je osobito stočarstvo u nekih krajevih; nu glavna je privreda saskomu žiteljstvu u usavršenom rudarstvu i industriji platna, vune i pamuka. Na industriji se navlastito temelji vanredna gustoća žiteljstva, kojom pretječe kraljevina Saska sve ostale zemlje njemačkoga carstva. Najbolje ćemo prikazati veliku napučenost Saske, spomenemo li, da bi Hrvatska i Slavonija, koje broje 2,184.000 stanovnika, brojile, da su napučene kao Saska, do 11 milijuna žitelja. Saska se može u tom pogledu izporediti sa Belgijom, gdje su donekle iste prilike materijalne kulture i isti izvori privrede. I duševnom kulturom ide Saska medju prve zemlje njemačkoga carstva. Žitelji Saske su vjere protestantske, nu vladalačka obitelj je od g. 1697. katolička, kad

je izborni knez August II. primio katoličku vjeru da uzmogne postati poljskim kraljem. — Kraljevina je razdieljena na četiri okružja, koja se donekle podudaraju sa prirodnimi dielovi saskoga tla.

Cvikovsko okružje zahvata zapadni dio kraljevine. Južni dio ovoga okružja u Krušnoj gori vrlo je gorovit, pa makar da se zemlja teži i do 900 m. visine, ipak živi u tih stranah jedva 1/5 žiteljstva o poljodjelstvu i šumarstvu, a sve drugo bavi se raznimi granami industrije i trgovinom. Tomu neobičnomu pojavu ima mnogo razloga. Poradi upravo poslovičnoga bogatstva rudami u Krušnoj gori naselilo se amo nekoć mnogobrojno žiteljstvo. Kad je zatim rudarstvo stalo nazadovati, o kojem danas ipak živi još oko 5% žiteljstva, uzeše se rudari laćati drugih obrta. Tako se već u 16. stoljeću udomilo tkanje platna i vune, odakle se na to razvi tekstilna industrija, kojom se bavi do 400.000 ljudi t. j. 18%. Uza to cvatu i druge obrtne grane kao kameni i zemljani obrt, preradjivanje raznovrstnih kovina, zatim osobito obrt drva, papira i kože, tako da je Krušna gora postala prvim industrijskim područjem njemačkoga carstva. Istina, Krušna gora zaostaje za porajnsko - westfalenskom industrijom nekimi proizvodi kao dobivanjem i preradjivanjem željeza, ali nadmašuje na daleko ono industrijsko područje raznolikošću svojih obrtnih grana. Jedino ovo, što smo spomenuli, razjašnjuje nam naseobu Krušne gore. Ima tu kotara, kojim je popriečna godišnja toplota 5—6°, te se s toga često zovu „saskom Sibirijom“, pa ipak živi u njih po 150—200 žitelja na □ km., makar da je mjestimice 60% tla zaraslo šumami. Dakako, niesu ti žitelji gorani u pravom smislu rieči; oni se ne ističu toliko jakošću i tjelesnom snagom koliko žilavošću i uztrajnošću; tu ćeš naći više slabića i biedna izgleda ljudi nego u ostalih zemljah njemačkoga carstva. Glavni je tomu razlog: kukavni i tiesni stanovi i slaba hrana, koja sastoji gotovo jedino od krumpira. Krušna dakle gora kao i svi rudarski predjeli ima svojih dobrih i zlih strana.

Cvikovskomu okružju dao je ime grad Zwickau (Cvikovo, 40.000 stanovnika) u prijatnoj dolini cvikovske Mulde već u srednjem vieku znatno tržište i slobodni državni grad. Dok nas starinska viećnica i liepa gotička crkva opominje na srednji viek, temelji se današnje blagostanje toga grada na neizcrpljivih izokolnih ugljenicih, koji su ujedno glavna poluga saske industrije. Na okolo Cvikova ima mnogo napučenih obrtnih mjesta; navlastito su u Planitzu na glasu podzemni već više stoljeća gorući ugljenici. Južnoiztočno od Cvikova je Schneeberg u 15. i 16. stoljeću glasoviit

*

grad zbog svojih srebrnih rudnika. U ono se vrieme zvala cesta, što no je vodila do rudnika, „srebrnom cestom“, pa se i danas pripovieda, kako je neki saski vojvoda na tri metra dugoj i metar širokoj srebrnoj rudači vriednoj preko 50.000 for. gostio svoje gostove. K jugozapadu stere se na Elsteri Plauen, glavno obrtno mjesto „Vogt-zemlje“. Na istoj su rieci, koja protječe „Švicarsku Vogt-zemlje“, Adorf, na glasu fabrikacijom glasbala, i Bad-Elster, veoma cvatuće kupatilo. Sjeverno od Cvikova na Muldi stere se Glauchau, znamenito mjesto fabrikacijom vuneninâ i pamučninâ. Dalje k iztoku usred ugljenika stoji Chemnitz (Kamenica 115.000 stanovnika). Približujući se tomu gradu zapinje ti za oči čitava šuma pušećih se dimnjaka, koji ti jasno kažu, da je ovdje ognjište industrijske djelatnosti. Uz razne grane industrije, medju kojimi se u novije vrieme osobito iztiču tvornice strojeva, najviše je na glasu već od davna pamučarstvo, poradi čega se i zove Chemnitz s punim pravom „saskim Manchestrom“. K jugu stere se Annaberg, rudarski grad, podignut u 15. stoljeću, na glasu za onda srebrnimi rudnici; kad je zatim rudarstvo u 16. stoljeću nazadovalo, procvate u tom gradu čipkarstvo i posamentni obrt.

Okružje Dresdensko stere se s obje strane rieke Labe od češke do pruske medje. U dolini Labe morao je već poradi prirodnih prilika nastati veliki grad, jer ova udoljina ne veže samo dvie prirodno vrlo različite sjeverne ograde češke kraljevine, nego je ujedno najdublja uvala tvoreći vrata, kojimi se iz Češke ulazi u Sasku. Ipak su Niemci prodirući sa zapada k iztoku u zemlje slavenske iz strategičnih razloga podigli prvobitno na jednoj stieni nad Labom na ulazu u nizozemlje utvrdjeni grad Meissen (Mišanj), gdje postade naskoro sielo markgrofije i biskupije. Odavle iz „te kolievke saske kulture i kraljevine“ navaljivahu oni na Slavene. Kad su na to Niemci zavladali velikim dielom Lužice, izgubi stiena nad Labom svoju političku znamenitost, a središte državno bude pomaknuto dalje k jugu na samu Labu. Tu se spominje prvi put god. 1216. grad Dresden, kamo je već god. 1270. prenesena iz Meissena markgrofijska stolica. Nu trajno postade Dresden istom god. 1485. glavnim gradom onih zemalja, od kojih je postala današnja kraljevina Saska. Tada je brojio grad samo 5.000 stanovnika, ali poče već od 16. stoljeća rasti, kad su ga sjaj ljubeći knezovi sve više poljepšavali. Navlastito na početku prošloga stoljeća bude Dresden vanredno ukrašen: doba „rokoko“ u graditeljstvu dade mu posebno lice, koje se i danas još jasno opaža (slika 64.).

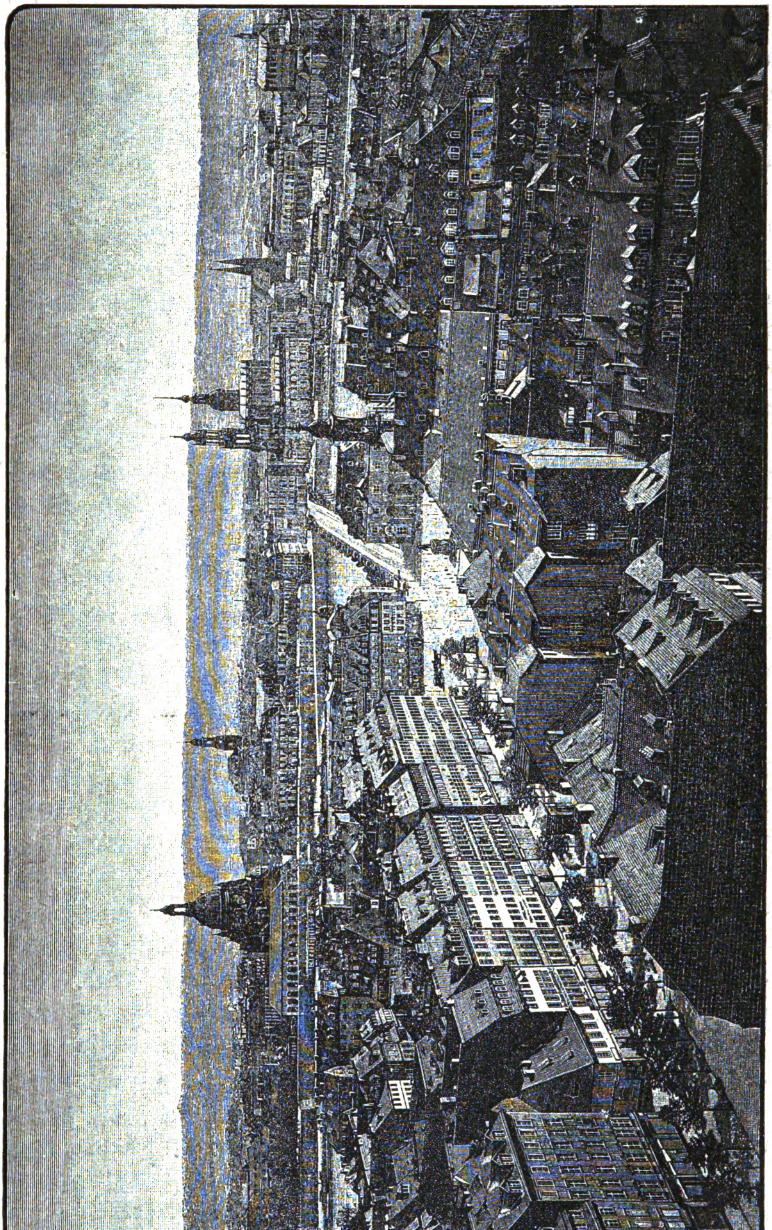

Sl. 64. Dresden.

Visoko se izpinje nad morem kućâ smjela kupula „Gospine crkve“. k Labi potisnuta na tlu, koje je tako rekavši oteto rieci, uzdiže se liepo gradjena katolička crkva, a nešto podalje eto „Zwingera“, glasovitoga predvorja nedovršenoga dvora, koji ti podaje sve dražesti lakoga i milovidnoga sloga. Velike iz toga doba zbirke umjetnosti i dragocjenosti (galerija slika i „Grünes Gewölbe“) još su i danas ponos i ures gradu, jer kriju u sebi take uzorke umjeća, kakih ima riedko gdje na svietu. Dakako da se i u našem vieku mnogo učinilo, da se grad što više podigne. God. 1817.—1826. srušene su utvrde, koje su grad sužavale, samo osta jedan visoki zid na Labi, koji je pod imenom „Brühlove terase“ na svjetskom glasu poradi prekrasnoga vidika na rieku. Nadalje su dogradjene liepe sgrade za mnogobrojne zbirke, čime je takodjer grad znatno poljepšan. Osim znamenitih gradjevina u slogu „rokoko“ ima tu i krasnih sgrada klasične renaissance od slavnoga Sempera (muzej, zatim novo dvorsko kazalište na Labi itd.). Po tom je postao Dresden sve više sielo finoga, ugladjenoga uživanja, vanredno djelujući svojimi umjetninami ne samo na Niemce, već i na strance. Dakako da tomu pomaže i dražestna okolica. Vinovom lozom zarasli brežuljci prate nebrojena mjesta, koja su posjela ogranke Lužičke gore, dok su se preko Labe na nasuprotnih položitih obroncih Krušne gore razprostrla daleka polja, prekinuta dubokimi uzkimi dolinami, a k jugo-iztoku se izpinju ponosni stologlavi „saske Švicarske“. Slavni hrvatski Mecenas piše o tom gradu ovo: „Dresden je doista dražestan i ugodan, upravo kraljevski grad. Niesam još našao putnika, koji je posjetio Dresden, a da mu se ne bi milio. Taj bogati i liepi grad ide medju one riedke njemačke gradove, u kojih bi se i svaki našinac brzo udomio. Grad protječe plovna Laba, a sa glasovite Brühlove terase, najmilijega i najljepšega šetališta dresdenskoga, otvora se vrlo liep pogled na novu varoš, koja se prieko uz desnu obalu prostrla. Napose je na glasu dresdenska galerija slika. Ona ide medju najbogatije galerije ovoga svieta, a svakako je prva u Njemačkoj i broji preko 2.300 slika. Najvećim dielom nabavio ju je saski kralj August III. Najdragocjeniji ures dresdenske galerije jest Rafaelova majka Božja, Sikstinska zvana (Madona Sixtina). Ovo je zaista divna i božanstvena slika. Majku Božju oblaci nose. Na licu njezinu vidiš doduše, da je stvor čovječji, ali ujedno opažaš, da je podignuta na dostojanstvo matere Božje. Za dva angjela na dolnjoj strani Madone Sikstinske misliš, da ih nije slikar slikao, nego da su u onaj čas s neba samoga sišli. Doista ovoj slici možda ne ima ravne na svietu.

U istoj galeriji nahodi se Holbeinova „Madona baselska“ sa glavarom iste varoši i njegovom suprugom i djecom. Niemci, kad pred tom slikom sve svoje superlative izcrpu, onda ju na posljedku ravnom proglase Rafaelovoj slici; a ja velim, premda je Holbeinova slika krasna i izvrstna, ipak je medju jednom i drugom tolika razlika, da se u istinu reći može, Rafaelova slika pisana je u nebu, a Holbeinova pravljena na zemlji .... Galerija dresdenska mnogo je novaca stajala i mnogim razsipnost kraljeva nije po volji bila; pa ipak osim neizmjerne moralne koristi, koju galerija čini, nikad se nije novac bolje i koristnije uložiti mogao. Da se sračuna novac, što su ga stranci polazeći tu galeriju u Dresdenu potrošili, vidjelo bi se, da uložena glavnica nije samo kamate nosila, nego da se već više puta sva izplatila.“ Uvažimo li sve ovo, što smo o Dresdenu naveli, priznati nam je, da se Dresden poradi liepoga smještaja i mnogih umjetnina i dragocjenostih s punim pravom zove „njemačkom Fiorenzom“.

Nu Dresden nije samo grad stranaca i sielo vladalačke kuće, koja je vrlo darovita, te znanost i umjetnost osobito ljubi i njeguje, on je takodjer i glavni grad Saske, pa makar da njegova vanjština ne naliči u svem na priestolnicu industrijske kraljevine, ipak se i u dresdenskoga žiteljstva opaža ona živa i neutrudljiva radišnost, kojom se u obće sasko stanovničtvo odlikuje. Obrtnu radišnost žiteljstva dresdenskoga osobito potiču bogati ugljenici susjednoga „Plauenskoga tla“. I trgovina je liepo razvijena, makar da u tom Dresden zaostaje za Leipzigom. Dresden je nadalje znamenito unakršće željeznica: tu se sastaju razne željezničke pruge, da odavle krenu u Češku; ove pak pruge presieca pruga, koja spaja industrijsko područje Krušne gore sa onim u Lužici, a ujedno južnozapadnu Njemačku sa Šlezijom. Sve spomenute prilike pospješuju procvat Dresdena, koji danas broji preko 280.000 stanovnika. Grad se stere na obje strane Labe, ali ipak više na lievom briegu rieke, koji se možda krivo zove Stari grad, jer je po mnienju nekih zemljopisaca nesumnjivo nastala prva naseoba u gustoj šumi Novoga grada, koji stoji na desnom briegu rieke. Na okolo Dresdena tik uz grad ima više dobro napučenih predmjesta, kao Blasewitz, Plauen, Cotta itd., tako da ovdje na okupu živi preko 300.000 ljudi. — Nedaleko je uz Labu kraljevski dvorac Pillnitz, nazivan „Mali Versailles“.

Poradi sjajnoga procvata Dresdena zahirila je stara kneževska stolica Meissen, makar da je i danas još na svjetskom glasu svojom najstarijom u Evropi fabrikom porculana. Niže Meissena je

„mostni grad“ Riesa, znamenit za prielaz preko Labe. Na gornjem kraju dresdenske kotline smješten je grad Pirna, na ulazu u sasku Švicarsku, gdje ima donekle u malom oblikâ, naličnih na američke cañone, koje je izplavila rieka prodirući u lomno gorje. Makar da ovaj krasni predjel polaze mnogi stranci, ipak ne ima tu mjesta za veće naseobe. Tako je na pr. dražestni Schandau uzprkos svojih željezovitih vrela malen ostao (3.200 st.), a ni gradić Königstein pod istoimenom tvrdjavom nije mnogo veći. Mnogi porede sasku Švicarsku s onim dielom Rajne, koji smo gore na str. 114. i 115 opisali. Tko je medjutim objema dolinama prošao, bit će opazio znatnu razliku. Dolina je Rajne jako napučena, a ovdje nema jačih naseoba; jedino kod Pirne, gdje se izkopava mnogo pješčenjaka, ima više mjesta na okupu, ali tu opet gubi dolina svoje prirodne krasote poradi velikih kamenoloma, koje vidiš svuda na okolo. Po tom manjka dolini Labe mnoga dražest i čar, kojim se odlikuje dolina Rajne u škriljevačkom gorju.

K okružju Dresdenskom spada i iztočni dio Krušne gore, gdje je glavno mjesto Freiberg usred najzamašnijega rudarskoga područja. Tu su već god. 1168. naišli na srebrne rudnike, a g. 1175. bude utemeljen grad Freiberg, koji je liepo cvao sve do tridesetgodišnjega rata. Za toga rata kao i zbog nazadka rudokopja stao je grad propadati; nu još u prošlom vieku procvate na novo rudokopje, a tamošnja rudarska akademija pribavi Freibergu svjetski glas. I danas je Freiberg rudarski grad, a izokolna mjesta bave se takodjer rudokopjem. Kao na Harzu tako je i u ovom predjelu cvatuće rudokopje znamenito utjecalo na lice cieloga ovoga predjela. Izokolne šume, na koliko niesu stradale od dima, izrabljene su za gorivo; iz rudnika otječe dubokim i 14. km. dugim Rothschonberger-rovom voda k Labi. Na taj se način izkopavaju rudače iz dubokih slojeva, do kojih se prije poradi vode nije moglo.

Leipzižko okružje u području srednje Mulde zahvata sjevernozapadni dio kraljevine Saske. Osobito razvijena industrija Krušne gore u Saskoj nuždno treba tržište, na koje bi se izvozilo veliko obilje fabrikata i gdje bi vrlo napučeno žiteljstvo onoga kraja nabavljalo hranu. Zato je zgodno prvo mjesto u plodnom predjelu na podnožju gorja, gdje se razkršćuju putovi, a to je mjesto nesumnjivo Leipzig (Lipsko od slavenske rieči „lipa“). Leipzig naime okružen dalekimi plodnimi poljanami i stojeći izmedju Sâle i Mulde usred sasko-thürinžke uvale, kroz koju teče Elster-rieka, unakršće je velikih

prometnih drumova. U sasko-thüringžkoj uvali, koja bijaše tečajem viekova krvavo razbojište (Zeitz 1080., Breitenfeld 1630., Lützen 1632., Rossbach 1757., Lützen 1813., Leipzig 1813.) prodire doljno-njemačko nizozemlje najdalje u pojas osrednjega pogorja. Na zapadu je daleka thüringžka kotlina i hessensko pobrdje otvorajući put u gornjo-rajnsko zavalje; na iztoku gubi se ravnica polagano k podnožju Krušne gore; na jugu napokon uzdiže se postupno „Vogtland", spajajući osrednje njemačko pogorje sa sjevernom češkom ogradom i otvorajući zgodne putove u južnozapadno zavalje i u Češku. U sasko-thüringžkoj se uvali po tom najviše sbližuje pet odjela srednjoevropskoga tla: južnozapadno njemačko zavalje, Alpsko predzemlje, češko-moravsko zavalje, osrednje pogorje i doljno-njemačko nizozemlje; tu je mnogostručno unakršće prometnih putova izmedju Magdeburga, Frankfurta, Augsburga, Dresdena i Praga. Dakako da spomenuti središnji smještaj nije jedino odlučio procvat Leipziga, jer osim toga grada ima i drugih zgodnih tačaka u toj uvali. Tako je na zapadnom rubu uvale grad Halle na plovnoj Sâli, a k jugu imaju Altenburg i Zeitz u glavnom isto tako zgodan položaj kao Leipzig, koji je k tomu nastao na širokoj poplavam izvrženoj dolinskoj luci, dok je Halle na plovnoj rieci a Altenburg i Zeitz na posve suhom tlu. Nesumnjivo je razvitak povjestnice prijao Leipzigu, da je oteo prvenstvo svojim suparnikom. Dok je grad Halle već za Karla Velikoga, pače možda još u predgermansko doba obstojao, utemeljen je Leipzig istom u X. stoljeću, pak nije poput Halla pripadao moćnomu savezu Hanse, jer je bio ovisan od mišanjskoga landgrofa. Nu u to je već u XII. stoljeću Leipzig dobio glasovite godišnje sajmove (o novoj godini, o uzkrsu i oko Miholja), koji su mu osigurali trgovačku znamenitost navlastito u XV. i XVI. stoljeću, kad je Halle oslabio za vjerske borbe s nadbiskupi u Magdeburgu. Nadalje je god. 1409. izseljenjem njemačkih profesora i djaka sa pražkoga sveučilišta u Leipzigu položen temelj sveučilištu, koje je do danas sačuvalo učenjački glas toga grada. Nu 30-godišnji rat zadao je Leipzigu težkih rana. I za sliedećega doba „ortodoksno-luteranske uprave" mnogo je stradao grad, pače je god. 1694. dvojben bio obstanak sveučilišta, kad se je Thomasius sa mnogobrojnimi djaci odselio i utemeljio sveučilište u Halli. Leipzig se polagano opet podigao u XVIII. stoljeću, te je pače kano ognjište cvatućega njemačkoga knjižarstva vodio prvu rieč u njemačkoj književnosti. Nu ratovi za Napoleona I. opet znatno oštetiše grad i to ne samo s toga, što su se u njegovoj okolici bile glavne i odlučne

bitke, nego i poradi toga, što je god. 1815. pri razdiobi Saske postao medjašnjim gradom prema Pruskoj. Odsada je naime u jednu ruku trgovačka znamenitost Leipziga bila tako dugo dvojbena, dok nije Saska pristupila carinskomu savezu njemačkih država, u drugu pak ruku Pruska je osobito prijala procvatu Halla, navlastito gradnjom željeznica, koje su obilazile Leipzig. Da je grad ipak svim tim neprilikam odolio, ima da zahvali koje poduzetnomu duhu svojih gradjana, koji su gradili prvu veću njemačku željeznicu, koje pak što ima trgovina leipzižka tako jaki oslon o Krušnu goru, da nije moglo gradu škoditi ni umjetno premještenje prometnih putova. To je eto razlog, da je Halle ostao u glavnom thürinžki grad, dok se susjedni Leipzig ima smatrati gradom u području Krušne gore. Ni brojem žiteljstva nije mogao Halle dostići Leipziga, jer ako se u Hallu od početka stoljeća popeterostručilo žiteljstvo, to je naraslo ovo u Leipzigu od 36.000 na 180.000. Još su brže rasla mjesta oko Leipziga (Reudnitz, Neustadt, Connevitz, Gotlis itd.), koja se mogu smatrati njegovimi predgradji. Leipzig broji sa spomenutimi mjesti do 280.000 žitelja, a sa izokolnimi jako napučenimi seli broji oko 350.000, čemu treba da u vrieme velikih godišnjih sajmova pribrojimo još do 30.000 stranaca.

Današnji je Leipzig sveučilištni i industrijsko-trgovački grad. 45% njegovih žitelja i 57% žitelja u izokolnih mjestih živi o industriji, u kojoj se o osobito iztiče knjigotiskarstvo (preko 300 knjižarskih tvrdka) i knjigovežtvo, koje hrani 5% žiteljstva. Središte je knjižarskoga prometa njemačka knjižarska burza. K tomu je vrlo znamenita trgovina leipzižka, od koje živi 20% žitelja, tako da Leipzig svojom trgovinom ne zaostaje mnogo za Berlinom. Izvanje lice grada podudara se sa spomenutimi prilikami. Stara jezgra grada „nutarnji grad“ svojimi uglednimi, starinskimi privatnimi kućami i liepom, no trošnom viećnicom (slika 65.) prikazuje nam stari Leipzig, sielo trgovine (navlastito krznom); na okolo su predgradja sa žitelji, koji se bave ponajviše trgovinom, a iza toga su na okolo mjesta siela industrije s ogromnimi tvornicami. — Sveučilište je leipzižko osobitom podporom i njegom državne vlasti i vladalačke kuće vrlo znamenito za kulturni napredak njemačkoga naroda; vanredno je posjećeno, te se natječe za prvenstvo sa berlinskim sveučilištem.

Budišinsko je najmanje okružje, a zahvata Gornju Lužicu, saski ostatak nekadašnje Lužice. Vrlo napučeni južni dio sielo je jake industrije tkanina, koja cvate u mnogih mjestih i selih, uzpinjući se

kao i u Šleziji visoko u doline. Pored Niemaca živi u tom okružju do 60.000 Slavena (Lužički Srbi). Glavno je mjesto Budišin (Bautzen 20.000 st.) na gornjoj Sprevi, slavenska utvrda, gdje su

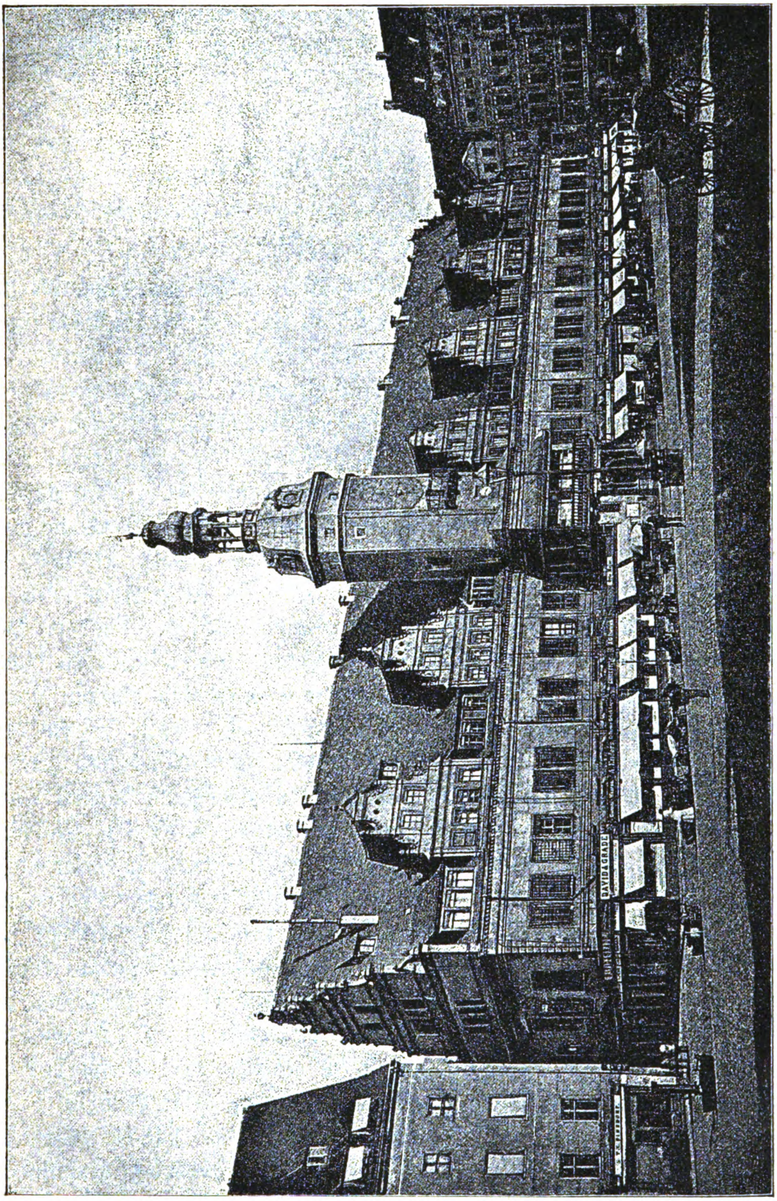

Sl. 65. Viećnica u Leipzigu.

kadkada stolovali češki kraljevi. Danas je u gradu jaka industrija, navlastito ima mnogo predionica. Žitava (Zittau 25.000 st.) kraj lužičke Nise, bogat je obrtnički grad sa znamenitimi tkaonicami platna, damasta i pamuka. Poradi obilnih izokolnih slojeva procvast će u tom gradu još jača industrija. Uz obrt znamenita je i trgovina, jer je Žitava važna tačka kao središte lužičke uvale i medjašnji grad prema Češkoj.

---

4. Kraljevina Würtemberg.

Würtemberg u obće. — Neckarsko okružje. — Jagst-okružje. — Podunavsko okružje. — Schwarzwaldsko okružje.

Kraljevina je Würtemberg postala od neznatnih zametaka. Naslov kraljevski (g. 1805.) i povećani teritorij stekla je vladalačka kuća time, što je u doba Napoleonovo neprekinuto pristajala uz Francuzku. — Tlo kraljevine dosta je zgodno zaokruženo, samo na jugozapadu prodire u nj Hohenzollernski posjed. Würtemberg pripada svojim većim sjevernim dielom poriečju Rajne ne samo po Neckaru, pravoj rieci würtemberžkoj, nego i po tom, što se oslanja na iztočnu ogradu gornjo-rajnske nizine. Južni, manji dio kraljevine, na obje strane gornjega Dunava, zahvata jedan dio gornjo-njemačke visoke ravnice, pa seže k jugu do Bodenskoga jezera i do podnožja Allgauskih Alpa.

Izuzev visine u Rauhe-Alpu i neke močvarne predjele na Dunavu ima Würtemberg poprieko vrlo plodno tlo, a kako su žitelji osobito radišni, tako je usavršeno ratarstvo i stočarstvo, da mu nema premca u Njemačkoj. Rudarstvo je slabo, osim nešto željeza ima samo soli, koje se mnogo izvozi u Švicarsku. Industrija se tek razvija, navlastito se u slabije rodnom Rauhe-Alpu nebrojena mjesta bave predenjem i tkanjem, a rade ponajviše za velike platnare u Heidenheimu i Urachu. Osim industrije u nekih većih gradovih razšireno je urarstvo u Schwarzwaldu, odakle se takodjer i mnogo drva izvozi. Žitelji većinom švabskoga plemena vjere su protestantske (preko $^{2}/_{3}$) i katoličke (gotovo $^{1}/_{3}$). Školstvo je u Würtembergu, kao što smo i gore spomenuli, veoma napredno, pa je s toga visoka prosvjeta tamošnjih žitelja. Würtemberg je dao Njemačkoj mnogo znamenitih ljudi, filozofa i pjesnika, medju kojimi je svakako prvi Schiller iz Marbacha na Neckaru. — Kraljevina se dieli na četiri okružja.

Neckarsko je okružje matica kraljevine. Tu je priestolni grad Stuttgart. U srednjem vieku nije se na švabskoj stupnjevini

izmedju gornjega Dunava i Majne izticao nijedan grad; švabski je naime kraj u to vrieme ovisio sad o moćnom Ulmu na podunavskoj visokoj ravni, sad opet o Strassburgu u porajnskoj ravnici, pa su oba ta grada svojim procvatom na daleko pretjecala stari državni slobodni grad Esslingen na desnoj obali Neckara, kao i Heilbronn, koji su liepo cvjetali u 13. vieku. Istom kad se iz ruševina Švabske vojvodine po malo stao dizati na švabsku stupnjevinu omedjeni Würtemberg, poče rasti ugled Stuttgartu, koji bijaše stolicom grofova würtemberžkih već od godine 1320., a glavni zemaljski grad od god. 1482. Kad je zatim na početku našega vieka znatno povećana kraljevina Würtemberg, uznapredova liepo Stuttgart i stupi u kolo velegradova. Ovo, što smo spomenuli, jasno nam svjedoči, da je napredku Stuttgarta najviše koristio historijski razvitak a ni malo geografijski smještaj. Tà Stuttgart se prostire u jednoj sudolici, po strani od Neckara, glavne zemaljske rieke, izvan glavnih prometnih drumova. Tako na pr. ovamo veliki glavni iztočno-zapadni prometni drum, željeznica Beč-Pariz mora dobrano skrenuti, da se dotakne Stuttgarta; a onamo je pak trebalo raznih izuma i pomagala moderne tehnike, dok se izgradila željeznička pruga od Stuttgarta izravno k jugu. Dakako da ima taj osamljeni potožaj Stuttgarta i svojih dobrih strana navlastito dražestnom scenerijom svoje okolice. Grad naime smješten u malenoj kotlinastoj sudolici nastoji da se uzpne po izokolnih obroncih, pa se u istinu nepregledni niz kuća razprostro usred vinograda. Stari stisnuti Stuttgart („pravi švabski grad“) okružen je danas prostranim modernim gradom (sl. 66.), koji je poradi svoje krasote stjecištem stranaca, te ide medju najljepše priestolne gradove u Evropi. Makar da opisani položaj Stuttgarta ne prija razvitku velikoga grada, ipak su sve njegove prednosti žitelji na toliko izrabili, da nije gradu nimalo škodilo, što su vladari pokušali dva puta u prošlom vieku da prenesu vojvodsku stolicu u susjedni Ludwigsburg, „würtemberžki Versailles ili Potsdam“ na podnožju Hohenasperga. Tada je naime već Stuttgart radljivošću svojih žitelja bio procvao kao industrijski grad; i danas ima jaku industriju, od koje živi 47% žitelja. Stuttgart se navlastito iztiče kao središte knjižarstva za južnu Njemačku („Mali Leipzig“). U novije doba raste grad prema onoj tački, koja je mnogo zgodnija za veliki grad, naime gdje rieka Neckar postaje plovnom. Tu je već za Rimljana nastala naseoba, od koje se razvio grad Cannstadt. Danas se već oba grada posve dotiču, te broje preko 150.000 žitelja, od kojih ide na Stuttgart do 130.000. Cannstadt, na plovnom

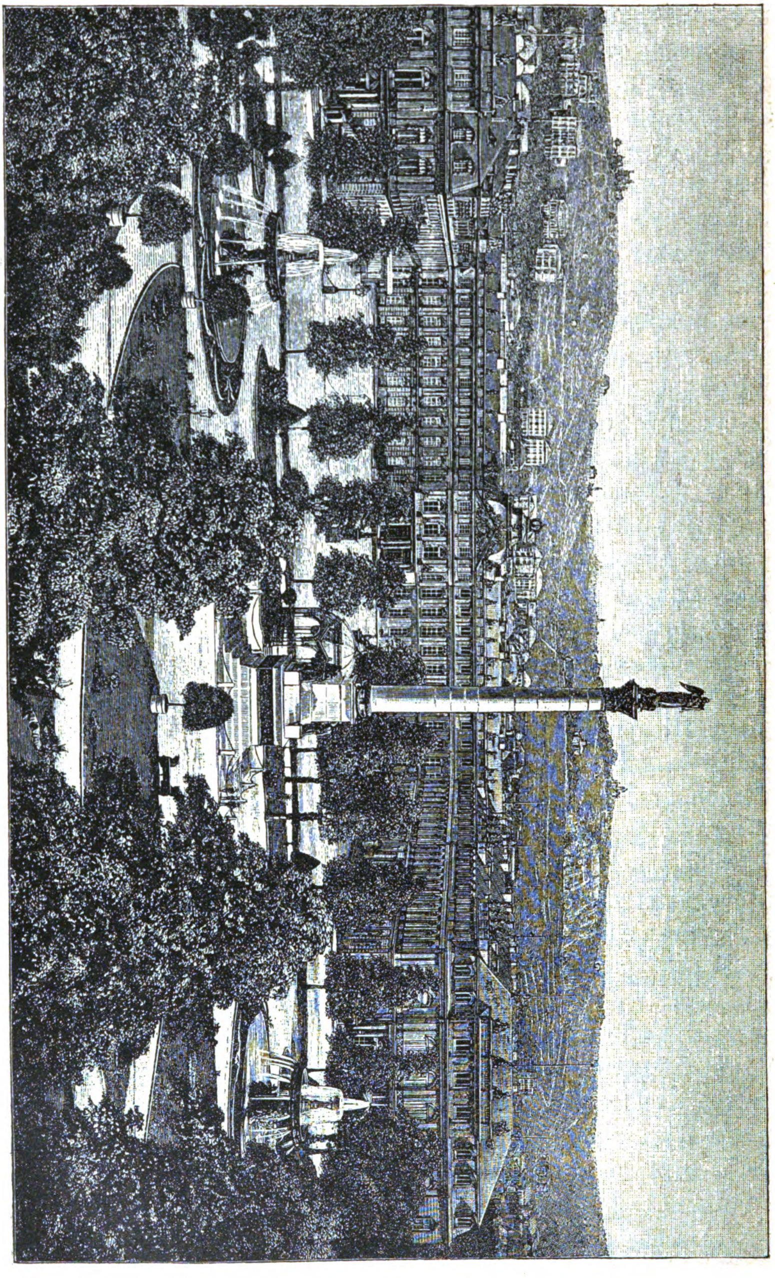

Sl. 66. Stuttgart.

već Neckaru i na razkrižju mnogih drumova, od prirode glavni zemaljski grad, mati današnje priestolnice, na glasu je kupalište poradi blage klime. Najljepši je ures toga grada „Wilhelma“ kraljevska vila mauričkoga sloga.

Pred Stuttgartom izčezavaju drugi gradovi u području Neckarovu, te nijedan ne broji preko 30.000 žitelja; nu što su manji, to su gušći. Osim spomenutoga već Marbacha iznad Stuttgarta je na Neckaru Esslingen a niže izpod priestolnice Heilbronn. Esslingen je stari sredovječni grad, često spominjan u borbah sa würtemberžkimi grofovi. Grad se liepo smjestio u plodnoj i prijatnoj dolini, te je danas znamenit svojom industrijom („esslingenski šampanjac“). I Heilbronn je stari grad u krasnom vinorodnom predjelu; danas ima jaku trgovinu i industriju („neckarski šampanjac“).

Iztočno od Neckarskoga okružja stere se Jagst-okružje, tako nazvano po istoimenoj rieci. Najznatnija su mjesta Gmünd, Ellwangen, Aalen („švabska Abdera“), prastari Hall na Kocheri sa solili („würtemberžka Vielička“). Južnozapadno od Gmünda izpinje se brdo Hohenstaufen (690 m.) s obnovljenom gradinom, po kojoj je ime dobila u srednjem vieku glasovita vladalačka obitelj Hohenstaufovaca. — Podunavsko okružje zaprema južni dio kraljevine na obje strane Dunava. Tu su znatnija mjesta obrtni Göppingen i drevni Ulm, na utoku Illere u Dunav, ondje, gdje rieka nosi ladje. Ulm bijaše nekoć prvi grad u Alpskom predzemlju. Kad je naime Regensburg stao nazadovati, pripade prvenstvo Ulmu, koji postade naskoro zbog svoga položaja na Dunavu i na jednom od najznamenitijih prielaza preko Švabske Jure osobito zgodnim stjecištem putova iz južnozapadnoga njemačkoga zavalja i Alpskoga predzemlja. Taj položaj Ulma bijaše navlastito znamenit u ono doba, kad je promet s Iztokom išao na jug preko Italije, mjesto da ide Dunavom, a k tomu su istodobno stali slabiti gradovi u švabskom dielu južnozapadnoga njemačkoga zavalja. Tada bijaše Ulm dugo vremena prvak savezu švabskih gradova, a kao glavni grad Švabske bijaše 200 godina prirodno središte Alpskoga predzemlja, gdje su se križali drumovi smjera sjevernojužnoga i iztočnozapadnoga. Današnje lice Ulma opominje nas na stara, slavna vremena: tiesne ulice i kuće nepravilno amo tamo pobacane; svjetsku i poslovnu stranu sredovječnoga života prikazuje nam starinska viećnica, dok nam duševni život odaje veličanstvena stolna crkva, gradjena u najčišćem gotskom slogu s najvišim zvonikom na svietu, visokim 161 metar (slika 67.). Ulm je u doba

reformacije s cielim okružjem svojim poprimio novu vjeru pa su i danas svi njegovi žitelji protestanti (35.000). Početkom ovoga stoljeća

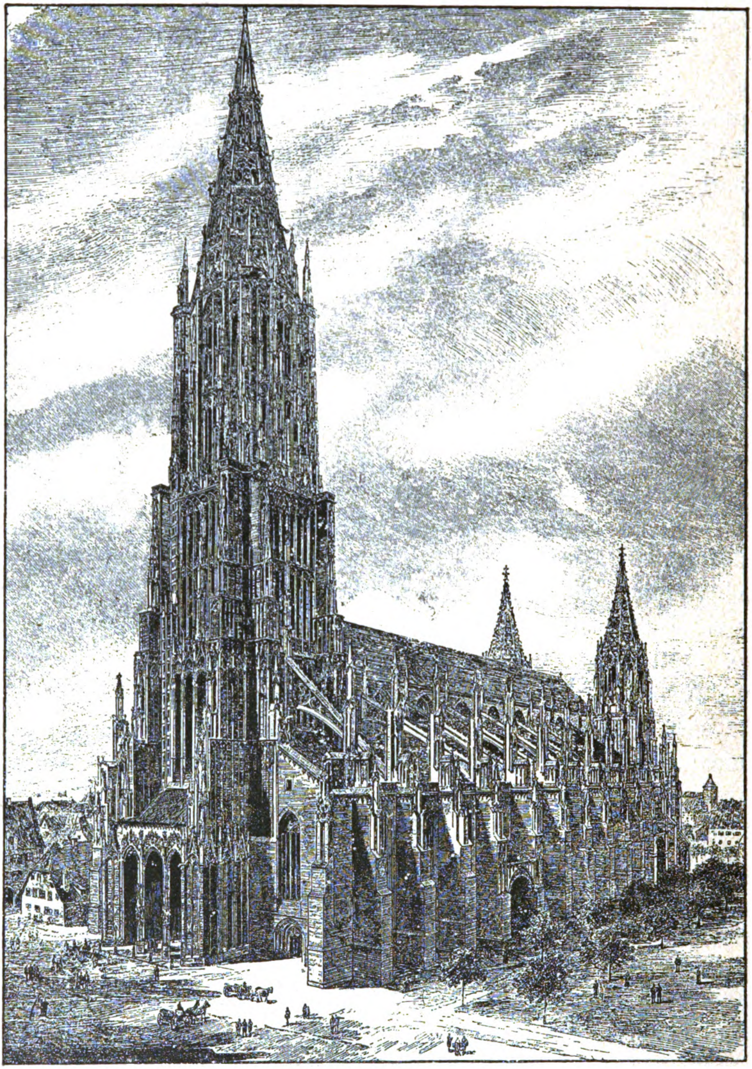

Sl. 67. Stolna crkva u Ulmu.

pripadaše Ulm sad Bavarskoj sad opet Würtembergu, dok nije napokon kod potonjega ostao. Naprotiv ovomu drevnomu gradu nastao

je kasnije na desnoj obali Dunava, na bavarskom tlu gore spomenuti Novi Ulm, koji je god. 1841. spojen s Ulmom kao tvrdjava njemačkoga saveza, a danas je carevinska tvrdjava s jakom posadom. Uz industriju jaka je u Ulmu trgovina sa žitkom. K jugu se prostire Biberach, obrtni gradić na Riesu, malenom pritoku Dunava. Na Bodenskom je jezeru Friedrichshafen, na kraju znamenitih drumova i željeznice. Kao što sa Lindave i Konstanza na plosnoj jezerskoj obali, otvora se i sa Friedrichshafena krasan vidik na švicarske Alpe, pa s toga sve više ovamo stranci zalaze. Svake godine ljetuje ovdje kraljevska obitelj würtemberžka, dok vladalačka kuća badenska posjećuje maleni otok Mainau, a bavarski princi okolicu Lindave. Prekrasno Bodensko jezero ne mami samo princeve južnonjemačkih država, već se obično ovdje sastaju i drugi kneževski rodovi kao i bogataši sa bliza i daleka.

Schwarzwaldsko okružje zaprema južnozapadni dio kraljevine. Tu je stari obrtni grad Reutlingen. U Neckarovoj je dolini: Schweningen, glavno tržište schwarzwaldskih ura, Rottenburg, biskupski grad i sveučilištni grad Tübingen. Ovaj se prostire na sastavcih Neckara i Ammere u uvali, tako da se kuće izpinju po susjednih obroncih, što daje gradu vrlo slikovit izgled; tamošnje sveučilište zastupa najslobodniji smjer protestantskoga bogoslovja. Zapadno od Stuttgarta stoji lječilište Wildbad u jednoj sutjesci Schwarzwalda. K jugoiztoku je Calw vrlo obrtni gradić s jakom trgovinom s drvima.

5. Velika vojvodina Baden.

Velika vojvodina Baden stere se uzduž Rajne od Bodenskoga jezera sve do Neckara i Majna. Dok se kraljevina Würtemberg znatno povećala pristajući u Napoleonovo doba uz Francuzku, narastao je Baden u isto vrieme ponajviše zagovorom Rusije, pa je k tomu vladalačka obitelj dobila naslov veliko-vojvodski. Baden pripada području Rajne i Schwarzwalda. U porajnskom je nizozemlju tlo vrlo plodno: uz bujna polja ima izvrstnih vinograda i krasnih voćnjaka, koji rode najboljim u Njemačkoj voćem. Žitelji se Schwarzwalda bave stočarstvom i šumskim gospodarstvom, a uz razne grane kućne industrije navlastito je na glasu urarstvo i pletenje slame. Osim nešto željeza dobiva se i soli, koje se i izvozi. Industrija je u nekih gradovih liepo

napredovala, a za trgovinu ima zemlja takodjer zgodan položaj. Žitelji su vjere katoličke ($^2/_3$) i protestantske ($^1/_3$). Pučka je nastava vrlo napredna.

Prodjimo važnija mjesta od juga k sjeveru. Na Bodenskom jezeru stoji Konstanz (Kostnica). Na spomenutom jezeru bijaše još u predpovjestničko doba žitelja, koji su gradili kuće na sojenicah, pak se navlastito u okolici Konstanza našlo ostataka prastare kulture. Kasnije su podigli na tom mjestu Rimljani svoje utvrde. Najljepše je procvao Konstanz u srednjem vieku, kad su se u tom gradu više puta obdržavali državni sabori i velike skupštine, a u vrieme kostničkoga koncila (god. 1414.—1418.) boravilo je tu do 50.000 stranaca. Kasnije je za reformacije znatno nazadovao taj grad sve do početka novoga vieka, kad je pripao Badenu. Konstanz ima zgodan položaj kao jezerski i mostni grad. On stoji na južnoj strani uzkoga konala, kojim suvisi Bodensko jezero sa Doljnim jezerom, i preko kojega vodi od starine most, a u naše vrieme i željeznica. Osim toga je Konstanz medjašnji grad prema Švicarskoj, kao jedino mjesto na južnoj obali jezera, koje je ostalo njemačko. Oko grada sa sredovječnimi sgradami nastao je novi moderni grad sa najljepšom lukom na Bodenskom jezeru. Mnogo te mjestâ u gradu opominje na crkveni koncil i na sudbinu Jana Husa. Grad broji danas oko 15.000 stanovnika. Na sastavcih Brege i Brigache stoji Donaueschingen, prvo znatnije mjesto na gornjem Dunavu. — Svi drugi znamenitiji gradovi badenski nanizali su se u dolini porajnskoj, ponajviše nešto podaleko od glavne rieke, a gdjekoji na izlazku koje schwarzwaldske doline. Nedaleko od Švicarske medje sjevernoiztočno od Basela stoji na rieci Wiesi Lörrach, glavno mjesto obrtnoga okružja. U širokom izdubku Schwarzwalda na izlazku Dreisamske doline u rajnskoj okolici usred vrtova i vinograda stoji Freiburg (u Breisgau-u). Grad bijaše 400 godina svojinom Habsburgovaca, te je često mnogo trpio od navala francuzkih. God. 1806. pripao je Badenu, te je tako napredovao, da danas broji do 45.000 stanovnika. Poradi prekrasna položaja i povoljne klime hrle amo iz ciele Njemačke gosti, od kojih se mnogi i stalno nasele. Osim industrije mnogo pomaže procvat grada god. 1454. utemeljeno katoličko sveučilište. Izmedju mnogih arhitektonskih dragocjenosti iztiče se osobito prekrasna stolna crkva, remek-djelo gotskoga sloga sa 128 m. visokim, probušenim zvonikom. Okolica je freiburžka vrlo romantična. Nedaleko grada su ruševine gradine Zähringena, odakle potječe badenska vladalačka kuća.

K sjevero-zapadu od Freiburga izpinje se nedaleko Rajne golo vulkansko i lomno brdo Kaiserstuhl. Offenburg stoji na ulazu u Kinzing-dolinu, kojom ide izmedju sjevernoga i južnoga Schwarzwalda zgodan prolaz preko gore. Naprotiv Strassburga je Kehl kraj utoka Kinzinga u Rajnu, jaka mostna utvrda. Glasoviti Baden (Baden-Baden) od najstarijih i najpolaženijih kupališta evropskih, stoji nešto južnije od izlazka doline Murg izpod gradine, od koje ima zemlja ime. Već su stari Rimljani poznavali tamošnje bistre izvore („Aurelia Aquensis“), do kojih hrli danas svake godine oko 40.000 gostiju. Poradi blage klime lieči se ovdje i zimi kao i u Wiesbadenu. Dalje k sjeveru stoji na rieci Murgi tvrdjava Rastatt već u porajnskoj ravnici, dok je drevni Pforzheim na Enzi sasvim u pogorju. Pforzheim je najznamenitiji fabrički grad u Badenu; navlastito se izvodi mnogo bijouterija, sukna i kožâ. Najznamenitiji grad badenski na desnoj strani Rajne je nesumnjivo Karlsruhe (65.000 st.) osnovan tek početkom 18. stoljeća na onoj tački (49° sjev. šir.), gdje se gorje najjače primaklo Rajni. Osnovatelj grada markgrof badenski Karlo prenio je iz susjednoga Durlacha god. 1715. ovamo svoju priestolnicu nazvavši ju „Karls Ruhe“. Tu dakle nema starije arhitekture, koja toliku dražest podaje porajnskim gradovom: sve je novo u tom gradu, koji se širi trakasto oko središta svoga, krasnoga kneževskoga dvora. Karlsruhe nije samo priestolnica, već je i vrlo živahan tvorničarski grad, a svojom politehnikom na svjetskom je glasu. Poradi Karlsruha nije samo nazadovao susjedni Bruchsal već donekle i Heidelberg (25.000 st.), stara priestolnica falačkih izbornika, koju nam prikazuje slika 68. Okružen šumovitimi bregovi, ovjenčan izvrstnimi vinogradi stoji Heidelberg na dražestnome mjestu upravo tamo, gdje Neckar izlazi iz gorja; a prirodnu mu ljepotu povećavaju veličanstveni ostatci staroga izborničkoga dvora, koji je na daleko poznat pod imenom „Otto-Heinrichsbau“. Taj dvor, pravi uzor kićene i bujne renaissance, diže se na tri sprata, a imade izvana stubište. „Dvostruki je to spomenik svoje vrste nad Heidelbergom. Razkošna i sjajna njegova arhitektura opominje te na najslavnije doba umjetničkoga shvatanja i života u Njemačkoj, na vrieme prije tridesetgodišnjega rata, a današnje njegovo lice, koje naliči na ruševine, sjeća te ujedno najtužnijih vremena, kad je Njemačka bila bez obrane i otvorena navalam Francuzke.“ U ono vrieme, kad se je taj dvor gradio (g. 1556.—1559.) bijaše Heidelberg od čuvenijih njemačkih gradova, nu na to ga stiže jedan udarac za drugim. God. 1689. bude opustošen od Francuza, a

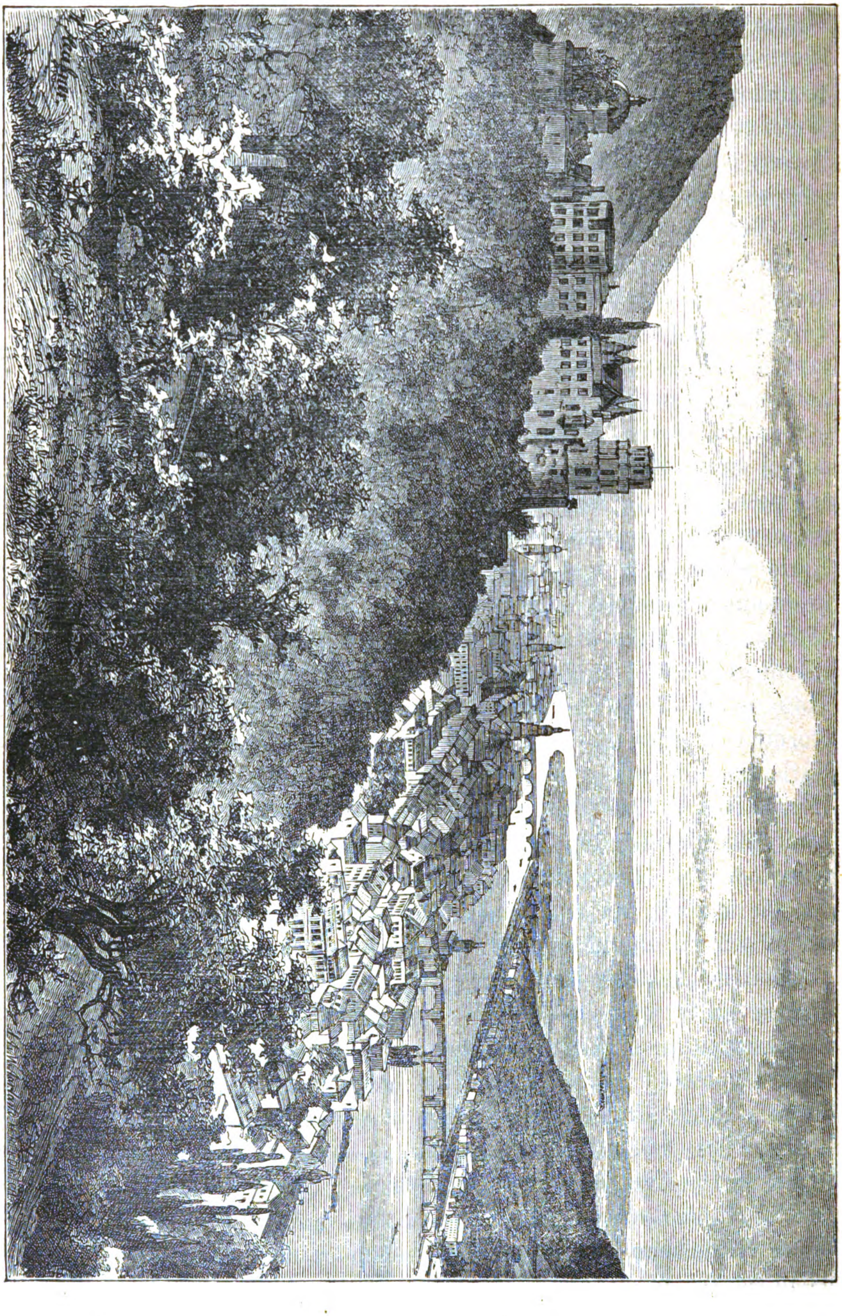

Sl. 68. Heidelberg.

u 18. stoljeću tištila ga protureformacija. God. 1721. prestade biti priestolnim gradom, a za ratova na početku našega vieka prepati još mnogu bol. Ipak se još i danas drži i cvate, jer je svojim smještajem pravi magnet za strance, a sveučilište utemeljeno već god. 1386. mnogo se polazi sa svih strana njemačkoga carstva. Grad broji do 30.000 stanovnika. Tamo, gdje se Neckar prisastavlja Rajni, stoji Mannheim (65.000 st.) jedino badensko, a iza Kölna najznamenitije pristanište na Rajni i svakako od najvažnijih trgovačkih, a donekle i industrijskih gradova južne Njemačke. Današnji je Mannheim noviji grad, što nam svjedoče ulice, koje se sve presiecaju na pravi kut. Goethe je s toga nazvao taj grad „prijatnim i čistim“, dok mu mnogi putopisci predbacuju jednoličnost i dosadu.

---

6. Carevinska zemlja Elsas-Lotaringija.

Elsas je prava zemlja blizanica Badenu, s kojim se podudara veličinom, brojem žiteljstva, smještajem i radnjom tla. Kao i Baden zahvata Elsas jedan dio gornjo-rajnske nizine i njezinu zapadnu ogradu Wasgau-gorje. Nu dok Baden zaprema gotovo čitavi Schwarzwald, pripada Elsasu samo iztočni dio Wasgau-gorja, jer ide granica izmedju Elsasa i Francuzke ponajviše upravo bilom toga gorja. Sulzer-Belchen, jezgra cieloga gorja, izpinje se na južno-zapadnoj medji Elsasa. Po glavnoj rieci Illu pripada Elsas poriečju Rajne, kojoj pritječe Mosela s ostalimi vodami Lotaringije. Elsas-Lotaringija je u obće vrlo natopljena vodami, koje su manje više sve od velike koristi poljodjelstvu i industriji tih zemalja. K tomu ima tu mnogo jezera i osam konala, od kojih je svakako za promet najznamenitiji konao, što no spaja Rônu sa Rajnom. Poradi blage klime uspievaju u porajnskoj nizini uz cvatuće poljodjelstvo izvrstni voćnjaci i vinogradi. I dolina Mosele je daleko na glasu sa svojim vinogradarstvom. Lotaringija nije toliko rodna kao Elsas poradi oporije klime, pa je s toga i slabije napučena. Rudarstvo je vrlo znamenito, navlastito se dobiva željeza i vanredno mnogo ugljena, na kojom se temelji krasni procvat elsaske industrije. Makar da ima u svem samo oko $^1/_4$ milijuna žitelja Francuza, ipak je za francuzkoga vladanja u obje zemlje tako preoteo mah francuzki jezik, da je prodro u sve slojeve. I danas iza 20-godišnje njemačke uprave ima još donekle premoć francuzki jezik navlastito u Lotaringiji.

U doljnom Elsasu stoji drevni grad Strassburg na onom mjestu, gdje drumovi iztočno-zapadnoga smjera prelaze preko Rajne i to na onoj tački, gdje ta rieka počinje polaglje teći. Grad sam ne stoji na Rajni, koja gdjekada nabuja i poplavljuje svoj okoliš, već nešto podalje (3/4 sata) na mirnijem pritoku njezinom Illu. Po tom bijaše prastara tamošnja keltska naseoba a zatim jaka utvrda rimska Argentoratum za pravo dvostruki mostni grad. Za seobe naroda bude Argentoratum razoren, pa se za tim na novo podignu Strassburg kao carska palača i procvate kasnije kao slobodni državni grad i jako uporište carstva. Njegovu je znamenitost vrlo zgodno ocienio Habsburgovac car Karlo V. rekavši: „da Strassburgu i Beču istodobno zaprieti pogibao, ja bih Beč napustio, da obranim Strassburg“. God. 1681. za poznatoga „reunisanja“ pripade Strassburg Francuzkoj, a g. 1870. zauzeše ga opet Niemci. Strassburg (120.000 st.) je glavni grad Elsas-Lotaringije i sielo vlade, kojoj je na čelu carski namjestnik. Grad je i danas kao i prije za francuzkoga vladanja vanredno jaka tvrdjava, okružena čitavim viencem tvrdjica („Forts“); pošto se tri tvrdjice dižu na desnoj obali Rajne, gdje je badenski grad Kehl, to se time još jače iztiče Strassburg kao mostni grad kraj Rajne. Žitelji se grada ponajviše bave industrijom (42 %) i trgovinom (10 %) a znatan je broj profesora i djaka na tamošnjem njemačkom sveučilištu, koje je na novo podignuto god. 1872. Stari dio grada sačuvao je svoje sredovječno lice, pa ga s toga neki zemljopisci zovu „elsaskim Nürnbergom“. Navlastito se iztiče izmedju ostalih gradjevina glasovita gotička stolna crkva sa 142 m. visokim zvonikom, „pravi biser crkvenoga graditeljstva“. Preko Strassburga ide glavni put od iztoka k Parizu; tu je razkrižje više željeznica i prokopa. Osim Weissenburga i Hagenau-a znatnija su mjesta u doljnom Elsasu Zabern i Schlettstadt. Zabern bijaše za Rimljana postaja „Tabernae“, a u srednjem vieku glavno mjesto Wasgau-gorja; danas trguje mnogo drvima. Schlettstadt na Illu bijaše za Karla Velikoga carska palača („Sclatistat“), a danas je poznat svojim suknarstvom.

U gornjem Elsasu prati takodjer kao i u doljnom podnožje Wasgau-gorja čitav niz gradova. Gdjegod se naime otvara koja dolina prema porajnskom nizozemlju, eto na njezinom izlazu izpod gradina liepih mjesta osebujnoga sredovječnoga sloga. Svi ti gradovi kao i badenski podaleko su od rieke Rajne, a iztiču se danas osobito tekstilnom industrijom. Najznamenitiji je bez sumnje grad gornjega Elsasa Mühlhausen, koji kano da će s vremenom postati tvorni-

čarskim velegradom. Danas već broji sa malom susjednom obćinom Dornachom mal ne 80.000 žitelja. Mühlhausen se prvi put spominje god. 823. a od onda je do danas proživio dosta nemirna vremena. S početka državni grad (do g. 1168.) pristade kasnije uz švicarski savez, te bijaše švicarski grad sve do god. 1798., kad je pripao Francuzkoj. God. 1746. bude zasnovana u Mühlhausenu industrija pamuka, po kojoj je zatim grad tako liepo procvao. Mühlhausen je naime skroz tvorničarski grad, jer 64 % njegovih žitelja živi izključivo od industrije i to navlastito od pamučarstva i fabrikacije strojeva. U novije vrieme postao je grad i znamenitom prometnom tačkom poradi mnogih željeznica. Grad se stere u ravnom „Sundgau-u“ na očigled Wasgau-gorja nedaleko Illa, a ima malo gradjevnih spomenika iz svoje prošlosti. Ogromne tvorničke sgrade s visokimi dimnjaci davaju posebno lice tomu gradu, kojemu je upravo na diku i ures radnički predjel utemeljen god. 1853. Ovaj sastoji od 1000 kuća s malim vrtom, koje mogu steći radnici uplaćajući na malene obroke svotu od 900—1700 forinti. Kolmar (28.000 st.), kao i prije spomenuti grad Schlettstadt, bijaše znamenit već u srednjem vieku. Oba su zatim grada mnogo utjecala u humanistički pokret, a kasnije su upravo ova dva grada najdulje odolievala širenju francuzke vlasti u Elsasu. Danas je u Kolmaru jaka tekstilna industrija.

U Lotaringiji (francuzki: Lorraine) živi oko ¼ milijuna Francuza. Glavni grad Metz stoji na brežuljku od oolitha u kutu na sastavcih Seille i Mosele. Grad je keltskoga podrietla; tu su već stari Gali podigli grad Divodurum, od kojega je postao kasnije rimski Mediomatricum ili Metis. Taj stari rimsko-galski grad bude za Attile razoren, pa se na njegovu mjestu podiže Metz, koji je već u 11. vieku liepo cvao kao njemački državni grad. God. 1551. pripade Metz Francuzkoj. Kad je bio za Ljudevita XIV. dokinut Nanteski edikt, izseliše se iz grada njemački žitelji protestanti. Metz je na to ostao samo tvrdjavom, jer se inače nije mogao pravo razviti poradi blizoga Nancya, glavnoga grada lotaringijske vojvodine. Kad je god. 1870. pripao Metz Njemačkoj, izselio se je velik dio francuzkoga žiteljstva dragovoljno u Nancy. Na to se naseli ovamo mnogo njemačkih obitelji, tako da danas već gotovo polovicu žitelja čine Niemci. Grad broji sada 56.000 stanovnika, a sa izokolnimi mjesti, koje okružuje čitav vienac utvrda, broji se žiteljstvo na 70.000. Metz je naime vanredno jaka tvrdjava, u kojoj do 30% žitelja odpada na posadu i vojničko činovničtvo. Industrijom se bavi do 35 % a trgovinom

11°/₀ stanovnika. Metz je još uviek od glavnih posrednika prometu izmedju Njemačke i Francuzke. Usred tiesnih ulica iztiče se krasna stolna crkva gotskoga sloga. U okolišu Metza ima više mjesta poznatih u ratnoj povjestnici kao Gravelotte, Vionville, St. Privat itd. Ostali gradovi Lotaringije steru se koje niz Saaru od njezinih izvora do porajnskoga škriljevačkoga gorja, koje niz rieku Moselu. Diedenhofen (Thionville) na Moseli nije danas više znamenit kao tvrdjava, odkad je okoliš Metza pretvoren u glavno obranbeno središte protiv Francuzke. U okružju Saargemündskom (francuzki Sarrequemines) stoji na gornjoj Saari nepredobiva tvrdjava Bitsch, na studenoj visokoj ravni, koju Francuzi zovu „moselskom Sibirijom“.

---

7. Velika vojvodina Hessen.

Hessen sastoji od dva diela, koje razdvaja uzki komad pruskoga područja kod Frankfurta na Majni. Sjeverni dio, Gornji Hessen, pripada sa svojimi južnimi vodami području Majne a sa sjevernimi rieci Fuldi. Izmedju Taunusa i Vogelsberga uvalila se žitorodna korutina Wetterau zvana. Južni se dio, Starkenburg i Rheinhessen, prostire na obje strane Rajne, pa k sjeveru sve do Majne; k jugoiztoku obaseže Odenwald, a k jugo-zapadu se oslanja o vinorodne obronke Hardta.

U pokrajini Starkenburg, kojoj je ime od gradine, kojoj se vide danas samo još ruševine, stoji glavni grad vojvodine Darmstadt. Ovaj grad, gotovo jednako udaljen od Rajne i Majne u slabo rodnoj ravnici, nema osobita položaja već je postao voljom vojvode priestolnicom. „Dugi niz gradova na desnoj strani Rajne u području Odenwalda zaključuje na sjeveru Darmstadt, koji poput Karlsruhe spada medju mladenačke njemačke gradove. Do prošloga stoljeća bijaše neznatno mjesto, dok nije postao glavnim gradom velike vojvodine, koja se za političkih promjena na početku ovoga vieka razvila.“ Darmstadt broji sa susjednim mjestom „Bessungen“ do 54.000 stanov. On je doduše u prvom redu priestolnica vojvodska, nu u novije doba liepo cvate industrijom i trgovinom svojom. Iznad Frankfurta stoji na Majni Offenbach (35.000 stanov.), prvo obrtno mjesto velike vojvodine hessenske; navlastito su na glasu galanterijski fabrikati.

U pokrajini Rheinhessen je grad Mainz, prirodni sjeverni završetak gornje-rajnske nizine. Rieka Rajna ima neposredno izpod ušća

Majne čvrste visoke bregove, dok su nešto dalje niz i uz rieku obale nizke, pa se rieka lako razlije ili promieni svoj tok. S toga se morao upravo na ušću Majne razviti glavni prielaz preko Rajne. „Nadalje Mainz smješten naprotiv ušća Majne tako rekavši gospoduje nad ovim obadvjema, glavnim riekama južno-zapadne Njemačke. Ovdje se od vajkada stječu i razilaze nebrojeni drumovi; po tom nije Mainz samo mostni grad, već u naše doba i glavno unakršće željezničkih pruga i poglaviti ključ za njemačke zemlje.“ Zbog spomenutih prednosti zemljopisnoga položaja obstojao je na mjestu današnjega grada već u keltsko doba Moguntiacum, koji su zatim Rimljani vanredno učvrstili i učinili izlazištem svojih navala na Germaniju. Kad su onomadne gradili novi most preko Rajne, naišlo se poslije 1900 godina na orijaške ostatke staroga rimskoga mosta. Današnji Kastel na desnoj obali Rajne bijaše mostni branik i zaglavak rimskih utvrda oko Moguntiacuma. Već u osmom stoljeću bude za sv. Bonifacija „apostola njemačkoga“ utemeljena nadbiskupija u Mainzu, koja postade zatim duhovnom metropolom ciele Njemačke, kao stolica prvoga duhovnoga kneza izbornika. Odatle i potječe ime gradu „zlatni Mainz“. Tu su često stolovali carevi, odavle je pokrenut u 13. stoljeću znameniti savez porajnskih njemačkih gradova. Na ova slavna vremena nas opominju neke sredovječne gradjevine, navlastito veličanstvena stolna crkva. Od 15. stoljeća počeo je padati Mainz, dok je sve više rastao susjedni Frankfurt. Na početku ovoga vieka mienjao je Mainz višeputa gospodare, dok nije konačno kao savezna tvrdjava pripao velikoj vojvodini Hessenskoj. Grad broji danas 68.000 st. a vrlo je napredan svojom industrijom i trgovinom. Na utoku Nahe u Rajnu stoji Bingen u prekrasnoj okolici na početku Rajninoga proloma (slika 33.). Više Mainza su na Majni neka glasovita vinarska mjesta kao Laubenheim, Nierstein i t. d. zatim Worms koji uz Speier i Mainz ide medju najstarije gradove njemačke. Borbetomagus u rimsko doba bijaše kasnije Worms glavni grad burgundskoga kraljevstva i sjedište junačke njemačke priče. Kasnije se obdržavahu u Wormsu mnogo puta državni sabori. Grad je mnogo stradao za tridesetgodišnjega rata i za ratova s Ljudevitom XIV. Za svoga procvata brojio je 80.000 stanovnika, a danas broji samo 20.000 stanovnika. Stolna crkva romanskoga je sloga sa četiri okrugla tornja. U Gornjem Hessenu jedino je znatnije mjesto u prijaznoj dolini Lahne Giessen, sveučilištni grad.

Pošto smo opisali sve zemlje južne Njemačke, vratimo se u sjevernu Njemačku, s kojom smo i započeli mjestopis. Sjeverno od Bavarske a zapadno od kraljevine Saske stere se osam thürinžkih država na obje strane thürinžke šume u poriečju Sâle i Werre. Kao što smo već gore spomenuli, ovaj je predjel plodan, pa je narodno gospodarstvo vrlo napredno, navlastito ima tu prekrasnih šuma. — Svaka tih država ima po dva i više dielova, koji su medju se razstavljeni. Poradi tolike političke razcjepkanosti nije se moglo u tih zemljah razviti većih gradova; nema grada, koji bi brojio preko 30.000 stanovnika. Opišimo na kratko najprije četiri države saske, a zatim dvie zemlje Schwarzburg-porodice i dvie zemlje Reuss-porodice.

---

8. Velika vojvodina Sachsen-Weimar (Eisenach).

Glavni grad Weimar (20.000 stan.) na lievoj obali Ilme bijaše do druge polovice 18. stoljeća slabo poznato mjesto. Vrlo naobraženi vojvoda Karlo Augusto pribavi mu evropski glas, učinivši ga ognjištem tadanjega književnoga i umjetničkoga rada u Njemačkoj. Ovamo su hodočastili pod konac 18. vieka pjesnici i umjetnici njemački. Gervinus zgodno kaže o Weimaru, da je malen grad, „u kojem bijaše Goethe „factotum“, Herder propovjednik, Schiller ravnatelj kazališta i pjesnik, a Wieland i Knebel uzgojitelji princeva“. Prošećeš li se danas tom „Athenom na Ilmi“, naći ćeš mnogo uspomena na to sjajno doba njemačke književnosti. Na Sâli u dolini okruženoj šumami stere se maleni sveučilištni grad Jena (12.000 stanov.). Oko polovice 18. stoljeća uživalo je to sveučilište velik glas u učenom svietu, te je brojilo preko 3.000 djaka; na početku ovoga vieka iza ratova protiv Napoleona širila se narodna njemačka misao navlastito sa toga sveučilišta, koje broji danas jedva oko 500 djakâ. Na plosnoj ravni izmedju Weimara i Jene poznato je bojište (god. 1806.). Eisenach na Hörseli bijaše dugo vremena stolica ernestinske vojvodske loze. Na jednom rtnju stoji nedaleko od Eisenacha gradina Wartburg, koju smo već kod visinske razgrane spomenuli.

---

9. Vojvodina Sachsen-Koburg-Gotha.

Priestolnica Gotha na sjevernoj podini thürinžke šume, na konalu Leine, čista je i pravilno gradjena usred milovidne okolice, koja

je nalik na park, pa se s toga broji medju najprijatnije manje priestolne gradove. Gotha je na svjetskom glasu svojim geografijskim zavodom („Justus Perthes“) kao i svojimi osiguravajućimi družtvi („Arnoldi“). Koburg na južnoj podini thüringžke šume u prijatnoj dolini Itze, još je ljepše smješten grad nego Gotha. Nad gradom gospoduje (170 m. visoko) krasni istoimeni dvor, koji nam prikazuje slika 69. Malo ima sredovječnih gradjevina, u kojih bi mogao kao u tom dvoru motriti uredbe sredovječnoga vitežtva.

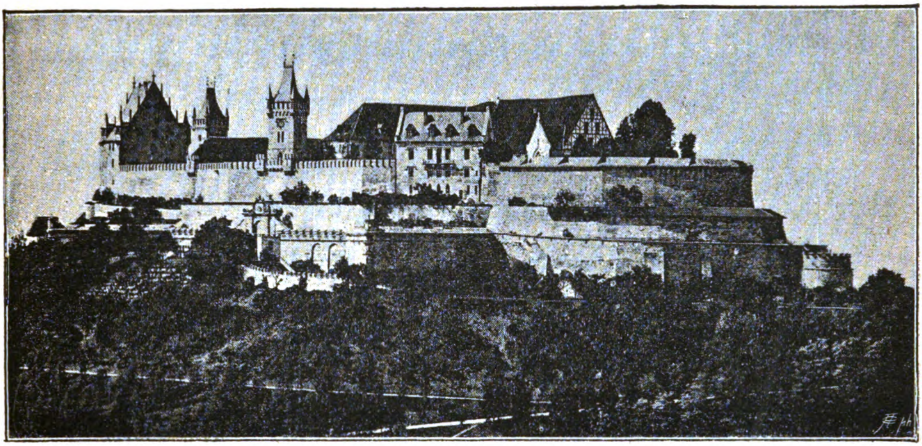

Sl. 69. Grad Koburg.

10. Vojvodina Sachsen-Altenburg.

Glavni grad Altenburg (21.000 st.) stoji nedaleko od Pleisse, desnoga pritoka Elstere. Altenburžani su bogati, na glasu ratari po cieloj Njemačkoj.

11. Vojvodina Sachsen-Meiningen.

Priestolni grad Meiningen u dolini Werre, zasnovan je već u 11. stoljeću.

12. Kneževina Schwarzburg-Rudolstadt.

Glavni grad Rudolstadt stoji u prijatnoj dolini Sâle. Sjeverno od Frankenhausena su ruševine gradine Kyffhausen.

13. Kneževina Schwarzburg-Sondershausen.

Priestolnica Sondershausen stoji u dražestnom priedjelu na rieci Wipperi.

---

14. Kneževina Reuss-Greiz (starija loza).

U milotnoj i prijatnoj dolini Biele Elstere stoji glavno mjesto Greiz, vrlo obrtan gradić.

---

15. Kneževina Reuss-Schleiz (mladja loza).

Glavni grad Gera na Elsteri zove se poradi jake industrije i trgovine „Mali Leipzig“.

Na Harzu i Weserskoj gori steru se četiri države i to:

16. Vojvodina Braunschweig.

Ova je vojvodina jezgra nekadašnjega welfovskoga posjeda. Ona sastoji od tri glavna diela i više razasutih komada izmedju Wesere i Allere, a na jugu dopire u Doljni Harz. Glavni grad Braunschweig (90.000 st.) prostire se na Rieci Ockeri. On bijaše već rano u srednjem vieku na glasu svojimi tvorinami od kovina, a navlastito je procvao svojom trgovinom u 13. stoljeću kao hanseatski grad. U gradu ima dosta, liepih sredovječnih gradjevina, a trgovina i industrija je i danas jaka. Više Braunschweiga je na Ockeri stara vojvodska priestolnica Wolfenbüttel i danas još na glasu svojom knjižnicom (do 300.000 svezaka knjiga i 10.000 rukopisa), gdje je od g. 1770.—1781. Lessing bio knjižničarom.

---

17. Kneževina Lippe.

Ova se kneževina stere izmedju doljnoga Weserina krivaja i Teutoburžke šume. Glavni grad Detmold na Werri je od najstarijih gradova u Njemačkoj, pa mu se i ime izvodi od Thiatwelle, t. j. narodni sud na Tentu. Detmold je čista i vrlo prijatna priestolnica.

---

18. Kneževina Schaumburg-Lippe.

Kneževina se stere iztočno od Weserina krivaja. Priestolnica Bückeburg je tihi, pravilno gradjeni gradić.

---

19. Kneževina Waldeck-Pyrmont.

Tlo ove slabo napučene kneževine stere se izmedju Diemele i Edere daleko od prometnih drumova. Glavni prijatni grad Arolsen ne broji ni 3.000 stanovnika. Grad Pyrmont bijaše u prošlom vieku glasovito željezno kupalište; danas se doduše ne polazi kao nekoć, ali željezovita se voda odavle razpošilja daleko po svietu.

Još nam preostaju dvie države na njemačkom nizozemlju.

20. Vojvodina Anhalt.

Ova vojvodina dopire od Doljnoga Harza do u nizku ravan na obje strane Labe i Sâle razstavljajući pruska okružja Magdeburžko i Merseburžko. Sastavljena je od dva veća diela i pet manjih čestica. Uz glavni grad Dessau na lievoj obali Mulde su i gradovi Köthen i Bernburg vojvodske stolice. Jedna je čest vojvodine iztočno od Labe oko staroga grada Zerbsta. U Doljnom Harzu je šumovito okružje Ballenstedt, gdje su u dolini Selke ruševine gradine Anhalt.

---

21. Velika vojvodina Oldenburg.

Ovu vojvodinu sastavljaju tri diela. Najveći dio postire se na lievoj obali doljne Wesere, a s triju ga strana zatvora pruska pokrajina Hannover, dok sa sjeverne strane prodire duboko u zemlju Jadezaton. Ipak ima vojvodina slabu korist od toga morskoga zatona, ili zato, što nema industrijalnoga zaledja, ili što su žitelji dosta tromi i nimalo poduzetnoga duha. Južni dio su puste ledine, a veći, sjeverni, vanredno plodna polojina. Priestolni grad Oldenburg (17.000 st.) stoji na plovnoj Hunti, te ima dosta živahnu trgovinu i brodarstvo. Otok Wangeroog otimlje se moru, al se ne može oteti: i čuveni toranj i pomorsko kupalište sve se to već napušta, jer more sve jače guta tamošnje tlo. — Drugi dio velike vojvodine Oldenburžke stere se na lübečkoj drazi morskoj, gdje je grad Eutin, na istoimenom jezeru, ljetna priestolnica velikoga vojvode. Treći je dio Oldenburga na Hunsrücku, odasvud okružen porajnskom pokrajinom. Tu je maleni gradić Birkenfeld.

Obje velike vojvodine Mecklenburg oslanjaju se k sjeveru na Baltičko more, s ostalih strana omedjuju ih pruske krajine Pomoranija, Branibor, Hannover, Holstein i područje slobodnoga grada Lübecka. Makar da se vojvodine steru na moru, ipak su se time slabo koristovale i to ili što nema dobrih luka ni veće plovne rieke u zemlji, ili pak što nema industrijskoga zaledja. Vojvodine zahvataju pjeskovitu Baltičku izbrežinu s mnogimi jezeri i borici, zatim sjevernu podinu izbrežine, gdje je izvrstna zemlja žitnica. Današnje vojvodine Mecklenburg bijahu nekoć slavenske zemlje. Tu prebivaše pleme Bodrica, koje je g. 1160. s pomoću Danaca svladao Henrik Lav. U boju pade knez Bodrički Niklota. Kasnije dade Henrik jedan dio zauzete zemlje kao vojvodinu Niklotovu sinu Pribislavu II., a car Fridrik Barbarossa ga priznade državnim knezom (g. 1170.). Po tom je slavenski knez Pribislav praotac mecklenburžke vladalačke loze, jedine slavenske obitelji medju vladalačkimi rodovi u Njemačkoj. — Spomenimo napokon, kako je polovica mecklenburžkih vojvodina u ruku tamošnjemu plemstvu, poradi čega se narod odanle mnogo razseljuje.

---

22. Velika vojvodina Mecklenburg-Schwerin.

Glavni grad Schwerin (32.000 st.) ima svoj začetak u starom slavenskom mjestu Zvjerinu. Poradi prekrasnoga položaja usred bujnoga zelenila na istoimenom jezeru zovu neki Schwerin: „Mali Mletci". Na moru su gradovi Wismar i Rostock. Wismar (17.000 st.) nekoć hanseatski grad, zatim švedski grad, ima dosta burnu prošlost („sjeverni Gibraltar"). Neke gradjevine spominju nas na sredovječnu znamenitost toga grada. Danas je u Wismaru dosta živahna trgovina, jer je luka vrlo sigurna. Rostock (32.000 st.) na ušću rieke Warnowa, kao najznamenitiji, najveći i najindustrijalniji grad mecklenburžki, još je važniji u prošlosti i sadašnjosti. On cvatijaše već u 12. stoljeću, a kasnije navlastito kao hanseatski grad. Sveučilište osnovano god. 1419. bude dva puta preneseno (u Greifswald i Bützow), ali ipak natrag povraćeno. Dakako da je to najmanje sveučilište njemačko, koje ima jedva do 200 slušatelja. Rostock je znameniti trgovački grad s jačim brodarstvom nego Lübeck ili pače Stettin. I trgovina po kopnu je živa, navlastito su na glasu konjski sajmovi, koji traju po dva tjedna. Warnemünde je predluka za Rostock. Doberan, morsko kupalište na „Heiligendammu" izmedju

Wismara i Rostocka, ne posjećuje se danas toliko kao nekoć. Od ostalih mnogobrojnih mjesta najznatnija su Ludwigslust i Güstrow, koji okolišani poradi jakoga pivarstva i živahne trgovine žitom zovu tobože „Malim Berlinom."

23. Velika vojvodina Mecklenburg-Strelitz.

Glavni grad Neu Strelitz (Nova Strjelica), na prijatnom Zierker-jezeru gradjen je trakasto po uzoru badenskoga Karlsruhe. Daleko po strani od Mecklenburg-Schwerina je kneževina Ratzeburg. Nu od grada Ratzeburga pripada samo nekoliko kuća k Mecklenburgu, a najveći dio grada spada na Lauenburg.

Napokon treba da još opišemo tri hanseatska slobodna grada: Lübeck, Hamburg i Bremen. Ova su tri grada još i danas živi svjedok vrlo znamenitoga doba u povjestnici njemačkoj. Kad je naime polovicom 13. stoljeća Njemačka nutarnjim razdorom bila razrovana, i carska vlast duboko spala, tada za sveobćega meteža i državnoga razsula samosvojni i poduzetni slobodni njemački gradjani stvoriše savez gradova, koji se tečajem vremena uzpeo do velikoga ugleda i jake političke premoći. Taj savez bijaše Hansa. Godine 1241. zametnut je začetak Hansi time, što su gradovi Hamburg i Lübeck prvi medju sobom sklopili savez. Već taj prvi savez poluči liep uspjeh. Trgovački put i promet izmedju Lübecka i Hamburga, zatim saobraćaj po Baltičkome i Sjevernome moru bude posve slobodan, a k tomu su stečene povlasti pomagale trgovinu sa Englezkom i Skandinavskim poluotokom. Burna i nesigurna vremena u carstvu poskorila su procvat Hanse. Svi znamenitiji pomorski gradovi na Sjevernome i Baltičkome moru od Revala do Amsterdama, kao i mnoga suhozemna tržišta od Kölna do Vratislave i Krakova pristupiše k tomu savezu. Lübeck ostade i nadalje prvi grad ogromne te trgovačke zadruge. Svi ostali savezni gradovi bijahu u početku na tri a kasnije na četiri okružja razdieljeni: na slavensko ili vendsko s glavnim, i ujedno prvim gradom cieloga saveza Lübeckom; westfalensko s glavnim tržištem Kölnom; sasko s glavnim gradom Braunschweigom, i na prusko-holandezko s glavnim gradom Danzigom. Na saveznu skupštinu u Lübeck pošiljali su svi hanseatski

gradovi svoje zastupnike. Ustav toga saveza bijaše vrlo slobodan, pa su navlastito imali pojedini savezni gradovi slobodne ruke, hoće li ili ne će sudjelovati pri većih zajedničkih poduzećih. Pa unatoč tomu, što ta zajednica nije bila tako tiesna već posve slobodna, ipak postade Hansa prva trgovačka i novčana vlast u srednjem vieku. Njezini gradovi gospoduju na ušćima rieka, nad svimi glavnijimi pristaništi na Sjevernome i Baltičkome moru i na tržišti u nutarnjoj zemlji; hanseatska se zastava visoko vije po svih evropskih morih; u velikih hanseatskih skladištih, a navlastito u Novgorodu, Bergenu, Brüggu i Londonu stječe se velik dio tadanje svjetske trgovine. 14. stoljeće bijaše zlatno doba Hanse, koja je brojila do 85 saveznih gradova. Tada je Hansa tako rekavši naviestila rat Waldemaru IV. danskomu kralju i obsjela ga u Kjöbenhavnu u njegovoj priestolnici. Ugovori od god. 1370. i 1376. ne povećaše samo trgovačke povlasti Hanse, već priznaše donekle tomu savezu i utjecaj na izbor danskoga kralja. Ljubomor razmirice u savezu, omraze i zloba knezova, koji niesu htjeli da trpe „državu u državi“, a prije svega, što je u carstvu opet zavladao mir, veća sigurnost i pravo: sve to podsiecaše životnu snagu Hanse. Najteži joj udarac zadade ipak odkriće Amerike i iznašašće novoga puta u Iztočnu Indiju. Veliki pomorski trgovački drumovi ostaviše sada po strani hanseatske gradove; trgovina njihova poče venuti, jedan za drugim izstupiše iz saveza. Na posljednjoj saveznoj skupštini god. 1669. razpade se slavna nekoć Hansa. Samo tri grada Lübeck, Hamburg i Bremen, srodna po svojem slobodnom položaju u carstvu, ostadoše u staroj zajednici. Oni zadržaše još dugo svoje poslovnice u stranih gradovih, tako na pr. u Bergenu do god. 1763. Londonsko skladište hanseatske robe, tako zvani „Stahlhof“, bude prodan istom god. 1853., a „Osterlingen kuća“ u Antwerpenu, koju nam prikazuje slika 58. u knjizi II. na str. 236., bijaše dapače do god. 1858. svojinom Hanse.

---

24. Hamburg.

Poradi osebujnoga sastava tla riedke su luke u primorju Sjevernoga mora. Jedino tamo, gdje su rieke izplavile duboko korito u polojnoj zemlji, lako je pristupna obala s morske strane. S toga su luke Sjevernoga mora nastale jedino na riečnih ušćih; tu su se ujedno razvili znameniti gradovi posve ovisni o riekah, stojeći na njihovu

izlazku. Male, slabo posjećene luke steru se na malenih riečicah, koje pritječu moru iz područja velikih cretišta ili iz holsteinskoga jezerskoga plošnjaka, dok su na većih riekah nastali važniji gradovi. Tako se sa malenom Emsom podudara Emden, a s većom Weserom Bremen, koji ipak na daleko zaostaje za Hamburgom kod ušća Labina. Hamburg nije samo najznamenitija luka njemačkoga carstva, već je bez sumnje prva luka na evropskom kopnu. Razlog je tomu horizontalna i vertikalna razgrana tamošnjega tla. Ponajprije prodire ovdje Sjeverno more najdublje u suhu zemlju; ovamo se nadalje polaže veliki dio sjeverno-njemačkoga nizozemlja; tu se napokon stječu velike doline, koje čitavo nizozemlje izpresiecaju. Dakako da su se sve prednosti ovoga predjela tek onda mogle posve izrabiti, kad su tomu prijale i političke prilike: kad se ovamo njemačka trgovina oslobodila premoći Holandeza, a onamo iztočni dielovi carstva postali produktivni.

Hamburg stoji na desnoj obali Labe, na onoj tački, gdje se rieka posve prikučila strmoj pjeskovitoj ledini, dok se ujedno južni rukav rieke („Južna Laba“) kod Hamburga dotiče lieve dolinske strane, tako da se ovdje vrlo zgodno može na samoj rieci prieći preko 10 km. široke, prvobitno većinom močvarne riečne doline. Po tom je Hamburg u prvom redu mostni grad, stojeći na onoj tački, gdje možeš lako preko Labe još posljednji put prije njezina ušća. Prvi početci grada razviše se pod moćnom zaštitom jake utvrde, koja je (valjada oko god. 811.) za Karla Velikoga podignuta kao uporište za navalu Niemaca na Slavene, koji su u to vrieme nastavali svu zemlju na desnoj strani Labe. Makar da se u sliedećih viekovih Hamburg sve ljepše razvijao, te položio sa Lübeckom temelje Hansi, ipak je još uviek daleko zaostajao svojom trgovinom za Lübeckom i Bremenom. Istom onda, kad se Hansa razpala, pak je brodarenje po unutrašnjih morih spalo, a zamienilo ga brodarstvo po oceanih, poče Hamburg naglo cvjetati. On postade na skoro prvom lukom na Sjevernome moru. Holandezi i Englezi doseliše se u grad i uzeše svu trgovinu u svoje ruke, tako da se je u 17. stoljeću Hamburg pričinjao kao strana kolonija na njemačkoj obali. Kako je bio Hamburg jako utvrdjen, nije mnogo stradao za tridesetgodišnjega rata. U prošlom stoljeću nastade novo slavno doba za Hamburg. Hamburžki naime brodovi počeše ploviti do francuzkih kolonija, a za sjeverno-amerićkoga rata za slobodu dobiše pristup u ostale kolonijalne luke pomorskih vlasti. Tada stupi Hamburg u trgovinsku svezu sa preko-atlantskimi lukami, a na tom

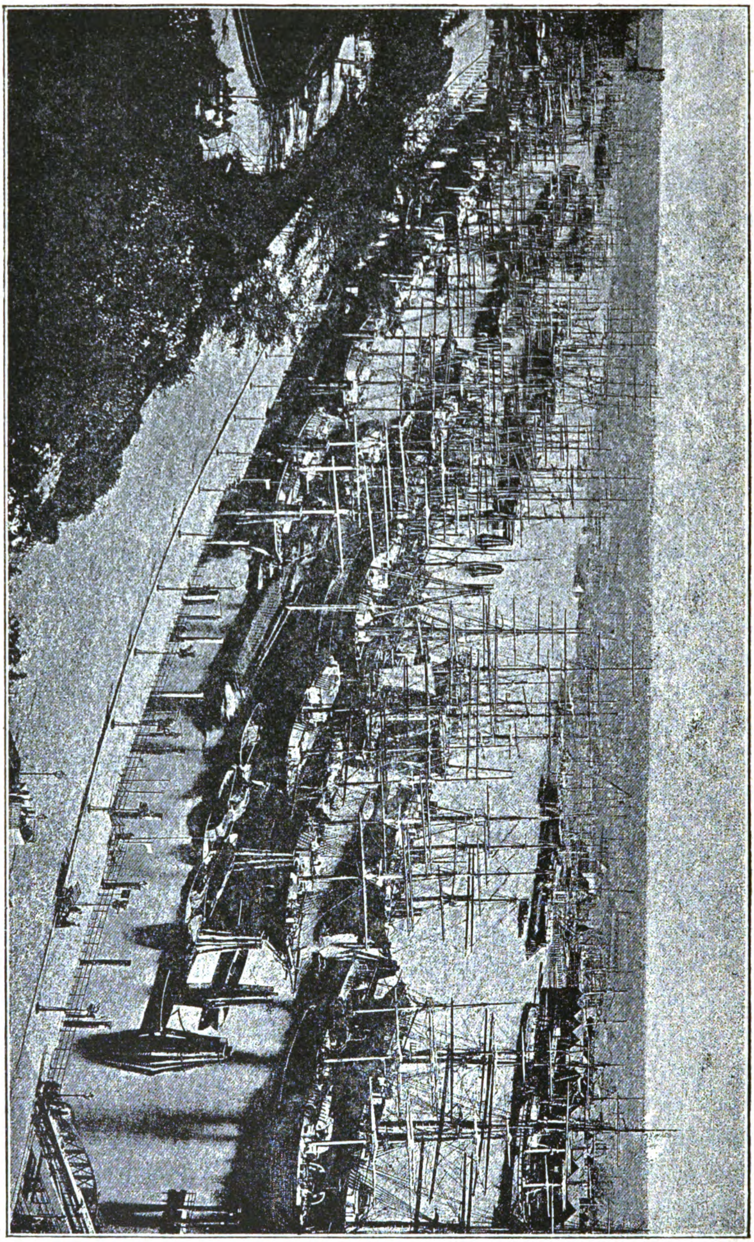

Sl. 70. Luka Hamburžka.

se upravo osniva današnja znamenitost njegova, kao i na trgovini njegovoj sa Englezkom, kojoj je zametak već položen u 16. vieku. Goleme žrtve u novcu i u krvi za ratova na Napoleona niesu ni malo spriečile vanredni procvat toga grada, koji si je upravo timi žrtvami kao i za rata god. 1866. osigurao političku slobodu.

Dakako da je u prvom redu rieka Laba pribavila Hamburgu ime svjetske luke. Makar da stoji Hamburg 90 km. više Labina ušća, ipak ima rieka tako duboko i široko korito, da po njoj do grada plove najveći pomorski brodovi. Na lice današnjega Hamburga, u u kojem se sve više gubi sredovječni grad, znamenito je djelovao strahoviti požar g. 1842. kad je izgorjelo preko 4.000 sgrada, zatim razne promjene i veličanstvene sgrade u novoj luci, što se dižu u novije doba, odkad je god. 1883. i Hamburg pristupio k carinskomu savezu njemačkoga carstva. Hamburg broji sa svojih 15 zagradja do 500.000 stanovnika, a pribrojimo li još susjedna, doduše već na holsteinskom tlu mjesta kao Altonu, Wandsbeck i Ottensen, to je ovdje na kupu preko 600.000 žitelja. Spomenuta pak mjesta niesu samo prostorno već i po povjestnici Hamburžka predgradja. To vriedi navlastito za Altonu, koja doduše kao kakav velegrad broji preko 100.000 žitelja, pa ipak ne zaostaje samo daleko za Hamburgom, već je dapače u mnogom o njem ovisna. — Izvrstna luka glavna je podloga veličini Hamburga. Luku pak sastavlja, kao što nam donekle prikazuje slika 70. široko i duboko korito Labe, na kojoj vidiš, makar da neprestano plove amo i tamo brodovi, čitavu šumu usidrenih ladja. Priroda prija toj luci, koju je k tomu i ruka umjetnica izdašno izrabila. Hamburg je nastao na Labi, al je umio tekom vremena posve zavladati tom riekom, sprečavajući navlastito orijaškimi gradjevinami mnoge njezine pokuse, da si nadje druge putove. Njezini rukavi u gradu pretvoreni su u manje više zatvorene basene, gdje se usidruju manji brodovi, navlastito dugačke polabske ladjice. Ti su baseni rek bi malene unutarnje luke. Riedko je mjesta, da bi brodovi neposredno na obalu pristajali. S toga obično brodovi iztovaruju svoju robu na pomične ladje („Schuten“), koje izmedju kuća nebrojenimi konali („fleeten“) nose robu do skladišta. Slika 71. prikazuje nam stari „Fleet“ kod Wandrahmova mosta. Po tom se veličajna Hamburžka luka razpala na nebrojene male luke u odaljenije dielove grada, koji opet suvise s glavnom lukom. Take su se prilike mogle razviti samo u podpuno slobodnoj luci. Odkad je Hamburg g. 1883. pristupio k carinskomu savezu, izgradjene su u južnom dielu grada veličajna pobriežja, tako da će u na-

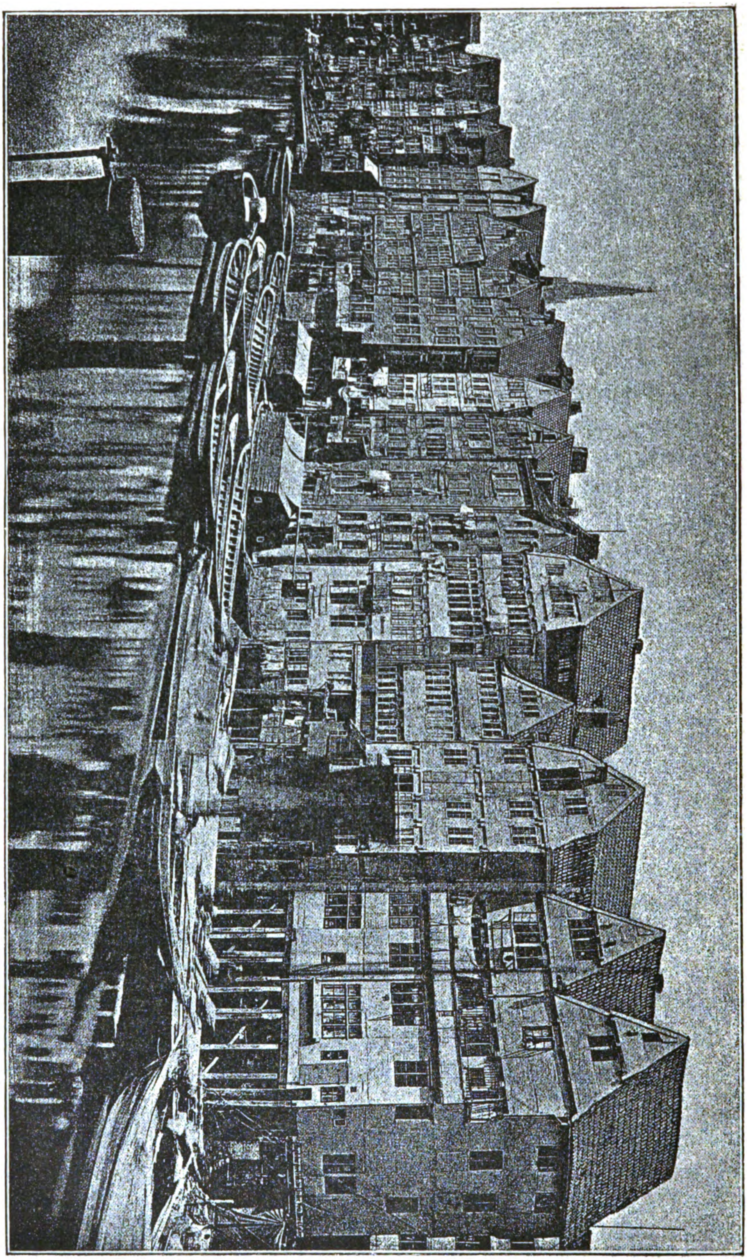

Sl. 71. Stari konao («Fleet») u Hamburgu.

predak još više ladja pristajati uz obalu, a ne će trebati roba da se prevozi nebrojenimi konali do skladišta. Promet se posljednjih godina računa poprieko na godinu 14.000 ladja sa 8,000.000 tona. Ovaj broj je tim veći, pomislimo li, da od toga ide na plovitbu uz obalu u njemačke luke samo 3°/o, a u izvanevropske zemlje preko 30°/o. U Hamburgu živi 4°/o žitelja o pomorskom prometu, a isto toliko o prometu po suhoj zemlji, čemu služi 6 trakastih željezničkih pruga. Trgovinom se nadalje bavi 1/4 žitelja, a daljih 45°/o živi o raznih granah industrijskih. U Hamburgu je život vanredno živahan i poslovan: tu se sastaju mornari a i roba cieloga svieta, navlastito se uvozi u luku na veliko kolonijalna roba. Žiteljstvo Hamburga priraste na godinu za 2°/o, promet s brodovljem se zadnjih 15 godina podvostručio. Sve to svjedoči, da Hamburg nije jošte postigao vrhunac svoje veličine. Cuxhafen, pred utokom Labe, zimska je luka za Hamburg, a ujedno znamenito pomorsko kupalište.

---

25. Bremen.

Dok sva mjesta i luke na doljnoj Labi izčezavaju pred Hamburgom, bio je Bremen na ušću Wesere dugo vremena pogibeljan suparnik Hamburgu. Bremen se spominje prvi put u 8. stoljeću. Kasnije se mislilo ili u Hamburgu ili u Bremenu podići crkveno središte; nu kad su na to Slaveni i Normani razvalili Hamburg, odredjen bude Bremen za sielo nadbiskupske stolice. Dok je dakle u to vrieme Hamburg na periferiji carstva opustio, procvao je naglo Bremen. Njegova je nadbiskupija obsezala sve skandinavske zemlje, koje su ovamo snosile svoje proizvode na prodaju; njegovo je brodarstvo gospodovalo po svih sjevernih morih, pače je sezalo i do Sredozemnoga mora; njegovi su gradjani dizali naseobe na daleko kao na pr. Rigu g. 1158. U 13. stoljeću oslobodio se je Bremen nadbiskupske vlasti, te je pače u zajednici Hanse sačuvao donekle svoju samostalnost. Bremen bijaše bez sumnje do 15. stoljeća prva njemačka luka na Sjevernome moru, o čem još danas svjedoče mnoge njegove crkve i gradjevine, od kojih nam prikazuje slika 72. tamošnju drevnu viećnicu. U 16. stoljeću poče očevidno Bremen nazadovati, jedno što je trgovina krenula novimi svjetskimi drumovi, a drugo što je osobito procvala holandezka mornarica. Makar da je za 30-godišnjega rata grad očuvao svoju samostalnost, stradala je ipak mnogo njegova trgovina

poradi promienjenih političkih prilika u blizom susjedstvu. Sekularizovana oblast Bremenske nadbiskupije pripade Švedskoj. K tomu su god. 1613. uveli oldenburžki grofovi visoku carinu na Weseri kod Elsfletha. Bremen poče na to sve više propadati. Istina, sjeverno-američki rat za slobodu opet oživi na novo bremensku trgovinu, ali su se u to promienile prirodne prilike toga trgovačkoga grada. Kako je naime Bremen udaljen od mora za 70 km., a smješten na rieci srednje veličine, niesu mogli veliki brodovi zamuljenom riekom do grada. Doduše već su god. 1618.—1622. Bremenci u Vegesacku stvorili predluku, nu i ta se skoro zajazila prudovima, tako da je Bremen, pošto je za ratova na Napoleona očuvao svoju slobodu, bio sada izvrgnut pogibli, da bude posve odsječen od mora. Na to steče grad god. 1827. od kraljevine Hannover maleno područje na ušću Wesere, gdje bude zasnovana nova velika luka Bremerhafen, koja uze u ruke brodarstvo, dok je sielo trgovine ostalo u Bremenu. Ovaj osebujni razvitak podaje gradu i posebno lice. Kano pomorski grad bez luke, kano sielo trgovaca i stovarište robe čini ti se gotovo mrtav grad. Nema tu po ulicah bučnoga prometa i života kao u Hamburgu; bremensku luku polaze samo weserske ladje i mali pomorski brodovi, ali uza sve to svuda opazaš u gradu obilja i blagostanja. Oko unutarnjega staroga grada nastali su prostrani novi dielovi gradski, u kojih opažaš, što inače nije običaj u Njemačkoj, da u svakoj kući samo jedna obitelj stanuje. Grad se po tom daleko protegnuo, a broji 120.000 žitelja. O trgovini živi $^1/_5$ žitelja, a polovica se žitelja bavi raznimi industrijskimi granami, što su u savezu sa mornarstvom i brodogradnjom, zatim preradjivanjem raznih kolonijalnih proizvoda, čiščenjem sladora, fabrikacijom cigara itd. Budući da u Bremenu o pomorskom prometu živi samo $2^0/_0$ žitelja a o prometu po suhoj zemlji $9^0/_0$, to se jasno vidi, izporede li se ti brojevi sa Hamburgom, da je Bremen više unutarnji kopneni grad i samo stovarište za pomorsku trgovinu. Dakako da se nastoji, odkad je i Bremen pristupio carinskomu savezu, da se preuredi tiek Wesere i podigne nova luka, ali to će težko uspjeti, pošto je već Bremerhafen, koji i onako pripada Bremenu, liepo procvao. Kao što je Hamburg na Labi, tako je Bremen na Weseri ostao bez suparnika, ali zamuljivanjem Wesere izgubio je Bremen luku, pa je promet njegov skrenuo u prvom redu u Bremerhafen, zatim i na strane luke Geestemünde, Brake i Nordenhamm. Promet tih luka pri ušću Weserinu odnosi se prema prometu kod Labina ušća kao 1 : 3. Da je Hamburg danas vanredno pretekao

Bremen, razlog je, što su se promienila vremena i brodarstvene prilike. Dok niesu naime zemlje na desnoj obali Labe posve carstvu pripadale, bijaše Bremen prva njemačka luka na Sjevernome more, a Wesera mnogo polaženi prometni drum. Kad se je kasnije državna medja pomakla dalje k iztoku, a Laba nije više bila medjašna rieka, prenesena

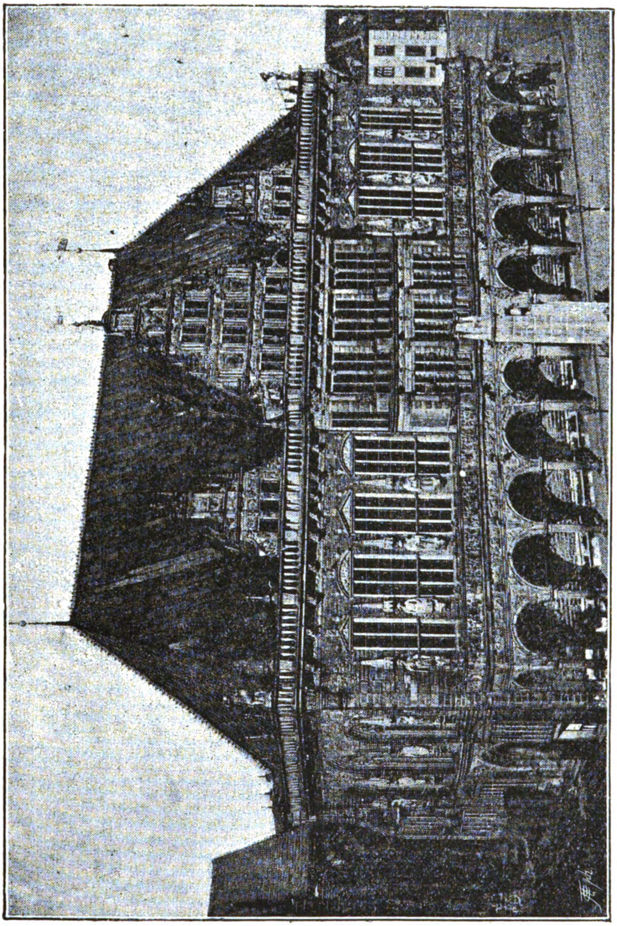

Sl. 72. Viećnica u Bremenu.

je i glavna njemačka luka na veću rieku, koja ovamo ne otvora moru kao Wesera jedino subhercinsko pobrdje već Thüringiju, Sasku i Češku, a onamo poradi obilja vode ne samo u gornjem i srednjem tieku nego i kod ušća mnogo bolje prija brodarstvu nego li Wesera, koja ljeti

često oskudieva vodom. I tako je Hamburg na velikoj rieci očuvao luku, dok je Bremen, odkad se stali veći brodovi praviti, morao da gradi novu luku. Nu uztrajni i poduzetni duh gradjana i dugovječni trgovački uzgoj pomagaše Bremenu, da je svladao sve te neprilike, pa makar da je grad brojem žitelja, veličinom i trgovačkom znamenitošću za Hamburgom zaostao, to je ipak Bremen svojim brodovljem gotovo ravan Hamburgu, a veličinom ga svojih brodova dapače i pretječe. Bremen je danas drugi trgovački pomorski grad u Njemačkoj. On uvozi navlastito mnogo duhana i sjeverno-američkoga petroleja; preko Bremena sele najviše Evropljani u zamorske zemlje. U Bremenu je sielo sjeverno-njemačkoga Lloyda.

---

26. Lübeck.

Na mjestu današnjega Lübecka obstojao je na početku srednjega vieka slavenski grad Bukovac, sagradjen od Bodrica, jednoga plemena Polabskih Slavena. Kasnije za borba izmedju Niemaca i Slavena propade Bukovac, a mjesto njega podigoše oko g. 1143. westfalenski i holandezki naseljenici grad Lübeck, koji je naglo procvao u prvom redu poradi svoga izvrstnoga položaja. Lübek stoji na kraju najjužnije uvale morske u zapadnom dielu Baltičkoga mora, na razmedju holsteinskoga i mecklenburžkoga jezerskoga plošnjaka, i ujedno na Travi, malenoj ali plovnoj primorčici. Na toj je tački sa zapada najzgodniji pristup k Baltičkomu moru, odavle je ujedno najlaglje obroditi čitavo Baltičko more, jer ti ne smetaju ni kakovi izbojci ni otoci, ploviš li do Danske, Švedske ili do ruskih obala. Lübeck ima za Baltičko more upravo tako zgodan položaj, kao što Hamburg za Sjeverno more, pa kao što ovaj navlastito iztočnim dielovom carstva njemačkoga otvora put k Atlantskomu oceanu, tako opet onaj otvora zapadnoj Njemačkoj ulaz u Baltičko more. Posve je dakle prirodno, što je Lübeck u vrieme „nutarnje plovitbe“, kad se je kultura jedino u zapadnoj Njemačkoj uvriežila bila, imao slični položaj u carstvu kao danas Hamburg. Dă, Lübeck je 14. stoljeća kao glava Hanse imao tako rekavši u svojih ruku svu trgovinu na Baltičkome moru, uredjujući dapače i političke odnošaje susjednih skandinavskih kraljevina. Tada je živjelo u Lübecku 90—100.000 žitelja (danas samo 58.000) unutar orijaških bedema, koji su nekoć svakomu neprijatelju odolievali, a danas još pobudjuju udivljenje u svakoga, tko ih vidi. Tada je izgradjen bio Stekenica-

konao, koji još danas služi prometu izmedju Baltičkoga mora i Labe. Ovo zlatno doba nije se završilo ni političkom katastrofom ni izgubljenim ratom, pače je Lübeck i u posljednjih vojnah, što ih je vodio, bio pobjednikom, te je sačuvao do danas svoj ugled i ponos. Novo vrieme, nove prilike podrezaše krila poletnomu Lübecku. U 15. stoljeću zaplovili su narodi debelim morem, unutarnju plovitbu uz obale zamieni zamorski oceanski promet, a k tomu se pomaknu po malo središte Njemačke k iztoku. Od 16. stoljeća navrnu njemački pomorski promet od Lübecka k Hamburgu, a uza to bijaše lübečka luka premala za nove orijaške brodove. Kad je na to počela trgovina u Lübecku nazadovati, okoristi se time uz Hamburg, Kiel, kao i 16 km. udaljena od Lübecka tik mora stojeća utočna luka Travemünde. Nu zanosito hanseatsko domoljublje gradjana, koje je u Lübecku tako jako kao u Hamburgu i Bremenu, pokuša da spase, što se dade spasti. God. 1850—1854. bude velikim naporom i troškom rieka Trava izjaružena, da mogu sada do Lübecka i veliki morski brodovi. Zbog toga trguje Lübeck i danas mnogo po Baltičkome moru sa Švedskom i Rusijom. Gotovo $^1/_5$ žiteljstva bavi se trgovinom; od toga odpada $2^1/_2$% na pomorsku a $7^1/_2$ na kopnenu trgovinu, što nas donekle opominje na slične prilike u Hamburgu, a navlastito u Bremenu. Nu industrija u Lübecku nije tako jaka kao u spomenutih hanseatskih lukah. Vanjština te lübečka više nego li hamburžka ili bremenska opominje na sjajnu prošlost: veličajne crkve, pune dragocjenosti, orijaška gradska vrata, drevna viećnica i mnoge prekrasne gradjevine posebnika svjedoče ti, da si u gradu, koji je u Njemačkoj iza Nürnberga najbolje sačuvao sredovječno lice.

SADRŽAJ.

Skandinavski poluotok

(Švedska i Norvežka).

Strana

I. **Slika tla.**

Ime poluotoka. — Proteg i svjetski položaj. — Horizontalna i vertikalna razgrana. — Ponoćno sunce. — Trollhaettski slapovi. — Göta-konao .... 1—19

II. **Materijalna kultura.**

Podneblje. — Razne grane narodnoga gospodarstva, navlastito pak ribarstvo. — Brodarstvo. — Komunikacije .... 20—32

III. **Žiteljstvo. Gradovi i mjesta.**

Napučenost. — Žiteljstvo po plemenu. — Karakteristika žitelja i duševna kultura. — Državni razvitak obiju kraljevina. — Mjestopis Norvežke i Švedske .... 33—54

Danska.

I. **Danska (matica kraljevine).**

Veličina kraljevine Danske. — Svjetski položaj. — Horizontalna i vertikalna razgrana. — Podneblje. — Prirodnine. — Ribarstvo. — Žitelji i njihovo zanimanje. — Komunikacije. — Mjestopis... 55—74

II. **Danske nuz-zemlje.**

Opis Faer-öerskih otoka. — Island: sastav njegova tla; gejziri; podneblje; žitelji .... 75—82

Njemačka.

I. **Svjetski položaj i obale.**

Zgodan smještaj njemačkoga carstva usred Evrope. — Središnji položaj u narodopisnom pogledu. — Dobre i zle strane središnjega položaja. — Kopneni, sredomorski i oceanski momenat njemačkoga tla. — Sjeverno more u obće. — Njemačka obala

Strana

na Sjevernome moru. — Baltičko more u obće. — Njemačka obala na Baltičkome moru. — Rügen, najveći njemački otok. — Zaključni pogled na položaj i medje Njemačke .... 83—95

II. **Visinska razgrana.**

Razpored visinske razgrane. — Alpsko predzemlje i njemačke Alpe. — Južno-zapadno njemačko zavalje: a) Gornjo-rajnska nizka ravan; b) zapadne ograde s lotharingijskom stupnjevinom; c) iztočna ograda; d) Švabsko-franačka stupnjevina. — Osrednje pogorje: a) Porajnsko-škriljevačko gorje; b) Hessensko pobrdje i humlje; c) Thüringija s okrajnimi gorami; d) Subhercinsko humlje. — Sjeverno-njemačko nizozemlje: a) Baltička izbrežina; b) pojas velikih dolina; c) južna medjašna izbrežina; d) pojas cretišta.......... 96—132

III. **Materijalna kultura.**

Izvori narodnoga gospodarstva. — Podneblje. — Poljodjelstvo. — Stočarstvo. — Šume. — Industrija. — Komunikacije. — Obćeniti pogled na materijalnu kulturu njemačkoga carstva, imenito izporedi li se sjeverna sa južnom Njemačkom. — Trgovina. — Kako i materijalna kultura djeluje na jedinstvo njemačkih država.. 133—147

IV. **Žiteljstvo.**

Kelti zapadni, a Slaveni iztočni susjedi starih Germana. — Tacitovi Germani. — Kasnija razdioba germanskih plemena. — Sudbina iztočnih i zapadnih Germana. — Polabski Slaveni. — Politički razvitak njemačkoga naroda do danas. — Gornji i Doljni Niemci. — Značaj Niemaca. — Duševna kultura. — Ostale narodnosti njemačkoga carstva. — Vjera. — Napučenost. — Državno uredjenje. — Veličina i broj žitelja u pojedinih njemačkih državah. — Vojena snaga Njemačke .... 148—164

V. **Mjestopis njemačkih država.**

1. Kraljevina Pruska.

Branibor. — Poznanj. — Šlezija. — Iztočna Pruska. — Zapadna Pruska. — Pomoranija (Pommern). — Schleswig-Holstein. — Hannover. — Saksonska. — Westfalen. — Porajnska. — Hessen-Nassau. — Hohenzollernske zemlje .... 165—207

2. Kraljevina Bavarska.

Podunavlje: Oberbaiern, Niederbaiern, Schwaben, Neuburg i Oberpfalz. — Poriečje Majne: Oberfranken, Mittelfranken i Unterfranken. — Bavarski Pfalz (Rheinpfalz) ...... 208—225

3. Kraljevina Saska.

Kraljevina Saska u obće. — Cvikovsko okružje. — Dresdensko okružje. — Leipzižko okružje. — Budišinsko okružje .... 226—236

Strana

4. Kraljevina Würtemberg.
Würtemberg u obće. — Neckarsko okružje. — Jagst-okružje. — Podunavsko okružje. — Schwarzwaldsko okružje......... 236—241
5. Velika vojvodina Baden......................... 241—245
6. Carevinska zemlja Elsas-Lotaringija........ 245—248
7. Velika vojvodina Hessen......................... 248—250
8. Velika vojvodina Sachsen-Weimar (Eisenach)..... 250
9. Vojvodina Sachsen-Koburg-Gotha.............. 250—251
10. Vojvodina Sachsen-Altenburg................. 251
11. Vojvodina Sachsen-Meiningen................. 251
12. Kneževina Schwarzburg-Rudolstadt.......... 251
13. Kneževina Schwarzburg-Sondershausen..... 252
14. Kneževina Reuss-Greiz (starija loza)........ 252
15. Kneževina Reuss-Schleiz (mladja loza)....... 252
16. Vojvodina Braunschweig......................... 252
17. Kneževina Lippe..................................... 252
18. Kneževina Schaumburg-Lippe................. 252
19. Kneževina Waldeck-Pyrmont.................. 253
20. Vojvodina Anhalt................................... 253
21. Velika vojvodina Oldenburg.................. 253
22. Velika vojvodina Mecklenburg-Schwerin.... 254—255
23. Velika vojvodina Mecklenburg-Strelitz...... 255
24. Hamburg.. 256—261
25. Bremen.. 261—264
26. Lübeck.. 264—265

Ovoj knjizi pridodane su tri zemljopisne karte, i to:

1. Skandinavski poluotok (Švedska i Norvežka) i Danska (na str. 1.).
2. Srednja Evropa (Fizični zemljovid; — na str. 83.).
3. Njemačko Carstvo (na str. 165.).

UC SOUTHERN REGIONAL LIBRARY FACILITY
A 000 124 658 6

A 000 124 658 6

IVAN SCHNEIDER KNJIGOVEŽA U ZAGREBU.